

5

วรรณคดี

กวีเอก

พุทธคำสอน

สมัยสุโขทัย

294.3188
ด2267
2526

อารีย์ สหชาติโกสีย์

12

647

๒๙๔.๓๑๘๘

๐๒๒๖๖

๒๕๒๖

- 8 S.A. 2530

**วรรณคดี
ศาสนาพุทธเกี่ยวกับ
สมัยสุโขทัย**

๑๕๕ ๖๖ ๒๑๖

รองศาสตราจารย์อารีย์ สหชาติโกสีย์

ป.ธ. ๘, พ.ม., พธ.บ., M.Ed. (Oregon State)

ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางเขน

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๒

พิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๒๖

คำนำ

วรรณคดีเกี่ยวกับพุทธศาสนาสมัยสุโขทัย ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ นี้ ส่วนมากได้
คงไว้ตามฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑ แต่ได้เพิ่มเติมและเปลี่ยนแปลงบ้างในบางตอน ตามที่เห็นว่าจะ
อำนวยประโยชน์แก่ผู้สนใจ

หวังว่าคงได้รับการสนับสนุนจากท่านเช่นเคย

อารีย์ สหชาติโกสีย์

๒๔ มี.ค. ๒๖

ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก

คณะมนุษยศาสตร์

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางเขน

กรุงเทพฯ ๑๐๒๒๐

โทร. ๕๒๑๑๕๗๘, ๕๒๑๐๔๗๗

คำนำ

(พิมพ์ครั้งที่ ๑)

วรรณคดีเกี่ยวกับพุทธศาสนา มี ๓ ตอน ตามสมัยวรรณคดี คือสมัยสุโขทัย สมัยอยุธยา สมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ จึงแบ่งพิมพ์เป็นเล่มละสมัย เพื่อไม่ให้หนังสือหนาเกินไป เล่มนี้คือวรรณคดีเกี่ยวกับพุทธศาสนาสมัยสุโขทัย ส่วนอีก ๒ เล่ม จะพิมพ์ในโอกาสต่อไป

อนึ่ง เมื่อใช้อักษรไทยเขียนภาษาบาลีสันสกฤต โบราณจารย์บัญญัติให้ใช้ ฉ จ ไม่มีฐาน เพราะเมื่อใช้เป็นตัวสะกด ใส่เครื่องหมายพินทุ จะได้ไม่ทั่วฐาน แต่ในหนังสือเล่มนี้อาจใช้ ฉ ฐ มีฐานบ้าง ไม่มีฐานบ้าง เนื่องจากโรงพิมพ์ไม่สังเกตในการพิมพ์ภาษาบาลีสันสกฤต อีกอย่างหนึ่ง ข ค ในศิลาจารึก ใช้ไม่สับสนกับ ช ค เช่น เจ้า น. ข้าว กับ เจ้า ก. เจ้า แต่เมื่อยกมาเป็นตัวอย่าง อาจใช้ ข ค แทนบ้าง เพราะตัวเรียง ข ค หายาก ถ้าต้องการทราบว่าเป็น ข ค ไหนแน่ โปรดดูในหน้าที่พิมพ์ด้วยภาพแบบพิมพ์

ปกที่สวยงามและมีความหมายเหมาะสม ได้รับความช่วยเหลือจากอาจารย์สนิท ตั้งทวีมศว มหาสารคาม เป็นผู้ออกแบบ จึงขอขอบคุณมา ณ โอกาสนี้

หากเนื้อหาในหนังสือนี้มีข้อควรติชมอย่างไร หวังใจว่าคงได้รับข้อเสนอแนะจากทุกท่าน

อารีย์ สหชาติโกสีย์

๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๒

เลขหมู่	895.918
	๑ ๕๕๗ ๐
เลขทะเบียน	๐๐๐6862
วันที่	๘ เดือน ๕.๑๐.๖๓

อักษรย่อที่ใช้ในเล่มนี้

ก. – กริยา

น. – นาม

บ. – บุพบท

ป. – ปาลิ (บาลี)

ว. – วิเศษณ์

ส. – สรรพนาม, สันสกฤต

สน. – สันธาน

ช. ชา. – ชุททกนิกาย ชาคก

ช. ฐ. – ชุททกนิกาย ธรรมบท

ม. ม. – มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์

ว. ว. – สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

วิ. ภ. – วินัยปิฎก ภิกขุวิภังค์

วิ. มหา. – วินัยปิฎก มหาวิภังค์

ส. ส. – สังยุตตนิกาย สคาถวรรค

๒๕/๓๐ – พระไตรปิฎกเล่ม ๒๕ หน้า ๓๐

สารบัญ

บทที่	หน้า
๑ วรรณคดีกับพุทธศาสนา	๑
— วรรณคดีไทยเกี่ยวกับพุทธศาสนา	๑
๒ วรรณคดีกับพุทธปรัชญา	๓
— จริยธรรม จริยศาสตร์	๔
— สัจธรรม พุทธปรัชญา	๕
๓ วรรณคดีกับชาดก	๖
— ความหมายของชาดก	๖
— นิบาตชาดก	๖
— อรรถกถาชาดก	๑๓
— ฎีกาชาดก	๑๖
— ปัญญาสาขก	๒๑
๔ คัมภีร์พุทธศาสนา	๒๔
— ประเภทของพระพุทพจน์	๒๔
— หนังสือพระไตรปิฎก	๒๕
— เนื้อหาพระไตรปิฎกโดยย่อ	๒๖
— คัมภีร์พุทธศาสนา	๓๐
— คัมภีร์ภาษาบาลี	๓๐
— คัมภีร์ภาษาสันสกฤต	๔๒
๕ สมณศักดิ์	๔๓
— ความเป็นมาของสมณศักดิ์	๔๓
— ความหมายของสมณศักดิ์	๔๔
— สมณศักดิ์สมัยสุโขทัย	๔๖
— ทำเนียบสมณศักดิ์สมัยสุโขทัย	๔๖

– สมณศักดิ์สมัชชียุทธยา	๔๗
– ทำเนียบสมณศักดิ์สมัชชียุทธยา	๔๙
– สมณศักดิ์สมัชชียุทธยา	๕๔
๖ วรรณคดีสุโขทัยเกี่ยวกับพุทธศาสนา	๖๑
– ศิลปจารึกพ่อขุนรามคำแหง	๖๒
– ศัพทานุกรมศิลปจารึกพ่อขุนรามคำแหง	๘๒
– สุภาษิตพระร่วง	๑๐๙
– เรื่องนางนพมาศ	๑๑๙
– ไตรภูมิพระร่วง	๑๒๘
– ศิลปจารึกวัดป่ามะม่วง	๑๕๒

บทที่ ๑

วรรณคดีกับพุทธศาสนา

ถ้าจะกล่าวว่า วรรณคดีไทยเกือบทุกเรื่องมีความสัมพันธ์กับพุทธศาสนาไม่โดยตรงก็โดยปริยาย คงจะเป็นคำกล่าวที่ไม่เกินความจริง เพราะแม้แต่วรรณคดีเกี่ยวกับความรักประเภทนิราศ ก็ยังมีบางบทที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา เช่น

ฤาชมให้ชู้พราภ	กนนเพรง ก่อนฤ
กรรมแบ่งเอาออกมา	คังงนี้
เวรานุเวรของ	พระบอก บารา
ผิดชอบใช้นี้หน้า	สู่สสองสั ะ
	กำสรวลศรีปราชญ์
รอยบุญเราร่วมพ้อง	พบกัน
บาปแบ่งสองทำทัน	เท่าสร้าง
เพรงพราภสัถว์จำผัน	พลัดคู่ เขาฤ
บุญร่วมบาปจำร้าง	นุสร้างเรียมไกล
	นิราศนรินทร์

นิราศสองบทนี้ แสดงว่า กวีมีความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรม คือทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ตามคติความเชื่อทางพุทธศาสนา

วรรณคดีไทยที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา แบ่งตามลักษณะแห่งความสัมพันธ์โดยตรงและโดยปริยาย มี ๘ ประเภท คือ

๑. ศาสนธรรม หมายถึงวรรณคดีที่แสดงคำสั่งสอนในพุทธศาสนาโดยตรงหรือโดยปริยาย วรรณคดีที่เกี่ยวกับศาสนาธรรมโดยตรง เช่น ไตรภูมิพระร่วง ไตรภูมิโลกวิณีจัญญ์ ลิลิตยวนพ่าย (ตอนต้น) วรรณคดีที่เกี่ยวกับศาสนาธรรมโดยปริยายหรือที่สอดแทรกคติธรรม มีเกือบทุกเรื่อง

๒. ศาสนประวัติ หมายถึงวรรณคดีที่แสดงความเป็นมาหรือความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในสมัยนั้น ๆ ศาสนประวัติมีแทรกอยู่ในวรรณคดีบางเรื่องและบางตอน เช่น ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง เรื่องนางนพมาศ

๓. ศาสนพิธี หมายถึงวรรณคดีที่แสดงพิธีกรรมทางพุทธศาสนาโดยตรงหรือโดยปริยาย วรรณคดีที่เกี่ยวกับศาสนพิธีโดยตรง เช่น พระราชพิธีสิบสองเดือน วรรณคดีที่เกี่ยวกับศาสนพิธีโดยปริยายหรือที่สอดแทรกศาสนพิธีไว้ในบางตอน เช่น เรื่องนางนพมาศ ขุนช้างขุนแผน

๔. ศาสนวัตถุสถาน หมายถึงวรรณคดีที่กล่าวถึงปูชนียวัตถุหรือปูชนียสถานทางพุทธศาสนา วรรณคดีที่เกี่ยวกับศาสนวัตถุสถานโดยตรง เช่น บุรณโณวาทคำฉันท์ วรรณคดีที่เกี่ยวกับศาสนวัตถุสถานโดยปริยายหรือที่กล่าวถึงศาสนวัตถุสถานในบางตอน เช่น นิราศภูเขาทอง นิราศพระแท่นดงรัง

๕. ศาสนนิทาน หมายถึงวรรณคดีที่เกี่ยวกับนิทานหรือเรื่องในคัมภีร์พุทธศาสนา วรรณคดีที่เกี่ยวกับศาสนนิทานโดยตรง เช่น อุเทนคำฉันท์ สัมภักดีเภทคำฉันท์ วรรณคดีที่เกี่ยวกับศาสนนิทานโดยปริยายหรือนิทานอิงศาสนา เช่น กามนิศ

๖. ชาดก หมายถึงวรรณคดีที่แปลและแต่งจากชาดก มี ๒ ประเภท คือ

๖.๑ วรรณคดีที่แปลและแต่งจากอรรถกถาชาดก เช่น มหาชาติคำหลวง กากีคำกลอน

๖.๒ วรรณคดีที่แปลและแต่งจากปัญญาสาชาดก เช่น สมุทโฆษคำฉันท์ สังข์ทอง

๗. สาวกประวัติ หมายถึงวรรณคดีที่กล่าวถึงประวัติหรือข้อประพฤติปฏิบัติของพระสาวก วรรณคดีที่เกี่ยวกับสาวกประวัติโดยตรง เช่น พระมัลลย์คำหลวง วรรณคดีที่เกี่ยวกับสาวกประวัติโดยปริยายหรือกล่าวถึงข้อประพฤติปฏิบัติของพระสาวก เช่น นันทโศภนันทสูตรคำหลวง

๘. พุทธประวัติ หมายถึงวรรณคดีที่กล่าวถึงพระประวัติของพระพุทธเจ้า วรรณคดีที่เกี่ยวกับพุทธประวัติโดยตรง เช่น พระปฐมสมโพธิกถา

วรรณคดีไทยเกือบทุกเรื่อง มีความเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา ในลักษณะ ๘ ประการนี้ ไม่ลักษณะใดก็ลักษณะหนึ่ง ไม่โดยตรงก็โดยปริยาย ทั้งนี้ เพราะชาวไทยนับถือพุทธศาสนา จึงสอดแทรกคำสอนทางพุทธศาสนา ลงในบทกวีของตน โดยตั้งใจบ้าง โดยไม่ตั้งใจบ้าง

บทที่ ๒ วรรณคดีกับพุทธปรัชญา

วรรณคดีทุกเรื่อง กวีย่อมสอดแทรกปรัชญาไว้มากบ้างน้อยบ้าง ดังนั้น การศึกษา วิจารณ์ หรือวิเคราะห์วรรณคดีโดยอาศัยหลักปรัชญา จึงเป็นวิธีการหนึ่งที่จะ ทำให้เห็นคุณค่าของวรรณคดีมากขึ้น โดยเฉพาะวรรณคดีไทย หากนำพุทธปรัชญา มาเป็นหลักในการวิจารณ์หรือวิเคราะห์ นอกจากจะพบว่า กวีได้สอดแทรกพุทธปรัชญาไว้อย่างมากมายแล้ว ยังจะทำให้ผู้วิจารณ์หรือวิเคราะห์มีโลกทรรศน์อันกว้างไกลและสามารถนำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ด้วย เช่น

สิ่งใดในโลกล้วน	อนิจจัง
คงแต่บาปบุญยัง	เที่ยงแท้
คือเงาติดตัวตรึง	ตรึงแน่น ยั่งยืน
ตามแต่บาปบุญได้	ก่อเกิดรักษา
	ลลิตพระลอ

โคลงบทนี้ให้ข้อคิดเกี่ยวกับพุทธปรัชญา ๒ ประการ คือ

๑. อนิจจังลักษณะ ความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสิ่งต่าง ๆ เป็นการสอนเราให้รู้จักสภาพความเป็นจริงของทุกสิ่งทุกอย่างว่าไม่เที่ยงแท้แน่นอน สิ่งต่าง ๆ ย่อมเปลี่ยนแปลงไป ถ้าเรายอมรับสภาพตามความเป็นจริงอย่างนี้ เราก็จะมีความยึดมั่นถือมั่นว่า สิ่งนี้ต้องเป็นอย่างนี้ตลอดไป หรือสิ่งนั้นต้องไม่เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น เมื่อเราประสบกับสภาพที่เปลี่ยนแปลง เราก็จะไม่เป็นทุกข์ หรือเป็นทุกข์ ก็ทุกข์น้อย

๒. กฎแห่งกรรม ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นการสอนเราให้ยอมรับความจริงที่ว่าชีวิตเราขึ้นอยู่กับกรรมที่เราทำ ที่เรียกว่า กรรมลิขิต เรากระทำความผิดที่เป็นบุญคือความดี หรือที่เป็นบาปคือความชั่ว เราย่อมได้รับผลของกรรมนั้น คนจะดีหรือชั่วอยู่ที่การกระทำ เหมือนคติพจน์ในสมัยนี้ที่ว่า ค่าของคนอยู่ที่ผลของงาน ผลของงานอยู่ที่การกระทำ

คำสอนในพุทธศาสนา ที่เรียกว่าศาสนธรรม มี ๒ ประเภท คือ

๑. จริยธรรม หรือจริยศาสตร์ หมายถึงหลักศีลธรรม ได้แก่ ข้อประพฤติปฏิบัติที่ทำให้ผู้ประพฤติปฏิบัติเป็นคนที่ดีตั้งแต่ชั้นสามัญชนจนถึงชั้นอริยบุคคล จริยธรรม มี ๒ ระดับ คือ

๑.๑ โลกียธรรม ข้อประพฤติปฏิบัติสำหรับผู้ที่ยังเกี่ยวข้องกับโลก พระพุทธเจ้าตรัส โลกียธรรมไว้มากมายหลายชนิด แต่กล่าวโดยย่อ โลกียธรรม ได้แก่ หัวใจพุทธศาสนา ๓ ข้อ คือ การไม่กระทำความชั่วทางกายวาจาใจ การกระทำความดีทางกายวาจาใจ และการกระทำใจให้ผ่องใส

๑.๒ โลกุตระธรรม ข้อประพฤติปฏิบัติที่ช่วยให้พ้นโลก เรียกว่า นวโลกุตระธรรม แปลว่า โลกุตระธรรม ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๕ และนิพพาน ๑ มรรค ๔ ผล ๕ เรียกว่า อริยมรรคอริยผล มี ๔ กุญแจ ได้แก่

โสดาปัตติมรรค - ผล ผู้บรรลุเป็นพระอริยบุคคล เรียกว่า พระโสดาบัน
 สกทาคามิมรรค - ผล ผู้บรรลุเป็นพระอริยบุคคล เรียกว่า พระสกทาคามี
 อนาคามิมรรค - ผล ผู้บรรลุเป็นพระอริยบุคคล เรียกว่า พระอนาคามี
 อรหัตตมรรค - ผล ผู้บรรลุเป็นพระอริยบุคคล เรียกว่า พระอรหันต์

คำว่า อริยบุคคล แปลว่า ผู้ไกลจากกิเลสคือความรักโลกโกรธหลง สามัญชนหรือปุถุชนมีกิเลส ๑๐๐% พระโสดาบันละกิเลสได้ประมาณ ๒๕% พระสกทาคามีละกิเลสได้ประมาณ ๕๐% พระอนาคามีละกิเลสได้ประมาณ ๗๕% พระอรหันต์ละกิเลสได้ ๑๐๐% การที่ละกิเลสออกมาเป็นร้อยละเพื่อให้เห็นชัดเกี่ยวกับการแบ่งชั้นของพระอริยบุคคลเท่านั้น

คำว่า นิพพาน แปลว่า การดับกิเลส การละกิเลส นิพพาน มี ๒ อย่าง คือ

สอุปาทิเสสนิพพาน (อ่าน สะ - อุ - ปา - ทิ - เส - สะ) ดับกิเลสยังมีเบญจขันธ์เหลือ

อนุปาทิเสสนิพพาน (อ่าน อะ - นุ - ปา - ทิ - เส - สะ) ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ

พระอริยบุคคลละกิเลสได้ด้วยอรหัตตมรรค - ผล เป็นพระอรหันต์ยังทรงชีพอยู่ จักว่า ได้บรรลุสอุปาทิเสสนิพพาน ครั้นสิ้นชีพแล้ว จักว่า ได้บรรลุอนุปาทิเสสนิพพาน อีกความหมาย

หนึ่ง พระอริยบุคคลกิเลสได้ตามขั้น ตั้งแต่พระโสดาบันถึงพระอนาคามี จักว่าได้บรรลุสุปปาภิเสสนิพพาน พระอริยบุคคลกิเลสได้หมดในขั้นสุดท้าย คือเป็นพระอรหันต์ จักว่าได้บรรลุอนุปปาภิเสสนิพพาน

๒. **สัจธรรม หรือพุทธปรัชญา** หมายถึงหลักเกี่ยวกับความจริง สัจธรรมมี ๒ ระดับ คือ

๒.๑ สามัญสัจ ความจริงทั่วไป พระพุทธเจ้าตรัสสามัญสัจไว้มากมายหลายอย่างในที่นี้ขอนำมาเพียง ๓ ประเภท คือ

– สามัญลักษณะ เรียกว่า ไตรลักษณะ หรือไตรลักษณ์ ได้แก่ ลักษณะที่มีเสมอกันแก่ทุกสิ่งทุกอย่างมี ๓ อย่าง คือ อนิจจตา ความไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์ และอนัตตตา ความเป็นของไม่ใช่ตน ใช้เป็นคำวิเศษณ์ว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แปลว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

– กฎแห่งกรรม หรือกรรมวิบาก ได้แก่ การกระทำและผลของการกระทำ คือทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว สามัญชนย่อมมีกิเลส กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม และกรรมย่อมมีผล เรียกว่า ไตรวิฏฐะ หรือไตรวิฏฐ แปลว่า การวนเวียน หรือหมุนเวียน ๓ ประการ คือ กิเลส กรรม วิบาก เมื่อกิเลสเกิดเป็นเหตุให้ทำกรรม ครั้นทำกรรมแล้ว ย่อมได้รับวิบากคือผลแห่งกรรม เมื่อได้รับวิบาก กิเลสเกิดขึ้นอีก วนเวียนหรือหมุนเวียนกันไปเป็นวงกลม

– ปฏิจสุมุปบาท (อ่าน ประ-ติค-จะ-สะ-หุม-บ-าด) หรือปัจจัยการ ได้แก่ หลักเหตุและผลที่สืบเนื่องกันเป็นลูกโซ่ ปฏิจสุมุปบาท มี ๑๒ ประการ คือ

(๑) อวิชชา ความไม่รู้ความจริง

(๒) สังขาร สิ่งที่ปรุงแต่งใจ หมายถึงความดีความชั่วหรือไม่ดีไม่ชั่ว

(๓) วิญญาณ วิญญาณที่ไปเกิด เรียกว่า ปฏิสนธิวิญญาณ

(๔) นามรูป อตภาพร่างกายประกอบด้วยกายกับใจ

(๕) สฬายตนะ อายตนะภายใน ๖ คือตาหูจมูกลิ้นกายใจ

(๖) ผัสสะ การกระทบกันระหว่างตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ (สิ่งที่ถูกต้องกาย) ใจกับธรรมารมณ์ (สิ่งที่เกิดกับใจ)

- (๗) เวทนา ความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์
- (๘) ตัณหา ความอยาก มี ๓ คือ กามตัณหา ความอยากในสิ่งที่น่ารัก น่าใคร่ ภวตัณหา ความอยากเป็นโน่นเป็นนี่ วิภวตัณหา ความอยากไม่เป็นโน่นเป็นนี่
- (๙) อุปาทาน ความยึดมั่น มี ๔ คือ กามอุปาทาน ความยึดมั่นด้วยอำนาจ ตัณหา ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นด้วยอำนาจทิฐิ สีสัพพุปาทาน ความยึดมั่นศีลพรต อัตถวาทุปาทาน ความยึดมั่นว่าตัวกูของกู
- (๑๐) ภพ สถานที่เกิด มี ๓ คือ กามภพ ภพที่เกี่ยวข้องกับกาม รูปภพ ภพของรูปพรหม อรูปภพ ภพของอรูปพรหม
- (๑๑) ชาติ การเกิด
- (๑๒) ชรา ความแก่ มรณะ ความตาย โสกะ ความโศก ปริเทวะ ความคร่ำครวญ ทุกข์ ความไม่สบายกาย โทมนัส ความไม่สบายใจ อุปายาส ความคับแค้นใจ

ปัจจุสมุปบาท ๑๒ ประการ เป็นเหตุและผลของกันและกัน ดังนี้

เพราะอวิชชา จึงมีสังขาร
 เพราะสังขาร จึงมีวิญญาณ
 เพราะวิญญาณ จึงมีนามรูป
 เพราะนามรูป จึงมีสฬายตนะ
 เพราะสฬายตนะ จึงมีผัสสะ
 เพราะผัสสะ จึงมีเวทนา
 เพราะเวทนา จึงมีตัณหา
 เพราะตัณหา จึงมีอุปาทาน
 เพราะอุปาทาน จึงมีภพ
 เพราะภพ จึงมีชาติ

เพราะชาติ จึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส

๒.๒ อริยสัจ ความจริงอันประเสริฐ มี ๔ คือ ทุกข์ ความไม่สบายกายไม่สบายใจ สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา นิโรธ ความดับทุกข์

ได้แก่ คับคันทหา และมรรค ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เรียกว่า อัฐังคิกมรรค แปลว่า มรรค มีองค์ ๘ คือ

- (๑) สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ
- (๒) สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ
- (๓) สัมมาวาจา การเจรจาชอบ
- (๔) สัมมากัมมันตะ การงานชอบ
- (๕) สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ
- (๖) สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ
- (๗) สัมมาสติ ความระลึกชอบ
- (๘) สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นชอบ

บทที่ ๓ วรรณคดีกับชาตก

วรรณคดีไทยที่เกี่ยวกับชาตกมี ๒ ลักษณะ คือ

๑. วรรณคดีที่เกี่ยวเนื่องถึงตัวละครหรือเรื่องราวบางตอนในชาตก หากผู้อ่านทราบเรื่องในชาตกดี การอ่านวรรณคดีประเภทนี้ ย่อมมีรสชาติดีมากขึ้น เช่น

กุสราชนิราศร้าง	ภาวดี
ยังลาภลุนงศรี	ร่วมห้อง
สาอินทรมิปราณี	ยังยาก ครานัน
จักแม่งรามรสน้อง	นางไวยุเรวณ
	นิราศหริภุญชัย

โคลงบทนี้มีความว่า พระเจ้ากุสราชทรงพลัดพรากจากพระนางภาวดี ยังทรงมีลาภได้ พระนางมาอยู่ร่วมห้อง ถ้าพระอินทร์ไม่ทรงปราณี คงยากนัก พิศจากน้องไปไกล

เรื่องพระเจ้ากุสราช มีมาในกุสชาตก ในสังกตนิบาต เรื่องย่อมีว่า พระเจ้ากุสราชทรงมีพระบุษย์ชื่อนางปาวตีมีเชื้อสายอินทรีไป ต่อมาพระอินทร์ทรงช่วยให้ได้อยู่ร่วมกัน

๒. วรรณคดีที่กวีแปลหรือแต่งจากเรื่องในชาตก โดยมากกวีได้ดัดแปลงแต่งเติมทั้งเนื้อเรื่องและตัวละคร หากศึกษาเปรียบเทียบเรื่องในชาตกกับเรื่องวรรณคดีชาตกประเภทนี้ นอกจากจะทราบกลวิธีในการดัดแปลงแต่งเติมเรื่องแล้วยังใช้เป็นแนวในการวิจารณ์หรือ วิเคราะห์เกี่ยวกับที่มาของวรรณคดีชาตกอีกด้วย

ความหมายของชาตก

คำว่า ชาตก มาจากคำภาษาบาลีว่า ชาตก เป็นศัพท์กิริยาภิกค์ มาจาก ชน (ชาตุในความว่าเกิด) + ต บัณฑิตกิริยาภิกค์ แปลง ชน ชาตุเป็น ชา สำเร็จรูปเป็น ชาต แปลว่า เกิดแล้วใช้เป็นคำกริยา เมื่อลง ก สกรรด เป็น ชาตก ใช้เป็นคำวิเศษณ์ แปลว่า (นิทานหรือเรื่อง) ที่เกิดแล้ว

ชาตก คือนิทานอิงธรรมหรือนิทานภชาติที่พระพุทธเจ้าตรัส เมื่อทรงแสดงธรรม เพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจหลักธรรมและเห็นตัวอย่างตามนิทาน ชาตกที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาตรัส เป็นเรื่องในอดีตชาติของพระพุทธเจ้าก็มี เป็นนิทานชาวบ้านก็มี

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวิจารณ์เกี่ยวกับชาตกไว้ตอนหนึ่งว่า

“เรื่องชาตกนั้นไม่ใช่เป็นเรื่องราวในครั้งพุทธกาล เป็นเรื่องมีมาเก่าแก่ก่อนพุทธกาลนานที่จะพึงกำหนดได้ด้วยหลักฐานหลายอย่าง ถึงในชาตกเองก็รับว่าเป็นเรื่องเก่า ค่ายื่น อติเตทุกแห่ง ๖ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมถึงที่ควรจะให้ความชัดขึ้นด้วยชักนิทานมากล่าว ก็ชักมาสาธกให้ความกระจ่างขึ้น ๖ คำที่แสดงโดยวิธีนี้ เรียกว่า ชาตก ในบาลีขึ้นต้นว่า ภุตปุพพ์ (เรื่องเคยมีมาแล้ว) จัดเข้าในวงศ์สัทธสาสนะ (คำสอนของพระพุทธเจ้ามีองค์เก่า) ๖ เมื่อพิเคราะห์ดูนิทานที่ยกมากล่าวนั้นมีหลายชั้น ที่เป็นนิทานเก่าที่เดียวกับที่ เป็นชั้นหลัง ๆ ลงมากมี”

หนังสือชาตก

หนังสือชาตกที่เป็นภาษาบาลี ในประเทศไทย มี ๔ ประเภท คือ

๑. นิบาตชาตก
๒. อรรถกถาชาตก
๓. ฎีกาชาตก
๔. บัญญาสชาตก

๑. นิบาตชาตก

นิบาตชาตก (อ่าน นิ-บาต-ตะ) หมายถึงชาตกในพระไตรปิฎก อยู่ในหนังสือ ๒ เล่ม คือพระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๗ และ ๒๘ ชื่อ สุตตันตปิฎก ขุททกนิกายสุต ชาตก แปลว่า สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาตก ชาตกในพระไตรปิฎกนี้ เป็นคาถาคือคำฉันท์ (ร้อยกรอง ภาษาบาลี หนึ่งคาถามี ๔ บาท) ที่เรียกว่า นิบาตชาตก ก็เพราะจัดไว้เป็นหมวดเป็นหมู่ตามจำนวนคาถา ชาตกในพระไตรปิฎก มี ๕๔๗ ชาตก (คนไทยนิยมเรียกว่า พระเจ้า ๕๐๐ ชาติ แต่ความจริงมีอยู่ ๕๔๗ ชาติ) จัดไว้ตามจำนวนคาถา แบ่งเป็น ๒๒ นิบาต ดังนี้

ราชบัณฑิตยสถาน นิบาตชาตก เล่ม ๒๓ หน้า ๑๕

๑. เอกนิบาต ชาตกมี ๑ คาถา มี ๑๕๐ ชาตก
๒. ทุกนิบาต ชาตกมี ๒ คาถา มี ๑๐๐ ชาตก
๓. ติกนิบาต ชาตกมี ๓ คาถา มี ๕๐ ชาตก
๔. จตุกกนิบาต ชาตกมี ๔ คาถา มี ๕๐ ชาตก
๕. ปัญจกนิบาต ชาตกมี ๕ คาถา มี ๒๕ ชาตก
๖. ฉกนิบาต ชาตกมี ๖ คาถา มี ๒๐ ชาตก
๗. สัตตกนิบาต ชาตกมี ๗ คาถา มี ๒๑ ชาตก
๘. อัฏฐกนิบาต ชาตกมี ๘ คาถา มี ๑๐ ชาตก
๙. นวกนิบาต ชาตกมี ๙ คาถา มี ๑๒ ชาตก
๑๐. ทศกนิบาต ชาตกมี ๑๐ คาถา มี ๑๖ ชาตก
๑๑. เอกาทสนิบาต ชาตกมี ๑๑ คาถา มี ๙ ชาตก
๑๒. ทวาทสนิบาต ชาตกมี ๑๒ คาถา มี ๑๐ ชาตก
๑๓. เตรสนิบาต ชาตกมี ๑๓ คาถา มี ๑๐ ชาตก
๑๔. ปกิณณกนิบาต ชาตกมีคาถากระจายกระเจาเช่น ๑๔ ๑๕ ๑๗ ๒๒ ๒๕ คาถา และมีอย่างละชาตก จัดไว้ในปกิณณกนิบาต มี ๑๓ ชาตก
๑๕. วิสทินิบาต ชาตกมี ๒๐ คาถา มี ๑๔ ชาตก
๑๖. ทิงสทินิบาต ชาตกมี ๓๐ คาถา มี ๑๐ ชาตก
๑๗. จัตถาสินิบาต ชาตกมี ๔๐ คาถา มี ๕ ชาตก
๑๘. ปัญญาสนิบาต ชาตกมี ๕๐ คาถา มี ๓ ชาตก
๑๙. สักกนิบาต ชาตกมี ๖๐ คาถา มี ๒ ชาตก
๒๐. สัตตทินิบาต ชาตกมี ๗๐ คาถา มี ๒ ชาตก
๒๑. อสทินิบาต ชาตกมี ๘๐ คาถา มี ๕ ชาตก
๒๒. มหานิบาต ชาตกมีคาถาเกิน ๘๐ คาถาขึ้นไป มี ๑๐ ชาตก ไทยเรียกว่า พระเจ้า ๑๐ ชาติ หรือทศชาติชาตก เขียนชื่อตามแบบไทยบาลีว่า เถมิยชาตก มหาชนกชาตก สุวณฺณสามชาตก เนมิราชชาตก มโหสถชาตก ภูริทัตตชาตก จันทกุมารชาตก มหานารทกัศสปชาตก วิรุทธชาตก และเวสสันดรชาตก

ถ้าพิจารณาตอนท้ายของเรื่อง ชาตกในพระไตรปิฎก มี ๒ ประเภท คือ

๑. ชาตกที่บอกการกลับชาติ คือบอกว่าใครในชาตินั้นเป็นใครในพุทธกาล เชื่อกันว่าเป็นเรื่องในอดีตของพระพุทธเจ้า ชาตกประเภทนี้ มี ๓ ลักษณะ คือ

๑.๑ ชาตกที่บอกการกลับชาติ โดยใช้คำว่า อหิ (เราหมายถึงพระพุทธเจ้า) เป็นใครในชาตินั้น เช่น ในท้ายเรื่องของมหาปนาทชาตก ในติกนิบาต ว่า

สกุโก อหิ ตทา อาสี เราเป็นท้าวสักกะในชาตินั้น

ชาตกประเภทนี้ มีอยู่ ๖ ชาตก คือ มหาปนาทชาตก ในติกนิบาต สุวัณณกักกุกชาตก ในฉกนิบาต มหาปทุมชาตก ในทวาทสนิบาต ภิสชาตก ในปภินณกนิบาต ฉัททันตชาตก ในทิงสทินิบาต และกุนดาลชาตก ในอสีตินิบาต

๑.๒ ชาตกที่บอกการกลับชาติ โดยใช้คำว่า โพธิสตุโต (พระโพธิสัตว์) เป็นใครในชาตินั้น เช่น ในท้ายเรื่องของสรภังคชาตก ในจัตतालีสนิบาต ว่า

สรภังโค โพธิสตุโต พระโพธิสัตว์ เป็นสรภังคคาบส

ชาตกประเภทนี้ มีอยู่ ๓ ชาตก คือ จตุโปสธชาตก ในทสกนิบาต สรภังคชาตกในจัตतालีสนิบาต และมหานารทกัสสปชาตก ในมหานิบาต

๑.๓ ชาตกที่บอกการกลับชาติ โดยใช้คำว่า สมุพพุโ (พระสัมพุทธเจ้า) เป็นใครในชาตินั้น มีอยู่ ๑ ชาตก คือ สุธาโกชนชาตก ในอสีนิบาต ตอนท้ายของเรื่อง ว่า

สมุพพุโ อาสี วาสโว พระสัมพุทธเจ้าเป็นท้าววาสวะ (พระอินทร์)

ความตอนท้ายนี้ มีเฉพาะในหนังสือพระไตรปิฎก ฉบับอักษรพม่า และไทยได้นำมาใส่ไว้ในฉบับอักษรไทย เชื่อกันว่า แต่งเติมขึ้นในภายหลัง

๒. ชาตกที่ไม่บอกการกลับชาติ มีอยู่ ๕๓๗ ชาตก แม้เวสสันดรชาตก ในมหานิบาต ก็ไม่บอกการกลับชาติ ชาตกเหล่านี้เข้าใจว่าพระพุทธเจ้าทรงนำนิทานชาวบ้านมาตรัสบ้าง ทรงนำมาตรัสเองบ้าง ชาตกที่เป็นนิทานชาวบ้านอย่างเห็นได้ชัด คือทสธชาตก ในเอกาทสนิบาต เนื้อเรื่องตอนต้นเหมือนเรื่องรามเกียรติ์ และชื่อตัวละครสำคัญก็เหมือนกัน เขียนตามแบบไทยบาลีเป็น ลักขณ์ ราม สีดา ภารต แต่เนื้อเรื่องตอนกลางไม่เหมือนกัน ในทสธชาตก ไม่มีทศกัณฐ์ ไม่มีหนุมาน ไม่มีศึกชิงนาง

ชาตกในพระไตรปิฎก หรือนิบาตชาตกนี้ ถ้าผู้อ่านหวังทราบเนื้อเรื่องของชาตกอย่างพิสดาร จะไม่เข้าใจ เพราะนิบาตชาตกเป็นคาถาภาษาบาลีล้วน มีคำร้อยแก้วสลับบ้างเพียงหนึ่งสองชาตก และเป็นร้อยแก้วสั้น ๆ นอกนั้น เป็นคาถาคือคำร้อยกรอง เนื้อเรื่องจึงมีอย่างสังเขป ภาษาบาลีที่ใช้ก็ยากแก่การเข้าใจ เช่น

กาทกชาตก*

วาทิ จายํ ตโต คนฺโธ	ยตุถ เม วสตี ปิยา
ทฺวเร อิตฺถิ ทิ กาทกิ	ยตุถ เม นิรโต มโน ๖
กถํ สมฺมุตฺตมตริ	กถํ อตริ เกปุกํ
กถํ สตุตฺต สมฺมุตฺตทานิ	กถํ สิมฺพลิมารุหิ ๖
ตยา สมฺมุตฺตมตริ	ตยา อตริ เกปุกํ
ตยา สตุตฺต สมฺมุตฺตทานิ	ตยา สิมฺพลิมารุหิ ๖
อิริยตุถ มํ มหากายํ	อิริยตุถ มํ อเจตนํ
ยตุถ ชายายหิ ชารํ	อวหามิ วหามิ จาติ ๖

(คำแปล)

นางผู้เป็นที่รักของข้าพเจ้าอยู่ ณ ที่ใด กลืนนพฺพมาจากที่นั้นแน่
ใจของข้าพเจ้าผูกสมัครักใคร่ในนางใด นางนั้นชื่อกาทกียอยู่
ไกลจากที่นี้แล
ท่านข้ามสมุทรไปได้อย่างไร ท่านข้ามแม่น้ำเกปุกะไปได้อย่างไร
ท่านข้ามเจตคาบสมุทรไปได้อย่างไร ท่านขึ้นต้นจิวได้หรือไม่
ข้าพเจ้าข้ามสมุทรไปกับท่าน ข้าพเจ้าข้ามแม่น้ำเกปุกะไปกับท่าน
ข้าพเจ้าข้ามเจตคาบสมุทรไปกับท่าน ข้าพเจ้าขึ้นต้นจิวไปกับท่าน
น้ำที่เคียนตัวเราที่มีร่างกายใหญ่โต น้ำที่เคียนตัวเราที่ไม่รู้ตัว
เพราะว่าเราพามาและพาไปซึ่งชายผู้เป็นชู้กับภรรยา

ตามความของกาทกชาตกในพระไตรปิฎกนี้ เราทราบแต่เพียงว่า เป็นคำสนทนา
ระหว่างชาย ๒ คน เขาสนทนากันเกี่ยวกับผู้หญิงคนหนึ่งชื่อกาทกิ หญิงคนนี้เป็นภรรยาของชาย

คนหนึ่งและเป็นชู้กับชายอีกคนหนึ่ง แต่เราไม่ทราบว่า ชายสองคนนั้น เป็นใคร ชื่ออะไร ทำไมเขาจึงสนทนากันด้วยเรื่องนี้ และนางกาคติเป็นใคร มาจากไหน ทำไมจึงคบชู้ ข้อสงสัยเหล่านี้จะหมดไป ถ้าเราอ่านกาคติชาดกในอรรถกถาชาดก (โปรดดูตัวอย่างอรรถกถาชาดก)

๒. อรรถกถาชาดก

อรรถกถาชาดก (อ่าน อัก-กะ-กะ-ถา) เรียกตามภาษาบาลีว่า ชาตักกัฏฐกถา หมายถึงหนังสือที่พระอรรถกถาจารย์ (ผู้แต่งหนังสืออรรถกถา) แต่งเป็นนิทานชนิดร้อยแก้วภาษาบาลีประกอบคาถาในนิบาตชาดก โดยนำคาถาในนิบาตชาดกมาแทรกไว้แต่ละตอนตามความเหมาะสม การแต่งนิทานในอรรถกถาชาดก เป็นการแต่งแบบขยายความบ้าง แต่งแบบเพิ่มเติมบ้าง แต่งแบบแต่งเรื่องขึ้นใหม่บ้าง (ดูตัวอย่างประกอบ)

ลักษณะหรือโครงสร้างของอรรถกถาชาดกประกอบด้วยส่วนสำคัญ ๔ ประการ คือ

๑. **ปรารภเรื่อง** หมายถึงการอารัมภบทก่อนเล่าเรื่อง การปรารภเรื่องเป็นไปในการทำนองว่าพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน ทรงปรารภเรื่องอะไรจึงตรัสชาดกนี้

๒. **เล่าเรื่อง** หมายถึงเนื้อเรื่องของชาดก การเล่าเรื่องขึ้นต้นด้วยคำบาลีว่า อตีเต (ในอดีตกาล) ตัวละครเอกในชาดก ส่วนมาก ใช้คำว่า โพธิสตุโต (พระโพธิสัตว์) บ้าง มหาสตุโต (พระมหาสัตว์) บ้าง

๓. **อธิบายคาถา** หมายถึงการอธิบายความของคาถาในนิบาตชาดกที่ยกมาแทรกไว้แต่ละตอนด้วยการใช้ภาษาบาลีที่ง่าย ๆ การอธิบายคาถา อธิบายทีละคำบ้าง อธิบายทีละวลีหรือคาถาหรือหลายคาถาบ้าง ถ้าคำวลีหรือคาถาใด เข้าใจง่าย ก็ไม่อธิบาย

๔. **สรุปเรื่อง** หมายถึงการสรุปหรือประชุมชาดก เมื่อจบเรื่องตามข้อ ๒ และ ๓ การสรุปหรือประชุมชาดกเป็นไปทำนองว่า ผู้ฟังชาดกเรื่องนั้น ได้บรรลุผลมรรคผลขั้นไหน และใครในชาดกเป็นใครในพุทธกาล บางชาดกไม่มีการสรุปเกี่ยวกับผู้ฟังว่าได้บรรลุผลมรรคผลขั้นไหน แต่การสรุปเกี่ยวกับการกลับชาติว่า ใครในชาดกเป็นใครในพุทธกาล มีในทุกชาดก

อรรถกถาชาดก มี ๒ ประเภท คือ

๑. **อรรถกถาชาดกที่แต่งประกอบนิบาตชาดกทุกเรื่อง** เรียกชื่อตามภาษาบาลีว่า ชาตักกัฏฐกถา ผู้แต่งคือพระพุทธโฆษาจารย์ ชาวเมืองพุกุทธยา ประเทศอินเดีย แต่งราว พ.ศ. ๙๖๕ ในปณามคาถา (บทไหว้ครู) พระพุทธโฆษาจารย์ เขียนไว้ตอนหนึ่งว่า

ปฺราณสึหฬภาสาย	ปฺราณญฺฐกถาย จ
จปีตํ ตํ น สาธติ	สาธุนํ อิจฺฉนฺติจฺฉนฺติ
ทสฺมา ตมฺปนิสฺสาย	ปฺราณญฺฐกถานํ
วิวชฺเชตฺวา วิรฺุทฺตํ	วิเสสตุตฺตมฺปกาสยํ
วิเสสวณฺณนํ เสฏฺฐํ	กวิสฺสามตฺตวณฺณนํ

(คำแปล)

ชาตกที่แต่งเป็นภาษาสืหฬ (สิงหล) โบราณ และที่เป็นอรรถกถาโบราณไม่สำเร็จ ประโยชน์ตามที่สาธุชนต้องการ ดังนั้น ข้าพเจ้า (พระพุทฺธโฆษาจารย์) จักอาศัยนัยตามอรรถกถาโบราณนั้น ละเว้นเนื้อความที่ไม่เหมาะสม คงไว้เฉพาะเนื้อความที่ดี จึงแต่งคัมภีร์อธิบายความให้ดีขึ้น

ตามความในปณามกานี้ จะเห็นว่าคัมภีร์อรรถกถาชาตกโบราณที่เป็นภาษาสิงหลอยู่ก่อนแล้ว เข้าใจว่าเป็นผลงานของภิกษุชาวสิงหล (ศรีลังกา) แต่ต้นฉบับอรรถกถาชาตกโบราณนี้ ไม่มีใครนำเข้ามาในประเทศไทย จึงไม่สามารถเปรียบเทียบได้ว่า อรรถกถาชาตกโบราณฉบับภาษาสิงหลที่พระพุทฺธโฆษาจารย์กล่าวถึง กับอรรถกถาชาตกฉบับภาษาบาลีที่เป็นผลงานของพระพุทฺธโฆษาจารย์ มีข้อแตกต่างกันอย่างไร และพระพุทฺธโฆษาจารย์ได้ละเว้นเนื้อความที่ไม่เหมาะสมตอนไหน และได้แต่งเพิ่มเติมให้ดีกว่าของเดิมอย่างไร

๒. อรรถกถาชาตกที่แต่งประกอบนิบาตชาตกบางเรื่อง มีเฉพาะอรรถกถาเวสสันดรชาตก อรรถกถาเวสสันดรชาตก มี ๒ ฉบับ คือ เวสสันดรชาตกฎฐกถา และคันถสารจินทาอรรถกถาทั้งสองฉบับนี้ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งและปีที่แต่ง

ตัวอย่างอรรถกถาชาตกที่ยกมาต่อไปนี้ ชื่อกาทิชาตก ซึ่งเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ (เจ้าฟ้ากุ้ง) ทรงแปลและแต่งเป็นบทเห่เรื่องกาก็ และเจ้าพระยาพระคลัง (หน) แต่งเป็นคำกลอน ให้ชื่อว่า กาก็คำกลอนหรือกาก็กลอนสุภาพ

กาทิชาตก^๒

วาติ จายํ ตโต คนฺโธติ อิหํ สตุถา เขตวเน วิหรนฺโต เอกํ อุกฺกณฺฐิตํภิกฺขุ อารพฺพ กเถสิ ฯ

^๑ชาตกฎฐกถา (ฉบับภาษาบาลี) เล่ม ๑ หน้า ๑-๓

^๒ชาตกฎฐกถา (ฉบับภาษาบาลี) เล่ม ๔ หน้า ๓๓๕-๓๔๒

ตทา หิ สตุถา ตํ ภิกขุํ สจฺจํ กิรํ ทวํ อุกฺกณฺฐิตสึตฺติ ปุจฺฉิตฺวา สจฺจํ ภนฺเตติ วุตฺเต
 กสฺมา อุกฺกณฺฐิตสึตฺติ ๖ กิเลสวเสน ภนฺเตติ ๖ ภิกขุ มาตุคาม นาม อรกฺขิโย น สกฺกา รกฺขิตุํ
 ไปรณกปณฺธิกา ปน ปุพฺเพ มาตุคามํ สมฺมทฺธมฺมชฺเฌ สิมฺพลีรฺกฺขวิมานเ อุตฺสาเปเนตาปี รกฺขิตุํ
 นาสกฺขีสุตฺติ วุตฺวา อตฺถิํ อหริ ๖

อตฺเต พาราณสียํ พุรหฺมทตฺเต รชฺชํ กาเรนฺเต โพธิสตุโต ตสฺส อคฺคมเหสฺสียา กุจฺฉิมฺหิ
 นิพฺพุตฺติทฺวา วยปฺปโต ปิตุ อจฺเฌน รชฺชํ กาเรติ ๖ กากาติ นามสฺส อคฺคมเหสฺส อโหสิ อภิรฺพา
 เทวจฺฉรา วีย ๖ อยเมตฺถ สงฺเขปฺโต ๖ วิตุถารโต ปน อตฺถวตฺถุ กุณฺดลชาตเก อาวิภวิสฺสตี ๖
 ตทา ปเนโก สุปฺบณฺรราชา มนุสฺสวเสนาคนฺทฺวา รณฺณา สห ชุตํ กิพฺนโต กากาติยา อคฺคมเหสฺสียา
 ปฏฺิพฺพุตฺติทฺวา ตํ อาทาย สุปฺบณฺรภวณํ เนตฺวา ทาย สทฺธิ อภิรมิ ๖ ราชา เทวํ อปฺสฺสนโต นฏ-
 กุเวรํ คณฺธพฺพํ วิจิณาหิ นนฺติ อาห ๖ โส ตํ สุปฺบณฺรราชานํ ปรีคฺคเหตฺวา เอกสฺมี เสเร เอรกฺวเน
 นิปฺชชิตฺวา ตโต สุปฺบณฺรสฺส คตฺทกาเล ปตฺตนฺตเร นิสิตฺวา สุปฺบณฺรภวณํ ปตฺวา ปตฺตนฺตเรโต
 นิภฺษมิทฺวา ทาย สทฺธิ กิเลสสํสฺสํ กตฺวา ปนํ ตสฺสเสว ปตฺตนฺตเร นิสินฺโน อาคนฺทฺวา
 สุปฺบณฺรสฺส รณฺณา สห ชุตกิพฺนกาเล อตฺตโน วิณํ คเหตฺวา ชุตมณฺฑลํ คนฺทฺวา รณฺญเ สนฺติเก
 จิตฺโต คีตวเสน ปจฺจํ คาทมาห

วาติ จายํ ตโต คนฺโธ ยตฺถ เม วสตี ปียา

ทฺูเร อิตฺโต หิ กากาติ ยตฺถ เม นิรโต มโนติ ๖

ตตฺถ คนฺโธติ ตสฺสา ทิพฺพคณฺธวิลิตฺทาย สรีรคณฺโธ ๖ ยตฺถ เมติ ยตฺถ สุปฺบณฺรภวเน
 มม ปียา วสตี ตโต อิมินา สทฺธิ กตฺทกาสํสฺสคฺกาย ตสฺสา อิมสฺส กาเยน สทฺธิ อาคโต คนฺโธ
 วายตฺติติ อธิปฺปาโย ๖ ทฺูเร อิตฺติ อิมมฺหา จานา ทฺูเร ๖ หิกาโร นิปาตมฺโต ๖ กากาตีติ กากาติ
 เทวํ ๖ ยตฺถ เมติ ยสฺส อปริ เม มโน นิรโต รตฺโต ๖

ตํ สุตฺวา สุปฺบณฺรราชา ทฺูติยํ คาทมาห

กถํ สมฺมทฺธมฺมทริ

กถํ อตฺริ เกปฺกํ

กถํ สตฺต สมฺมทฺธานิ

กถํ สิมฺพลิมารุหิติ ๖

ตสฺสตุโต ทวํ อิมํ ชมฺพฺพุทฺธิปตฺมทฺทํ ตสฺส ปุโรโต เกปฺกํ นาม นทํ ปพฺพตฺตนฺตเรสุ จิตฺตานิ
 สตฺต สมฺมทฺธานิ จ กถํ อตฺริ เกน อฺุปาเยน คินฺโณ สตฺต สมฺมทฺธานิ อติกกมิตฺวา จิตํ อมฺหากํ
 ภวณํ สิมฺพลีรฺกฺขณํ กถํ อารุหิติ ๖

คำ สุตฺวา นฏฺเฏวโร ตติยํ คาคมาห

ตยา สมฺพุทฺทมตริ

ตยา อตริ เกปุกํ

ตยา สตฺต สมฺพุทฺทานิ

ตยา สิมฺพลิมารุหิณฺติ ฯ

ตฺถ ตยาติ ตยา การณญฺเฏน ทว ปตฺตุนฺตเร นิสินฺโน อหํ สพุพเมตํ อกาสินฺติ อตุโธ ฯ

ตโต สฺปณฺณราชา จตฺตถํ คาคมาห

ฉิรตฺถ มํ มหากายํ

ฉิรตฺถ มํ อเจตนํ

ยตฺถ ชายายหํ ชารํ

อวหามิ วหามิ จาติ ฯ

ตฺถ ฉิรตฺถ มนฺติ อตฺตานํ กรหนฺโต อาห ฯ อเจตนนฺติ มหาสรีรตยา ลหฺวาวครุภาวสฺส
อชานนตยา อเจตนํ ฯ ยตฺถาติ ยสฺมา ฯ อิหํ วุตฺตํ โหติ ยสฺมา อหํ อตฺตโน ชายาย ชารํ อิมํ
กนฺธพฺพํ ปตฺตุนฺตเร นิสินฺนํ อาเนนฺโต อวหามิ เนนฺโต วหามิ ตสฺมา ฉิรตฺถ มนฺติ ฯ

โส คำ อาทาย เนตฺวา รณฺโณว อทาสิ ปุณฺ น อคมาสิ ฯ

สตฺถา อิมํ ธรรมเทศนํ อาหริตฺวา สจฺจานิ ปกาเสตฺวา ชาตกํ สโมธานสิ ฯ สจฺจปริ-
โยसानะ อุกฺกณฺจิตภิกฺขุ โสตาปตฺติผละ ปติฏฺฐหิ ฯ ตทา นฏฺเฏวโร อุกฺกณฺจิตภิกฺขุ อโหสิ ฯ ราชา
ปน อหเมวาทิ ฯ

(คำแปล)

เมื่อพระศาสดาประทับอยู่ที่วัดเชตวัน ทรงปรารภถึงภิกษุผู้กระสันจะสึกรูปหนึ่ง จึง
ตรัสพระคาถานี้ว่า วาติ จายํ ตโต คนฺโธ เป็นต้น

ครั้งนั้นแล พระศาสดาตรัสถามภิกษุนั้นว่า คุณก่อนภิกษุ เขาว่าเธอกระสันจะสึกจริง
หรือ เมื่อภิกษุกราบทูลว่า จริง พระพุทธเจ้าข้า จึงตรัสถามว่า ทำไม เธอจึงกระสันจะสึก ภิกษุ
กราบทูลว่า เพราะอำนาจกิเลส พระพุทธเจ้าข้า พระศาสดาจึงตรัสว่า คุณก่อนภิกษุ ธรรมคาสตรี
รักษาไว้ไม่ได้ ใคร ๆ ก็ไม่สามารถรักษาไว้ได้ ในกาลก่อน แม้โบราณบัณฑิตจะนำสตรีไปไว้ที่
วิมานสิมพลีท่ามกลางสมุทร ก็ไม่สามารถรักษาไว้ได้ พระศาสดาจึงทรงนำอดีตนิทานมาตรัสว่า

ในอดีตกาล เมื่อพระเจ้าพรหมทัตทรงครองราชสมบัติอยู่ในเมืองพาราณสี พระ
โพธิสัตว์ทรงอุปถัมภ์ในครรภ์พระอัครมเหสีของพระเจ้าพรหมทัต พระโพธิสัตว์ทรงเจริญวัย ได้
ครองราชสมบัติเมื่อพระราชาบิดาสวรรคต พระโพธิสัตว์มีพระอัครมเหสีพระนามว่ากาคาติ ทรง

สิริโฉมทั้งนางเทพอัปสร ความสังเขปในเรื่องนี้มีเท่านี้ ส่วนเรื่องในอดีตโดยพิสดาร จักมีแจ้งใน
กุณาสชาดก ครั้นนั้นแล พระยาครุฑได้แปลงเพศเป็นมนุษย์มาเล่นสากกับพระราชา พระยาครุฑ
มีใจผูกสมักรักใคร่ในพระอัครมเหสีกากาติ จึงลักพาพระนางกากาติไปยังที่อยู่ของพระยาครุฑ
แล้วร่วมมือกรรมกับพระนางกากาติ เมื่อพระราชาไม่ทรงเห็นพระเทวี จึงตรัสสั่งคนธรรพ์ชื่อ
นญฺกุเวรว่า เธอจงค้นหาพระนางกากาติ นญฺกุเวรสงสัยพระยาครุฑ จึงไปแอบอยู่ที่พุ่มแถววัลย์
ใกล้สระ เมื่อพระยาครุฑบินไปนญฺกุเวรก็นั่งอยู่ในซอกขนของพระยาครุฑ ไปถึงที่อยู่ของพระยาครุฑ
แล้วออกจากซอกขนไปร่วมสังวาสกับพระนางกากาติ แล้วนั่งอยู่ในซอกขนของพระยาครุฑกลับมา
เมื่อพระยาครุฑเล่นสากกับพระราชา นญฺกุเวรก็ถือพิณไปยังสนามสกา ยืนอยู่ใกล้พระราชากล่าว
คาถาที่หนึ่งเป็นทำนองเพลงว่า

นางผู้เป็นที่รักของข้าพเจ้าอยู่ ณ ที่ใด กลิ่นนี้พุ่งมาจากที่นั้นแน่

ใจของข้าพเจ้าผูกสมักรักใคร่ในนางใด นางนั้นชื่อกากาติ อยู่ไกลจากที่นั้นแล

ในกาลนั้น คำว่า คนธโร ได้แก่ กลิ่นกายของพระนางกากาติ ผู้ลุบไล้ด้วยทิพยสุนทร
สองคำว่า ยตุธ เม อธิบายว่า นางผู้เป็นที่รักของข้าพเจ้าอยู่ ณ วิมานของพระยาครุฑใด กลิ่น
กายของนางนั้น ผู้ซึ่งนอนร่วมกับพระยาครุฑนั้น พุ่งจรมากับกายของพระยาครุฑ จากวิมานของ
พระยาครุฑนั้น สองคำว่า ทูเร อีโต ความว่า ไกลจากที่นี้ หิ อักขร เป็นเพียงนิบาต คำว่า
กากาติ ได้แก่ พระนางกากาติเทวี สองคำว่า ยตุธ เม ความว่า ใจของข้าพเจ้าผูกสมักรักใคร่
ได้แก่พอใจ ในนางใด

พระยาครุฑฟังคาถานั้น จึงกล่าวคาถาที่สองว่า

ท่านข้ามสมุทรไปได้อย่างไร ท่านข้ามแม่น้ำเกปุกะไปได้อย่างไร

ท่านข้ามเจ็ดคาบสมุทรไปได้อย่างไร ท่านขึ้นต้นจ้าวได้อย่างไร

คาถานี้มีความว่า ท่านข้ามสมุทรแห่งชมพูทวีปนี้ ข้ามแม่น้ำเกปุกะซึ่งอยู่เบื้องหน้า
สมุทรมัน และข้ามเจ็ดคาบสมุทรที่อยู่ระหว่างภูเขา ไม่ได้ได้อย่างไร ได้แก่ท่านข้ามไปได้ด้วยวิธีใด
และท่านขึ้นต้นจ้าวซึ่งเป็นที่อยู่ของข้าพเจ้า ที่ตั้งอยู่เลยเจ็ดคาบสมุทรนั้น ได้อย่างไร

นญฺกุเวรฟังดังนั้น จึงกล่าวคาถาที่สาม ว่า

ข้าพเจ้าข้ามสมุทรไปกับท่าน ข้าพเจ้าข้ามแม่น้ำเกปุกะไปกับท่าน

ข้าพเจ้าข้ามเจ็ดคาบสมุทรไปกับท่าน ข้าพเจ้าขึ้นต้นจ้าวไปกับท่าน

ในกาลานั้น คำว่า ตยา ความว่า เพราะท่านเป็นตัวละคร ข้าพเจ้าจึงนั่งอยู่ในชอกชนของท่านแล้วทำสิ่งต่าง ๆ นี้ ได้ทั้งหมด

จากนั้น พระยาครุฑจึงกล่าวคาถาที่สี่ว่า

น้ำเตียนตัวเราที่มีร่างกายใหญ่โต น้ำเตียนตัวเราที่ไม่รู้ตัว

เพราะเราพามาและพาไปซึ่งชายผู้เป็นชู้กับภรรยา

ในกาลานั้น สองคำว่า ธิรตุ มั พระยาครุฑกล่าวติเตียนตัวเอง คำว่า อเจทนั ความว่า ไม่รู้ตัว เพราะไม่รู้ว่่านักหรือเบา ด้วยเหตุที่ตัวเองมีร่างกายใหญ่โต กาลานี้มีคำอธิบายว่า เพราะเหตุที่เราพามา และพาไป ซึ่งคนธรรพ์นี้ ผู้ที่เป็นชู้กับภรรยาตน ดังนั้น จึงน้ำเตียนตัวเรา

พระยาครุฑจึงกลับไป พาพระนางกาคาติมาถวายพระราชา แล้วไม่ได้มาอีกเลย

พระศาสดาครั้นทรงนำพระธรรมเทศนาขึ้นมาแล้ว ทรงประกาศสัจจะ แล้วทรงสรุปชาดก ในที่สุดแห่งสัจจะ ภิกษุผู้กระสันจะสึก ตั้งอยู่ในโศกปฏิบัติผล นญฺกุเวรในชาตินี้เป็นภิกษุผู้กระสันจะสึก ส่วนพระราชาคือ เราตถาคตแล

ถ้าเปรียบเทียบความของกาคาติชาดกในอรรถกถาชาดกที่ยกมานี้ กับความของกาคาติชาดกในพระไตรปิฎก ที่ยกมาในตอนต้น จะเห็นว่า พระอรรถกถาจารย์ (พระพุทธโฆษาจารย์) ได้แต่งนิทานประกอบคาถาในนิบาตชาดก แบบขยายความบ้าง แบบเพิ่มเติมบ้าง และแบบแต่งเรื่องขึ้นใหม่บ้าง หากนำความของกาคาติชาดกในอรรถกถาชาดก ไปเปรียบเทียบกับบทเห่เรื่องกาก็และกาก็คำกลอน ก็จะพบเช่นกันว่า บทเห่เรื่องกาก็และกาก็คำกลอน มีการแปลและแต่งแบบขยายความแบบเพิ่มเติมและแบบแต่งเรื่องขึ้นใหม่ แม้แต่ชื่อตัวละครเอกก็มีการเปลี่ยนแปลง เช่น พระโพธิสัตว์ เป็น พระเจ้าพรหมทัต กาคาติ เป็น กากิ นญฺกุเวร เป็น นานญฺกุเวร

๓. ฎีกาชาดก

ฎีกาชาดก คือหนังสือที่พระฎีกาจารย์ (ผู้แต่งคัมภีร์ฎีกา) แต่งอธิบายความชาดกในพระไตรปิฎกกับอรรถกถาชาดกควบคู่กันไป ฎีกาชาดก มี ๒ ประเภท คือ

๑. ฎีกาชาดกที่อธิบายทุกชาดก เรียกชื่อตามภาษาบาลีว่า ลินัตถปกาสินี แปลว่า หนังสือไขความที่ล้นลับ ฎีกาชาดกฉบับนี้ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งและปีที่แต่ง

๒. ฎีกาชาตกที่อธิบายบางชาตก มีเฉพาะฎีกาเวสสันดรชาตก เรียกชื่อตามภาษาบาลีว่าเวสสันดรที่ปนี แปลว่าหนังสือชี้แจงความเวสสันดรชาตก พระศิริมงคลอาจารย์ ภิกษุชาวล้านนาไทย แต่งที่เมืองเชียงใหม่ เมื่อปีฉลูจุลศักราช ๘๗๙ ตรงกับ พ.ศ. ๒๐๖๐

เพื่อให้เห็นความแตกต่างระหว่างนิบาตชาตก อรรถกถาชาตก และฎีกาชาตก ขอนำเวสสันดรชาตกเฉพาะเนื้อความตอนต้นของกัณฑ์วันปัปเวสน์ มาเป็นตัวอย่าง

ตัวอย่างนิบาตชาตก

ยทิ เกจิ มนุชา เอนฺติ	อนุมฺกุเค ปฏิปเถ
มกฺคนฺเต ปฏิปฺจุฉาม	กุหิ วฏฺกตปพฺพโต ๖
เต ตตฺถ อมฺเห ปสฺสิตฺวา	กลฺหํ ปริเทวํ
ทุกฺขนฺเต ปฏิเวทนฺติ	ทุเร วฏฺกตปพฺพโต ^๑ ๖

(คำแปล)

บังเอิญมีมนุษย์บางพวกเดินสวนทางมา พวกเราจึงถามถึงเส้นทางกะพวกเขาว่า
เขาวงกตอยู่ที่ไหน
มนุษย์เหล่านั้นเห็นพวกเราในระหว่างทางนั้น พากันคร่ำครวญอย่างมาก
พวกเขาตอบด้วยความหนักใจว่าเขาวงกตอยู่ไกล

ตัวอย่างอรรถกถาชาตก

เต ปฏิปเถ อากฺขณฺเต มนุสฺเส ทิสฺวา กุหิ วฏฺกตปพฺพโตติ ปฺจุฉนฺติ ๖ มนุสฺสา
ทุเรติ วทนฺติ ๖ เตน วุตฺติ

ยทิ เกจิ มนุชา เอนฺติ	อนุมฺกุเค ปฏิปเถ
มกฺคนฺเต ปฏิปฺจุฉาม	กุหิ วฏฺกตปพฺพโต ๖
เต ตตฺถ อมฺเห ปสฺสิตฺวา	กลฺหํ ปริเทวํ
ทุกฺขนฺเต ปฏิเวทนฺติ	ทุเร วฏฺกตปพฺพโตติ ^๒ ๖

(คำแปล)

กษัตริย์ ๔ พระองค์ ทอดพระเนตรเห็นมนุษย์ทั้งหลายเดินสวนทางมา จึงตรัสถาม
ว่า เขาวงกตอยู่ที่ไหน พวกมนุษย์กราบทูลว่า อยู่ไกล

^๑สุดคันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาตก (ฉบับภาษาบาลี) ๒๘/๒๘๕-๓๕๐

^๒ชาตกกัฎฐกถา (ฉบับภาษาบาลี) ๑๐/๓๖๕

เพราะเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสพระคาถาว่า

บังเอิญมีมนุษย์บางพวกเดินสวนทางมา พวกเราจึงถามถึงเส้นทางกะพวกเขาว่า เขา
วงกตอยู่ที่ไหน

มนุษย์เหล่านั้นเห็นพวกเราในระหว่างทางนั้น พวกเขาค่ำครวญอย่างมาก พวกเขาก็ตอบด้วยความหนักใจว่าเขาวงกตอยู่ไกล

ตัวอย่างฎีกาชาดก

วงเก วสติ ปพฺพเต วงกํ อจฺฉามิ ปพฺพตฺตํ จ ชาตกปาลี ๖ วงกตปพฺพโตติ
จิริยาปิฏกปาลี ๖ อคฺคกัสาจริเยน วงกตปพฺพโตติ วุตฺตพฺเพ สฺสอจฺจารณตฺถํ นิรุตฺตินเยน มชฺฌเณ
อนิมิตฺตํ ทการาคมํ กตฺวา วงกตปพฺพโตติ วุตฺตํ ๖

อถวา วงโกเยว วงกตา ยถา เทโว เอว เทวตา ยถา จ ทิสสา เอว ทิสฺสชาติ
เอวํ ทาปจฺจยวเสน วงกตา จ โส ปพฺพโต จาติ วงกตปพฺพโตติ วุตฺตํ ๖ มชฺฌเณ รสฺสวเสน
เจตํ ทฏฺฐพฺพํ ๖

อถวา วงกํ อสฺส สณฺจฺจํ อตฺถิติ มนุสฺสอตุเถ ตปฺปจฺจโย ๖ ยถา ปพฺพมสฺส
อตฺถิติ ปพฺพโต เอวํ วงกโต จ โส ปพฺพโต จาติ วงกตปพฺพโต ๖ วงกตปพฺพโต
อิจฺเจว ปณฺณตฺติ ๖

(คำแปล)

บาลีในชาดกว่า พระเวสสันดรประทับอยู่ที่เขาวงก (วังกะ) และว่า เราจะไป
เขาวงก บาลีในจิริยาปิฏกว่าเขาวงกต (วังกะ) พระอัครกวีสังฆราช^๑ กล่าวว่า เมื่อควร
เรียกว่า เขาวังกะ ท่านเรียกว่า เขาวังกะ เพราะลง ต อาคม ซึ่งไม่มีความหมาย ที่กลางคำ
ตามนัยแห่งนิรุกติศาสตร์ เพื่อให้ออกเสียงง่าย

อีกอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่า เขาวังกะ เพราะภูเขานั้นชื่อวังกตา เนื่องจากลง ตา
ปัจจัย อย่างนี้คือ วังกะ เป็น วังกตา เหมือน เทวะ เป็น เทวตา และเหมือน ทิสสา เป็น ทิสฺสา
แต่คำว่า วังกตปพฺพตนะ นี้พึงเห็นว่ารหัส อา เป็น อะ ที่กลางคำ

^๑ ประคอง นิมมานเหมินท์ และทรงศักดิ์ ปรางวัฒนากุล ลานนาไทยคดี หน้า ๑๔๔

^๒ พระอัครกวีสังฆราชบัณฑิต เป็นภิกษุชาวพม่า แต่งหนังสืออุฬาสัททนิค เมื่อ พ.ศ. ๑๖๘๑

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วงกะ ลง ต บั๊จย ใช้ในความหมายของ มนุญ บั๊จยตาม
ความว่า ภูเขาชื่อวงกะเพราะมีสัณฐานคด ภูเขาที่ชื่อวงกะบัพพะตะ เพราะความว่า ภูเขานั้นมี
สัณฐานคด เหมือนกับสิ่งที่ชื่อว่า บัพพะตะ (ภูเขา) เพราะความว่า สิ่งนั้นมีบัพพะ (ปุ่ม) คำว่า
วงกะบัพพะตะ เป็นศัพท์บัญญัติ

ข้อสังเกต

ถ้าพิจารณาความในฎีกาชาดก จะเห็นว่า พระฎีกาจารย์ (พระสิริมังคลาจารย์) มุ่ง
อธิบายคำหรือความที่แตกต่างกันระหว่างนิบาตชาดกกับอรรถกถาชาดก ตามตัวอย่างที่ยกมานี้
ผู้แต่งฎีกาชาดก อธิบายคำว่า วงกะ กับ วงกะตะ ซึ่งเป็นชื่อภูเขา นิบาตชาดกใช้ว่าวงกะ แต่
อรรถกถาชาดกใช้ว่า วงกะ

๔. บัญญาสชาดก

บัญญัติสชาดก (อ่าน บัน-ยา-สะ) แปลว่า ชาดก ๕๐ เรื่อง แต่ความจริงมี
ชาดกอยู่ ๖๑ เรื่อง ภิกษุชาวเชียงใหม่ เป็นผู้แต่งบัญญัติสชาดก ระหว่าง พ.ศ. ๒๐๐๐-
๒๒๐๐ บัญญาสชาดกนี้ ผู้แต่งแต่งเป็นภาษาบาลีและแต่งเลียนแบบอรรถกถาชาดก คือแต่ง
เป็นนิทานชนิดร้อยแก้วประกอบคาถาคือคำร้อยกรอง แต่คาถาที่ผู้แต่งนำมาแทรกไว้แต่ละตอน
ของแต่ละชาดก ไม่ใช่คาถาจากนิบาตชาดก เป็นคาถาที่ผู้แต่งแต่งขึ้นเองบ้าง เป็นคาถาที่นำมาจาก
พระไตรปิฎกบ้าง ถ้าเป็นคาถาเกี่ยวกับเนื้อเรื่องของชาดก ผู้แต่งแต่งขึ้นเอง ถ้าเป็นคาถาเกี่ยวกับ
พุทธศาสนสุภาษิต ผู้แต่งมักนำมาจากพระไตรปิฎก เช่น ในรตเสนชาดก คาถาที่ว่า

อนิจจา วต สงฺขารา อุปฺปาทวยธมฺมิโน

อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ เตสํ วุปฺสโม สฺโข

(คำแปล)

สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีเกิดขึ้นและเสื่อมไป

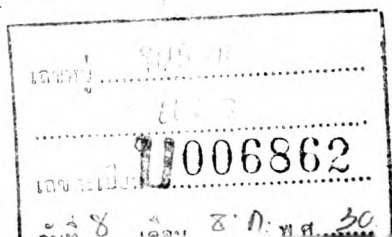
เป็นธรรมดา สังขารทั้งหลายเกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไป

การดับสนิทแห่งสังขารเหล่านั้น เป็นสุข

สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าทรงอธิบายเกี่ยวกับบัญญัติสชาดกไว้ตอนหนึ่งว่า

บัญญัติสชาดก ฉบับหอสมุดแห่งชาติ หน้า คำนำ และสารบัญ

บัญญัติสชาดก เรื่องเดิม หน้า ๕๖๖

“หนังสือปัญญาสชาดกนี้ คือประชุมนิทานเก่าแก่ที่เล่ากันในเมืองไทยแต่โบราณ ๕๐ เรื่อง พระสงฆ์ชาวเขียงใหม่รวบรวมแต่งเป็นชาดกไว้ในภาษามคธ เมื่อพระพุทธศักราชประมาณราวในระหว่าง ๒๐๐๐ จน ๒๒๐๐ ปี อันเป็นสมัยเมื่อพระสงฆ์ชาวประเทศนี้พากันไปเล่าเรียนมาแต่ลังกาทวีป มีการรู้ภาษามคธแตกฉาน เอาแบบอย่างของพระภิกษุในลังกาทวีป มาแต่งหนังสือเป็นภาษามคธขึ้นในบ้านเมืองของตน

“หนังสือปัญญาสชาดกนี้ต้นฉบับเดิมเป็นกัมภีร์ลาน จำนวนรวม ๕๐ ผูกด้วยกัน เดิมนั้นเห็นจะมีอยู่แต่ในประเทศสยาม กับที่เมืองหลวงพระบางและกรุงกัมพูชา ที่อื่นหาไม่มี เรื่องราวปรากฏว่าเคยได้ฉบับไปถึงเมืองพม่าครั้งหนึ่ง พม่าเรียกว่า “เขียงใหม่บัณฑิต” แต่พระเจ้าแผ่นดินพม่าองค์ใดองค์หนึ่งดำรัสว่า เป็นหนังสือแต่งปลอมพระพุทธวจนะสั่งให้เผาเสีย ในเมืองพม่าจึงมิได้มีหนังสือปัญญาสชาดกเหลืออยู่”

โครงสร้างของปัญญาสชาดก ต่างจากอรรถกถาชาดกเล็กน้อย คือไม่มีอธิบายคาถา มีแต่ปรารภเรื่อง เล่าเรื่อง และสรุปเรื่อง บางชาดกไม่มีปรารภเรื่อง มีแต่เล่าเรื่องและสรุปเรื่อง มีอยู่ ๔ ชาดก คือ วิริยบัณฑิตชาดก ธรรมโสณทกชาดก วัฏฏังคคุลีราชชาดก โบราณกบิลราชชาดก พาราณสีราชชาดก พรหมโมสราชาดก วรวงสชาดก รตเสนชาดก และเทวันธชาดก บางชาดกมีแต่เล่าเรื่อง ไม่มีปรารภเรื่องและสรุปเรื่อง มีอยู่ ๑ ชาดก คือ สุทัสนชาดก

ปัญญาสชาดก มี ๒ ภาค คือ

๑. ปฐมภาค ภาคแรก มี ๕๐ ชาดก ผู้แต่งคงถือจำนวนชาดกในภาคแรกนี้เป็นเกณฑ์หรืออาจตั้งใจแต่งเพียง ๕๐ ชาดก จึงเรียกชื่อกัมภีร์ว่า ปัญญาสชาดก

๒. บัจนิมภาค ภาคหลัง มี ๑๑ ชาดก และเรื่องไม่ใช่ชาดก ๓ เรื่อง

ปัญญาสชาดก ปฐมภาค ๕๐ ชาดก คือ

๑. สมุททโมสชาดก	๒. สุนชาดก	๓. สุนชาดก
๔. รัตนปิตชาดก	๕. สิริวิบุลยิตติชาดก	๖. วิบุลราชชาดก
๗. สิริจุทามณิชาดก	๘. จันทราชชาดก	๙. สกมิตตชาดก
๑๐. สิริธรรชาดก	๑๑. ทูลกบัณฑิตชาดก	๑๒. อาทิตชาดก
๑๓. ทกัมมานิกชาดก	๑๔. มหาสุรเสนชาดก	๑๕. สุวรรณกุมารชาดก

๑๖. กนกวรรณราชชาดก	๑๗. วิริยบัณฑิตชาดก	๑๘. ธรรมโสณทกชาดก
๑๙. สุกุสันธชาดก	๒๐. วิภูฏงค์สิราชชาดก	๒๑. โบราณกบิลราชชาดก
๒๒. ธรรมิกบัณฑิตราชชาดก	๒๓. จาคทานชาดก	๒๔. ธรรมราชชาดก
๒๕. นรชีวะชาดก	๒๖. สุรูปชาดก	๒๗. มหาปทุมชาดก
๒๘. ภัณฑาคารชาดก	๒๙. พหลาคาวีชาดก	๓๐. เสตบัณฑิตชาดก
๓๑. ปุปผชาดก	๓๒. พารามสิราชชาดก	๓๓. พรหมโมสราชาดก
๓๔. เทวรุกขกุมารชาดก	๓๕. สลภชาดก	๓๖. สิทธิสารชาดก
๓๗. นรชีวกฐินชาดก	๓๘. อติเทวราชชาดก	๓๙. ปาจิตตกุมารชาดก
๔๐. สรรพสิทธิชาดก	๔๑. สังขปัตตชาดก	๔๒. จันทเสนชาดก
๔๓. สุวรรณกัจฉปชาดก	๔๔. สีโสธชาดก	๔๕. วรวงสชาดก
๔๖. อรินทมชาดก	๔๗. รตเสนชาดก	๔๘. สุวรรณสิธสาชาดก
๔๙. วนาวนชาดก	๕๐. พากุลชาดก	

ปัญญาสชาดก บัณฑิตนิภาศ ๑๑ ชาดก คือ

๑. โสนันทชาดก	๒. สีนันทชาดก	๓. สุวรรณสังฆชาดก
๔. สุรัพผชาดก	๕. สุวรรณกัจฉปชาดก	๖. เทวันธชาดก
๗. สุนินชาดก	๘. สุวรรณวงศ์ชาดก	๙. วรณุชาดก
๑๐. สิริสาชาดก	๑๑. จันทกชาดก	

เรื่องไม่ใช่ชาดก ๓ เรื่อง คือ

๑. ปัญจพุทธพยากรณ์
๒. ปัญจพุทธศักราชวรรณนา
๓. อานิสงส์ผ้าบังสุกุล

บทที่ ๔ คัมภีร์พุทธศาสนา

ประเภทของพระพุทธรูป

พระพุทธรูป แบ่งเป็นประเภท ดังนี้

๑. พระพุทธรูป มีอย่างเดียวตามรส คือวิมุตติรส รสแห่งความหลุดพ้นจากกิเลส คือความรักโลกไกรรหลง

๒. พระพุทธรูป มี ๒ อย่าง คือธรรมและวินัย ธรรมหมายถึงข้อควรปฏิบัติ วินัย หมายถึงวินัยของภิกษุและของภิกษุณี

๓. พระพุทธรูป มี ๓ อย่าง ตามปิฎก คือวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก
วินัยปิฎก หมวดพระวินัย กล่าวถึงวินัยของภิกษุ ๒๒๗ สิกขาบท วินัยของภิกษุณี ๓๑๑ สิกขาบท และสังฆกรรมที่เกี่ยวกับวินัย เช่น การบวช การเข้าพรรษาออกพรรษา

สุตตันตปิฎก หมวดพระสูตร แสดงธรรมด้วยการเล่าเรื่องสถานที่บุคคลและสัตว์ มี ๕ นิกาย คือทีฆนิกาย รวมพระสูตรขนาดยาว มัชฌิมนิกาย รวมพระสูตรขนาดปานกลาง สังยุตตนิกาย รวมพระสูตรที่เกี่ยวข้องกับบุคคลและสัตว์ อังคุตตรนิกาย รวมพระสูตรที่มีข้อธรรมมากกว่ากันทีละข้อ และขุททกนิกาย รวมเรื่องย่อยต่าง ๆ มี ๑๕ ประเภท คือ ขุททกปาฐะ ธรรมบท อุทาน อิติวุตตกะ สุตตนิบาต วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา ชาดก นิทเทส ปฏิสมิทามรรค อปทาน พุทธวงศ์ และจริยาปิฎก (ความหมายของหัวข้อเหล่านี้จะอธิบายข้างหน้า)

อภิธรรมปิฎก หมวดพระอภิธรรม แสดงธรรมขั้นสูง ได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน มี ๗ คัมภีร์ คือธรรมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และปฏิฐาน (ความหมายจะอธิบายข้างหน้า)

๔. พระพุทธรูป มี ๔ อย่าง ตามนิกาย คือทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย นิกายต่าง ๆ มีความหมายตามที่กล่าวในข้อ ๓ แต่ขุททกนิกาย นอกจากหมายถึงเรื่องย่อยต่าง ๆ ๑๕ ประเภทแล้วยังหมายถึงวินัยปิฎกและอภิธรรมปิฎกด้วย

๕. พระพุทธพจน์ มี ๙ อย่าง ตามองค์ เรียกว่า นวักคัสตฺตฺตฺสณฺณ แปลว่า คำสอนของพระศาสดามี ๙ องค์ คือสุตตะ เเคยยะ เวยยาकरणะ คาคา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตก อปัฏตธรรม และเวทลละ

สุตตะ หมายถึงวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และพระสูตรในสุตตนิบาตมีมงคลสูตรเป็นต้น
เเคยยะ หมายถึงพระสูตรที่มีคาคาล้วน

เวยยาकरणะ หมายถึงอภิธรรมปิฎก พระสูตรที่ไม่มีคาคา และพระพุทธพจน์อื่นๆ ที่จัดเข้าใน ๘ องค์ ไม่ได้

คาคา หมายถึงคาคาธรรมบท เกรคาคา เกรีคาคา และคาคาที่ไม่มีชื่อพระสูตรในสุตตนิบาต

อุทาน หมายถึงคาคาที่พระพุทธเจ้าทรงเปล่งขณะทรงมีพระหฤทัยเปี่ยมด้วยพระปิติ
อิติวุตตกะ หมายถึงพระสูตรที่ขึ้นต้นด้วยคำบาลีว่า วุตฺตํ เหฺตํ ภควตา แปลว่า สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้

ชาตก หมายถึงชาตก ๕๔๗ เรื่อง ตามที่กล่าวไว้ในบทว่าด้วยชาตก

อปัฏตธรรม หมายถึงพระสูตรที่มีข้อธรรมซึ่งไม่เคยมีมาก่อนและนำอัครจริย เช่น พระพุทธเจ้าตรัสว่า คุณกริกษุทั้งหลาย ธรรมที่ไม่เคยมีมาก่อน นำอัครจริย เหล่านี้ มีในอาณนฺท

เวทลละ หมายถึงพระสูตรที่มีผู้ทูลถาม เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสตอบ ผู้ทูลถามเกิดความพอใจจึงทูลถามต่อ ชื่อพระสูตรมักมีคำว่า เวทลละ อยู่ด้วย เช่น มหาเวทลลสูตร จุฬเวทลลสูตร เป็นต้น

๖. พระพุทธพจน์ มี ๘๔,๐๐๐ อย่าง ตามธรรมชันธ์ (ข้อธรรม) ในวินัยปิฎก มี ๒๑,๐๐๐ ธรรมชันธ์ วินัยจัดเป็นธรรมชันธ์ตามส่วนของเรื่อง เช่น อาบัติหนึ่งข้อ จัดเป็นธรรมชันธ์หนึ่ง ในสุตตันตปิฎก มี ๒๑,๐๐๐ ธรรมชันธ์ พระสูตรจัดเป็นธรรมชันธ์ตามอนุสนธิความต่อเนื่องกัน คือพระสูตรมีอนุสนธิเกี่ยวจัดเป็นหนึ่งธรรมชันธ์ พระสูตรมีสองอนุสนธิจัดเป็นสองธรรมชันธ์ ในอภิธรรมปิฎก มี ๔๒,๐๐๐ ธรรมชันธ์ การแบ่งเป็นหมวด ๒ หมวด ๓ และการแบ่งตามวาระจิตหนึ่ง ๆ จัดเป็นธรรมชันธ์หนึ่ง ๆ

หนังสือพระไตรปิฎก

หนังสือพระไตรปิฎกเป็นภาษาบาลี แต่เขียนด้วยอักษรของแต่ละประเทศที่มีหนังสือพระไตรปิฎก ถ้าเขียนด้วยลายมือ เรียกว่า พระไตรปิฎกฉบับจาร ถ้าพิมพ์ เรียกว่า พระไตรปิฎก

ฉบับพิมพ์ เช่น พระไตรปิฎกฉบับจารอักษรขอม พระไตรปิฎกฉบับจารอักษรพม่าพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์อักษรโรมัน พระไตรปิฎกฉบับจารอักษรสิงหล พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์อักษรลาว พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์อักษรไทย เป็นต้น

ในประเทศไทย สมัยก่อน นิยมใช้อักษรขอมเขียนภาษาบาลี เดิมเราจึงมีแต่พระไตรปิฎกฉบับจารอักษรขอม ครั้นต่อมา มีการเปลี่ยนเป็นอักษรไทย แล้วพิมพ์ด้วยอักษรไทยเป็นครั้งแรกในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ แบ่งออกเป็น ๓๕ เล่ม ต่อมา จัดพิมพ์อีกในรัชกาลที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ แบ่งออกเป็น ๔๕ เล่ม เรียกว่า พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ หนังสือพระไตรปิฎกของแต่ละประเทศแบ่งจำนวนเล่มไม่เท่ากัน แต่มีเนื้อหาเท่ากัน การที่พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐแบ่งออกเป็น ๔๕ เล่ม คงถือระยะเวลาที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศศาสนา ๔๕ ปีเป็นเกณฑ์

หนังสือพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ ๔๕ เล่ม พิมพ์ขนาด ๘ หน้ายก รวมมี ๒๓,๔๑๖ หน้า หรือ ๒,๙๒๗ ยก เฉลี่ยเล่มจะประมาณ ๕๒๐ หน้า หรือ ๖๕ ยก หนังสือพระไตรปิฎก มีคำร้อยแก้วมากกว่าคำร้อยกรอง คือมีคำร้อยแก้วประมาณ ๑๙,๕๖๔ หน้า มีคำร้อยกรองประมาณ ๓,๘๕๒ หน้า เท่ากับมีคำร้อยแก้วประมาณ ๗๘% คำร้อยกรองประมาณ ๒๒%

หนังสือพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ ๔๕ เล่ม แบ่งออกตามปิฎก ดังนี้

๑. วินัยปิฎก มี ๘ เล่ม คือ เล่ม ๑-๘
๒. สุตตันตปิฎก มี ๒๕ เล่ม คือ เล่ม ๙-๓๓
๓. อภิธรรมปิฎก มี ๑๒ เล่ม คือ เล่ม ๓๔-๔๕

เนื้อหาพระไตรปิฎกโดยย่อ

วินัยปิฎก

วินัยปิฎก แบ่งเป็น ๕ หมวด คือ

๑. มหาวิภังค์	๒ เล่ม
๒. ภิกขุณีวิภังค์	๑ เล่ม
๓. มหาวรรค	๒ เล่ม
๔. จุลวรรค	๒ เล่ม
๕. ปรีวาร	๑ เล่ม

เล่ม ๑-๒ มหาวิงค์ ว่าด้วยวินัยของภิกษุ ๒๒๗ สิกขาบท

เล่ม ๓ ภิกษุณีวิงค์ ว่าด้วยวินัยของภิกษุณี ๓๑๑ สิกขาบท

เล่ม ๔-๕ มหาวรรค เขียนตามบาลีไทยว่า มหาวคคะ แบ่งเป็นตอน เรียกว่า
ขันธกะ มี ๑๐ ขันธกะ ว่าด้วยพุทธประวัติตั้งแต่ตรัสรู้ ทรงแสดงปฐมเทศนา เสด็จไปโปรด
พระเจ้าพิมพิสาร พระอัครสาวกบวช ประวัติกการบวช ผู้ควรให้บวช การสวดปาติโมกข์ การ
ผูกสีมา การจำพรรษาออกพรรษา การถวายกฐิน เป็นต้น

เล่ม ๖-๗ จุลวรรค เขียนตามบาลีไทยว่า จุลลวคคะ แบ่งเป็นตอน เรียกว่า
ขันธกะ มี ๑๒ ขันธกะ ว่าด้วยข้อปฏิบัติของภิกษุอยู่ปริวาส วิธีระงับอธิกรณ์ ความเป็นมา
ของภิกษุณี สังคายนาคกรทั้ง ๑ และ ๒ เป็นต้น

เล่ม ๘ ปริวาร สรุปเรื่องสำคัญในวินัยปิฎกโดยสังเขป

สุตตันตปิฎก

สุตตันตปิฎก แบ่งออกเป็น ๕ นิกาย คือ

๑. ทีฆนิกาย ๓ เล่ม
๒. มัชฌิมนิกาย ๓ เล่ม
๓. สังยุตตนิกาย ๕ เล่ม
๔. อังคุตตรนิกาย ๕ เล่ม
๕. ขุททกนิกาย ๖ เล่ม

เล่ม ๙-๑๑ ทีฆนิกาย รวมพระสูตรที่มีเนื้อความขนาดยาว แบ่งออกเป็นหมวด
เรียกว่า วรรค มี ๓ วรรค แบ่งเป็นวรรคละเล่ม คือ

- เล่ม ๙ สีสันธวรรค รวมพระสูตรที่เกี่ยวกับศีลสมาธิปัญญาและทวิมมี ๑๓
สูตร มีพรหมชาลสูตร เป็นต้น
- เล่ม ๑๐ มหาวรรค รวมพระสูตรที่มีคำว่า มหา นำหน้า มี ๑๐ สูตร มี
มหาปริณิพพานสูตร เป็นต้น
- เล่ม ๑๑ ปาฏิการวรรค รวมพระสูตรต่างๆ มีปาฏิกสูตรเป็นสูตรแรก มี ๑๑ สูตร

เล่ม ๑๒-๑๔ มัชฌิมนิกาย รวมพระสูตรที่มีเนื้อความขนาดปานกลาง แบ่งเป็น
๓ หมวด เล่มละหมวด แต่ละหมวดมีพระสูตร ๕๐ สูตร เรียกว่า ปัณณาสก์ คือ

- เล่ม ๑๒ มลปณณาสกั หมวก ๕๐ สูตรตอนต้น
- เล่ม ๑๓ มัชฌิมปณณาสกั หมวก ๕๐ สูตรตอนกลาง
- เล่ม ๑๔ อุปปณณาสกั หมวก ๕๐ สูตรตอนปลาย

เล่ม ๑๕-๑๙ สังยุตตนิกาย ประมวลพระสูตรที่เกี่ยวกับสถานที่บุคคลและธรรม
ไว้เป็นหมวดๆ มี ๕ วรรค แบ่งเป็นเล่มละวรรค คือ

- เล่ม ๑๕ ศกาวรรค รวมพระสูตรที่มีศกาล้วน
- เล่ม ๑๖ นิทานวรรค รวมพระสูตรที่เป็นนิทานธรรม
- เล่ม ๑๗ ขันธาวรรค รวมพระสูตรที่เกี่ยวกับเบญจขันธ์
- เล่ม ๑๘ สฬายตนวรรค รวมพระสูตรที่เกี่ยวกับอายตนะหก
- เล่ม ๑๙ มหาวรรค รวมพระสูตรที่เกี่ยวกับธรรมที่สำคัญ

เล่ม ๒๐-๒๔ อังคุตตรนิกาย รวมพระสูตรที่มีธรรมเป็นข้อ ๆ มากกว่ากันตามลำดับ
คือธรรม ๑ ข้อ จัดไว้หมวดหนึ่ง ธรรม ๒ ข้อ จัดไว้หมวดหนึ่ง จนถึงธรรม ๑๑ ข้อ
จัดไว้หมวดหนึ่ง เรียกว่า นิบาต คือ

- เล่ม ๒๐ เอกนิบาตทุกนิบาตและติกนิบาต รวมธรรมหมวด ๑ หมวด ๒
และหมวด ๓
- เล่ม ๒๑ จตุกกนิบาต รวมธรรมหมวด ๔
- เล่ม ๒๒ ปัญจกนิบาตและฉกนิบาต รวมธรรมหมวด ๕ และหมวด ๖
- เล่ม ๒๓ สัตตกนิบาตอฏฐกนิบาตและนวกนิบาต รวมธรรมหมวด ๗
หมวด ๘ และหมวด ๙

- เล่ม ๒๔ ทสกนิบาตและเอกาทสกนิบาต รวมธรรมหมวด ๑๐ และหมวด ๑๑

เล่ม ๒๕-๓๓ ขุททกนิกาย รวมเรื่องย่อยต่าง ๆ มี ๑๕ ประเภท คือ

- เล่ม ๒๕ กล่าวถึง ๕ ประเภท คือขุททกปาฐะ ว่าด้วยหมวดธรรมเล็กน้อย
ธัมมปทะ เขียนตามสันสกฤตไทยว่า ธรรมบท ว่าด้วยคาถาแสดงธรรมเป็น
ข้อ ๆ อุทาน ว่าด้วยคาถาที่พระพุทธเจ้าทรงเปล่งขณะมีพระหฤทัยเปี่ยมด้วย
พระปรีดี อิติวุตตกะ ว่าด้วยพระสูตรที่ขึ้นต้นด้วยคำบาลีว่า วุตฺตํ เหน้ ภควตา
แปลว่า สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ และสุตตนิบาต รวม
พระสูตรปลีกย่อย โดยมากเป็นคาถา

- เล่ม ๒๖ กล่าวถึง ๔ ประเภท คือ วิมานวัตถุ เรื่องวิมานของเทวดา เปตวัตถุ เรื่องเปรต เถรคาถา คำร่ายกรองที่เป็นคำของพระเถระทั้งหลาย และเถรีคาถา คำร่ายกรองที่เป็นคำของพระเถรีทั้งหลาย
- เล่ม ๒๗-๒๘ กล่าวถึงชาตก (ความหมายของชาตก ดูในบทว่าด้วยชาตก)
- เล่ม ๒๙-๓๐ กล่าวถึงนิทเทส เขียนตามสันสกฤตไทยว่า นิเทศ เป็นคำของ พระสารีบุตรเถระที่อธิบายธรรมในสุตตนิบาต เล่ม ๒๙ ชื่อหานิทเทส เล่ม ๓๐ ชื่อจุพนิทเทส
- เล่ม ๓๑ กล่าวถึงปฏิสัมภิทามรรค เขียนตามบาลีไทยว่า ปฏิสัมภิทามัคคะ เป็นคำของพระสารีบุตรเถระอธิบายธรรมที่ยาก
- เล่ม ๓๒ กล่าวถึงอุปทาน คือเรื่องที่เล่าถึงบุพกรรมของพระพุทธเจ้า พระ บัณฑิตพุทธเจ้า และพระสาวก
- เล่ม ๓๓ ต้นเล่ม กล่าวถึงอุปทานต่อ ตอนท้ายกล่าวถึง ๒ ประเภท คือ พุทธวงศ์ วงศ์ของพระพุทธเจ้าที่มาตรัสแล้วและจะมาตรัส และจริยาปฏิภา รวบรวมบารมีที่พระพุทธเจ้าบำเพ็ญมาโดยสังเขป แต่งเป็นคาถา

อภิธรรมปิฎก

อภิธรรมปิฎก มี ๗ คัมภีร์ คือ

๑. ธรรมสังคณี
๒. วิภังค์
๓. ธาตุกถา
๔. ปุคคลบัญญัติ
๕. กถาวัตถุ
๖. ยมก
๗. ปัญฐาน

เล่ม ๓๔ ธรรมสังคณี ว่าด้วยธรรมร่วมคณะกัน จัดเป็นกัณฑ์ มีจิตอุปาทกัณฑ์ ว่าด้วยกาเนิดขึ้นของจิต เป็นต้น

เล่ม ๓๕ วิภังค์ แจกธรรมต่าง ๆ เช่น ชันธวิภังค์ แจกขันธห้า

เล่ม ๓๖ ธาตุกถา และปุคคลบัญญัติ ธาตุกถา ว่าด้วยธาตุต่าง ๆ ปุคคลบัญญัติ ว่าด้วยบัญญัติที่เรียกว่าบุคคล

เล่ม ๓๗ กถาวัตถุ ว่าด้วยเรื่องต่าง ๆ โดยใช้คำว่า กถา เช่น ปุคคลกถา ว่าด้วยเรื่องบุคคล

เล่ม ๓๘-๓๙ ยมก แปลว่า กู้ ว่าด้วยธรรมเป็นคู่ ๆ

เล่ม ๔๐-๔๕ ปฏฐาน ว่าด้วยเหตุและปัจจัยต่าง ๆ

คัมภีร์พุทธศาสนา

คัมภีร์พุทธศาสนา หมายถึงหนังสือที่เกี่ยวกับพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทแต่ดั้งเดิม แบ่งตามภาษาที่ใช้มี ๒ ประเภท คือ

๑. คัมภีร์ภาษาบาลี
๒. คัมภีร์ภาษาสันสกฤต

คัมภีร์ภาษาบาลี

คัมภีร์ภาษาบาลีที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา มี ๓ หมวด คือ

๑. หมวดพระไตรปิฎก
๒. หมวดตำนาน
๓. หมวดไวยากรณ์

หมวดพระไตรปิฎก

หนังสือภาษาบาลีที่เกี่ยวกับพระไตรปิฎก มี ๖ ประเภท คือ

๑. บาลี เขียนตามภาษาบาลีว่า ปาลิ คือพระไตรปิฎก เป็นคัมภีร์ดั้งเดิมที่ยกขึ้นสู่สังคายนา เป็นพระดำรัสของพระพุทธเจ้าและคำของพระสาวกองค์สำคัญ มี ๓ ปิฎก คือวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก (และอภิธรรมปิฎก ความหมายของพระไตรปิฎกกล่าวแล้วในตอนว่าด้วยหนังสือพระไตรปิฎก)

๒. อรรถกถา เขียนตามสันสกฤตไทยว่า อรรถกถา เป็นคัมภีร์ที่พระอรรถกถาจารย์ (อาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถา) แต่งอธิบายพระไตรปิฎก เป็นการอธิบายคำบ้าง อธิบายความบ้าง อธิบายขยายความบ้าง อธิบายเปรียบเทียบบ้าง เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจพระไตรปิฎกทุกแห่งทุกมุม ตัวอย่างคัมภีร์อรรถกถา โปรดดูในบทว่าด้วยชาดก (อรรถกถาชาดก)

๓. **อรรถโยชนา** เขียนตามสันสกฤตไทยว่า อรรถโยชนา คือคัมภีร์ที่ช่วยในการแปลคัมภีร์อรรถกถาและคัมภีร์ปกรณ์พิเศษ มีการอธิบายความหมายของคำและความสัมพันธ์ของคำภายในประโยคของภาษาบาลีในตำแหน่งไวยากรณ์ เป็นคัมภีร์ที่อธิบายวิธีแปลภาษาบาลีด้วยภาษาบาลี

๔. **ฎีกา** ภาษาบาลีเขียน ฎีกา คือคัมภีร์ที่พระฎีกาจารย์ (อาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์ฎีกา) แต่งอธิบายหนังสือพระไตรปิฎกและหนังสืออรรถกถา หรือแต่งอธิบายหนังสือปกรณ์พิเศษ มี ๒ ชนิด คือ

๔.๑ มุลฎีกา โดยมากเรียกว่า ฎีกา ได้แก่คัมภีร์ฎีกาที่แต่งก่อน

๔.๒ อนุฎีกา เรียกว่า นวฎีกา บ้าง ได้แก่คัมภีร์ฎีกาที่แต่งภายหลังหรือฎีกาที่แต่งใหม่ ตัวอย่างฎีกา โปรดดูในบทว่าด้วยชาตก (ฎีกาชาตก)

๕. **กัณฐี** เขียน กัณฐี บ้าง คือคัมภีร์ที่อธิบายปมบางปมหรือปัญหาบางปัญหาในหนังสือพระไตรปิฎกหรือหนังสือปกรณ์พิเศษ ต่างจากคัมภีร์อรรถกถา คืออรรถกถาอธิบายความในพระไตรปิฎกตามลำดับ ส่วนกัณฐีอธิบายเฉพาะปมบางปมในพระไตรปิฎกหรือในปกรณ์พิเศษ

๖. **ปกรณ์พิเศษ** คือคัมภีร์ที่แต่งขึ้นพิเศษโดยมุ่งอธิบายธรรมข้อใดข้อหนึ่งพุทธศาสนสุภาษิตบทใดบทหนึ่งหรือมุ่งแสดงเรื่องใดเรื่องหนึ่งอย่างพิสดาร ตัวอย่างปกรณ์พิเศษโปรดดูในตอนต่อไป

ตัวอย่างชื่อคัมภีร์หมวดพระไตรปิฎก

คัมภีร์วินัยปิฎก

๑. วินัยปิฎก บาลี แบ่งเป็น ๕ คัมภีร์ คือมหาวีมังคัล ภิกขุณีวิมังคัล มหาวรรค จุลวรรคและปริวาร

๒. สมันตปาสาทิกา อัญญกถาวินัยปิฎก พระพุทธโฆษาจารย์ แต่งที่ลังกาที่วัดในพุทธศตวรรษที่ ๑๐

๓. อรรถโยชนา ของสมันตปาสาทิกา พระญาณกิตติเถร แต่งที่เมืองเชียงใหม่ในพุทธศตวรรษที่ ๒๐

๔. สารัตถทีปนี ฎีกาวินัยปิฎก

๕. วิมตติวโนทนี อนุฎีกาวินัยปิฎก

๖. กุญหที่ปนี คณัถิมหาวิภังค์
๗. ภิกขุปาติโมกข์ บาลี ว่าด้วยวินัยของภิกษุเฉพาะ ๒๒๗ สิกขาบท ถัดมาจาก มหาวิภังค์
๘. ภิกขุณีปาติโมกข์ บาลี ว่าด้วยวินัยของภิกษุณีเฉพาะ ๓๑๑ สิกขาบท ถัดมาจาก ภิกขุณีวิภังค์
๙. กังขาวิตรณี อัฐฐกถาปาติโมกข์ พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง
๑๐. วินัยตถมัญจุสา ภิกขาปาติโมกข์ พระพุทธนาคเถร แต่ง
๑๑. คณัถที่ปนี คณัถภิกขุปาติโมกข์ พระญาณกิตติเถร แต่งที่เมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๖
๑๒. วินยวินิจจยสังคหะ ปกรณ์วิเศษ รวบรวมวิธีพิจารณาและตัดสินวินัย พระพุทธทศเถร แต่งที่ลังกาทวีป
๑๓. อรรถโยชนา ของวินยวินิจจยสังคหะ พระมหาราชครู แต่งที่สุนาปรันตประเทศ (พม่า) เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๑
๑๔. วินยตถสารสน์ที่ปนี ภิกขาวินยวินิจจยสังคหะ
๑๕. สีมาลังการสังคหะ ปกรณ์วิเศษ รวบรวมเรื่องการผูกสีมา อาจารย์วาจิสสรชาวลังกา แต่ง
๑๖. ภิกขาสีมาลังการสังคหะ พระโชติपालเถร แต่ง
๑๗. สีมาวิจารณะ ปกรณ์วิเศษ การพิจารณาเรื่องการผูกสีมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นทรงผนวช ทรงพระราชนิพนธ์ พระราชทานไปยังลังกา

กัมภีร์สูตรตันตปฎก

๑. ที่มณิกาย บาลี
 ๒. สุมังคลวิลาสินี อัฐฐกถาที่มณิกาย พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง
 ๓. ลินตถปกาสนา ภิกขาที่มณิกาย พระธรรมपालเถร แต่งที่ลังกาทวีป
 ๔. สารวิลาสินี นวภิกขาที่มณิกาย เฉพาะสี่ชั้นธรรค พระญาณากัณโฐ พระสังฆราชา เมืองอมรปุระ (พม่า) แต่ง
๕. มัชฌิมนิกาย บาลี

๖. ปบัญญัติ อัญฎคามัชฌิมนิกาย พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง

๗. ลีนัตถปกาสนา ฎีกามัชฌิมนิกาย พระธรรมपालเถร แต่งที่ลังกาทวีป

๘. สังยุตตนิกาย บาลี

๙. สารัตถปกาสนี อัญฎกาสังยุตตนิกาย พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง

๑๐. ลีนัตถปกาสนา ฎีกาสังยุตตนิกาย พระธรรมपालเถร แต่งที่ลังกาทวีป

๑๑. อังคุตตรนิกาย บาลี

๑๒. มโนรธปุรณี อัญฎกตาอังคุตตรนิกาย พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง

๑๓. อนนุททานทีปนา คันถีอังคุตตรนิกาย

๑๔. พจนานุกรมอังคุตตรนิกาย ปกรณ์วิเศษ

(๑๕) ขุททกนิกาย บาลี มี ๑๕ คัมภีร์ ตามที่เขียนว่า บาลี ทั้งนี้

๑๕. ขุททกปาฐะ บาลี

๑๖. ปรมัตถโชติกา อัญฎกตาขุททกปาฐะ พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง

๑๗. มังคลัตถทีปนี อัญฎกตาขุททกปาฐะเฉพาะมงคลสูตร พระสิริมงคลาจารย์
แต่งที่เมืองเชียงใหม่ เมื่อปีวอก จ.ศ. ๘๘๖ (พ.ศ. ๒๐๖๗)

๑๘. ธัมมปทะ บาลี

๑๙. ธัมมปทัญฎกตา อัญฎกตาธรรมบท พระพุทธโฆษาจารย์รวบรวมและเรียบเรียง

๒๐. คันถีธัมมปทะ คันถีธรรมบท

๒๑. พจนานุกรมธัมมปทัญฎกตา ปกรณ์วิเศษ

๒๒. อุทาน บาลี

๒๓. ปรมัตถทีปนี อัญฎกตาอุทาน พระธรรมपालเถร แต่งที่ลังกาทวีป

๒๔. สุตตนิบาต บาลี

๒๕. ปรมัตถโชติกา อัญฎกตาสุตตนิบาต พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง

๒๖. วิมานวัตถุ บาลี

๒๗. ปรมัตถทีปนี อัญฎกตวิมานวัตถุ พระธรรมपालเถร แต่งที่ลังกาทวีป

๒๘. เปตวัตถุ บาลี

๒๙. ปรมัตถทีปนี อัญฎกตาเปตวัตถุ พระธรรมपालเถร แต่งที่ลังกาทวีป

๓๔

๓๐. เกรศาตา บาลี

๓๑. ปรมัตถทีปนี อัญจุกตาเกรศาตา พระธรรมपालเถร แต่งที่ลังกาทวีป

๓๒. เถรีศาตา บาลี

๓๓. ปรมัตถทีปนี อัญจุกตาเถรีศาตา พระธรรมपालเถร แต่งที่ลังกาทวีป

๓๔. ชาตก บาลี

๓๕. ชาตกัญจุกตา อัญจุกตาชาตก พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง

๓๖. พจนานุกรมชาตกัญจุกตา ปกรณ์พิเศษ

๓๗. ถิ่นกถปกาสนี ฎีกาชาตก

๓๘. คันทิวิวรรณเทศชาตกิชาตก คันทิเทศชาตกิชาตก

๓๙. เวสสันตรชาตกัญจุกตา อัญจุกตาเวสสันตรชาตก

๔๐. เวสสันตรชาตกทีปนี ฎีกาเวสสันตรชาตก พระสิริมงคลอาจารย์ แต่งที่เมือง

เชียงใหม่ เมื่อปีฉลู จ.ศ. ๘๗๙ (พ.ศ. ๒๐๖๐)

๔๑. คันทิเวสสันตรชาตก คันทิเวสสันตรชาตก

(๔๒) นิทเทส บาลี มี ๒ คัมภีร์ คือ

๔๒. มหานิทเทส จุฬนิทเทส

๔๓. สัทธัมมโชติกา อัญจุกตามหานิทเทส พระอุปเสนเถร แต่งที่เมืองอนูราธบุรี
ลังกาทวีป

๔๔. ปฏิสัมภิทามัคกะ บาลี

๔๕. สัทธัมมปกาสนี อัญจุกตาปฏิสัมภิทามรรค พระอุปเสนเถร แต่งที่เมืองอนูราธบุรี
ลังกาทวีป

๔๖. คันทิปฏิสัมภิทามัคกะ คันทิปฏิสัมภิทามรรค

๔๗. อปทาน บาลี

๔๘. วิสุทธชนวिलाสินี อัญจุกตาอปทาน

๔๙. พุทธวงศ์ บาลี

๕๐. มรุตตวิลาสินี อัญจุกตาพุทธวงศ์

๕๑. จริยาปีฎก บาลี

๕๒. ปรมัตถทีปนี อัญญกถาจริยาปีฎก พระธรรมपालเถร แต่งที่ลังกาทวีป

๕๓. วิสุทธิมัคคะ ปกรณ์วิเศษ เขียนตามสันสกฤตไทยว่า วิสุทธิมรรค ว่าด้วยทางปฏิบัติอันบริสุทธิ์ คือศีลสมาธิและปัญญา พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง

๕๔. ปรมัตถมัญจุสา ฎีกาวิสุทธิมรรค พระธรรมपालเถร แต่งที่ลังกาทวีป

๕๕. สังเขปัตถโชตนี อนฎีกาวิสุทธิมรรค

๕๖. กันถีวิสุทธิมัคคะ กันถีวิสุทธิมรรค

๕๗. จตุรารักขา ปกรณ์วิเศษ ว่าด้วยอารักขกรรมฐาน ๔ คือพุทธานุสสติ เมตตาพรหมวิหาร อสกุกรรมฐานและมรณัสสติ พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง

๕๘. ฎีกาจตุรารักขา พระญาณมงคลเถร แต่ง

๕๙. อนาคตวงศ์ ปกรณ์วิเศษ ว่าด้วยวงศ์ของพระพุทธเจ้าผู้จะมาตรัสในอนาคต ๑๐ พระองค์

๖๐. อมตธारा ฎีกาอนาคตวงศ์

๖๑. ชินาลังการ ปกรณ์วิเศษ ว่าด้วยพระพุทธคุณ พระพุทธรัจฉิยเถร แต่ง

๖๒. ชินมหานิทาน ปกรณ์วิเศษ ว่าด้วยความปรารถนาความประพฤติกุศลและโคจรธรรมของพระพุทธเจ้า

๖๓. มลिनทปัญหา ปกรณ์วิเศษ ว่าด้วยพระยามลินท์ตรัสถามปัญหาพระนาคเสนเถร พระมหาติปิฎกจุฬารัตนเถร แต่ง

๖๔. มรุตตบปากาสินี ฎีกามลिनทปัญหา พระติปาติเถร แต่ง

๖๕. เปฏโกปเทส ปกรณ์วิเศษ รวบรวมข้อปฏิบัติจากพระไตรปิฎก พระมหากัจจายนเถร แต่ง

๖๖. สารัตถสังคหะ ปกรณ์วิเศษ คัดเลือกข้อธรรมแสดงเป็นหมวด ๆ พระนันทอาจารย์ แต่งที่เมืองเชียงใหม่

๖๗. เตปิฎกคันถี คันถีพระไตรปิฎก

๗๘. มาเลยยสุตต ปกรณ์วิเศษ พรรณนาเรื่องนรกสวรรค์และบารมีธรรมของพระศรีอารยเมตไตรยซึ่งพระมาลัยเทวดาจะได้ไปสอบสวนมา (ที่มาของพระมาลัยคำหลวง)

๖๙. มาเลยยสุตตทีปนี ฎีกามาเลยยสุตตร

๗๐. อรุณวตีสุตต ปกรณ์วิเศษ พรรณนาภูมิตั้งแต่พรหมโลกลงมาถึงนรก เหตุปรารภพุทธกาล
แห่งพระสิขีและเมืองอรุณวตี

๗๑. ฎีกาอรุณวตีสุตต

๗๒. มหากัปโลกสันฐานบัญญัติ ปกรณ์วิเศษ ว่าด้วยมหากัปตั้งขึ้นและสูญไป

๗๓. โลกบัญญัติ ปกรณ์วิเศษ ว่าด้วยเหตุที่เป็นไปในโลก

๗๔. โลกุปัตติ ปกรณ์วิเศษ ว่าด้วยเหตุที่เกิดขึ้นแห่งโลก

๗๕. ปุณโณวาทสุตต ปกรณ์วิเศษ ว่าด้วยพระปุลณเถรชักชวนชาวบ้านปรันตปะ สร้างมณฑป
แก่นจันทน์ และพระสัจจพันธคาบสมุทรอาราธนาพระพุทธเจ้าให้ทรงประทับรอยพระพุทธ-
บาทที่เขาสัจจพันธ์ (ที่มาของปุลโณวาทคำฉันท)

๗๖. บัญญาสชาตก ปกรณ์วิเศษ ว่าด้วยเรื่องอดีตชาติของพระพุทธเจ้า แบ่งเป็นปฐมภาค

๕๐ ชาตก และปัจฉิมภาค ๑๑ ชาตก ภิภษเมืองเชียงใหม่ แต่ง

กัมมীরอิทธิรมปีฎก

๑. รัมมสังคณี บาลี

๒. อัญฐสาลินี อัญฐกถารัมมสังคณี พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง

๓. อัตถโยชนา ของอัญฐสาลินี พระญาณกิตติเถร แต่งที่เมืองเชียงใหม่

๔. ลินัตถโยชนา มุลฎีการัมมสังคณี พระอานันทเถร แต่งที่ลังกาทวีป

๕. ลินัตถปกาสินี อนุฎีการัมมสังคณี

๖. คยุททีปนี คณธีรัมมสังคณี พระสารทสสี แต่งที่เมืองรัตนปุระ (พม่า)

๗. วิภังค์ บาลี

๘. สัมโมหวิโนทนี อัญฐกถาวิภังค์ พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง

๙. อัตถโยชนา ของสัมโมหวิโนทนี พระญาณกิตติเถร แต่งที่เมืองเชียงใหม่

๑๐. ลินัตถโยชนา มุลฎีกาวิภังค์ พระอานันทเถร แต่งที่ลังกาทวีป

๑๑. ลินัตถปกาสินี อนุฎีกาวิภังค์

๑๒. ธาตุกถา บาลี

๑๓. ปรมัตถทีปนี อัญฐกถาธาตุกถา พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง

๑๔. อัตถโยชนา ของปรมัตถทีปนี พระญาณกิตติเถร แต่งที่เมืองเชียงใหม่

๑๕. ลีนัตถโชตนา มุลฎีกาธาตุกถา พระอานันทเถร แต่งที่ลังกาทวีป

๑๖. ลีนัตถปกาสินี อนุฎีกาธาตุกถา

๑๗. คันถีธาตุกถา

๑๘. ปุคคัลบัญญัติ บาลี

๑๙. ปรมัตถทีปนี อฎฐกถาปุคคัลบัญญัติ พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง

๒๐. อัตถโยชนา ของปรมัตถทีปนี พระญาณกิตติเถร แต่งที่เมืองเชียงใหม่

๒๑. ลีนัตถโชตนา มุลฎีกาปุคคัลบัญญัติ พระอานันทเถร แต่งที่ลังกาทวีป

๒๒. ลีนัตถปกาสินี อนุฎีกาปุคคัลบัญญัติ

๒๓. คันถีปุคคัลบัญญัติ

๒๔. กถาวัตถุ บาลี

๒๕. ปรมัตถทีปนี อฎฐกถากถาวัตถุ พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง

๒๖. อัตถโยชนา ของปรมัตถทีปนี พระญาณกิตติเถร แต่งที่เมืองเชียงใหม่

๒๗. ลีนัตถโชตนา มุลฎีกากถาวัตถุ พระอานันทเถร แต่งที่ลังกาทวีป

๒๘. ลีนัตถปกาสินี อนุฎีกากถาวัตถุ

๒๙. ยมก บาลี

๓๐. ปรมัตถทีปนี อฎฐกถายมก พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง

๓๑. อัตถโยชนา ของปรมัตถทีปนี พระญาณกิตติเถร แต่งที่เมืองเชียงใหม่

๓๒. ลีนัตถโชตนา มุลฎีกายมก พระอานันทเถร แต่งที่ลังกาทวีป

๓๓. ลีนัตถปกาสินี อนุฎีกายมก

๓๔. ปฎฐาน บาลี

๓๕. ปรมัตถทีปนี อฎฐกถापฎฐาน พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง

๓๖. อัตถโยชนา ของปรมัตถทีปนี พระญาณกิตติเถร แต่งที่เมืองเชียงใหม่

๓๗. ลีนัตถโชตนา มุลฎีกापฎฐาน พระอานันทเถร แต่งที่ลังกาทวีป

๓๘. ลีนัตถปกาสินี อนุฎีกापฎฐาน

๓๙. อภิธัมมมาติกา ปกรณวิเศษ คัดแม่บทในอภิธรรมปิฎกมารวมเป็นแผนก

๔๐. โมหัจฉะนี ฎีกาอภิธรรมมัจฉา

๔๑. มรุตสารัตถ์ทีปนี ฎีกาอภิธรรมมัจฉา พระพุทธจุฬารามาสกเถร แต่งที่เมืองหงสาวดี

๔๒. อภิธรรมมาวตาร ปกรณ์วิเศษ คัดข้อธรรมจากอภิธรรมปิฎก พระพุทธทศเถร แต่งที่
ลังกาทวีป

๔๓. อภิธรรมมัตถวิภาสนี ฎีกาอภิธรรมมาวตาร พระสมุณังคเถร แต่ง

๔๔. อภิธรรมมัตถสังคหะ ปกรณ์วิเศษ ย่อความในอภิธรรมปิฎก พระอนรรุทธเถร แต่ง

๔๕. อรรถโยชนา ของอภิธรรมมัตถสังคหะ

๔๖. อภิธรรมมัตถวิภาสนี ฎีกาอภิธรรมมัตถสังคหะ พระสมุณังคเถร แต่ง

๔๗. ปรมัตถมัญชุสา อนุฎีกาอภิธรรมมัตถสังคหะ

๔๘. มณีสารมัญชุสา นวฎีกาอภิธรรมมัตถสังคหะ

๔๙. สารีริกวินิจนย ปกรณ์วิเศษ วินิจฉัยส่วนที่มีอยู่ในร่างกาย

หมวดตำนาน

ตำนาน คือหนังสือที่แต่งเป็นนิทานอิงศาสนา มี ๔ ลักษณะ คือ

๑. เกี่ยวกับพระพุทธเจ้า มีพุทธประวัติ ความเป็นมาของพระบรมสารีริกธาตุ และ
พระพุทธปฏิมากร เป็นต้น

๒. เกี่ยวกับสาวก มีสาวกประวัติ และประวัติของบุคคลสำคัญทางพระพุทธศาสนา
เป็นต้น

๓. เกี่ยวกับประวัติศาสนา

๔. เกี่ยวกับพงศาวดารของประเทศที่นับถือพุทธศาสนา

หนังสือตำนานทั้ง ๔ ลักษณะนี้ บางเล่มมีคำภีร์อธิบายความ เรียกว่า ฎีกา การที่
เรียกคำภีร์อธิบายว่าฎีกา เพราะถือว่าหนังสือตำนานเหล่านี้เป็นเสมือนคำภีร์อรรถกถา

ตัวอย่างคำภีร์หมวดตำนาน

พุทธประวัติ

๑. ปฐมสมโพธิวิถถาร ว่าด้วยประวัติของพระพุทธเจ้าอย่างพิสดาร

๒. ทันทธาตุนิทาน ว่าด้วยการบรรจุพระทันตธาตุของพระพุทธเจ้า

๓. ที่ปวงค์ ว่าด้วยพระพุทธเจ้าเสด็จไปสู่ทวีปต่าง ๆ
 ๔. รตนพิมพวงศ์ ว่าด้วยเรื่องพระแก้วมรกต พระพรหมราชปัญญาเถระ แห่ง
 ๕. สิทฺธิกนิทาน ว่าด้วยเรื่องพระพุทธสิหิงค์
 ๖. ปญฺญพุทฺธพยากรณ์ ว่าด้วยการพยากรณ์ของพระพุทธเจ้าห้าพระองค์
 ๗. ชินกาลมาลินี เรียกว่า ชินกาลมาลี บ้าง ว่าด้วยพุทธประวัติและศาสนประวัติ
- พระรัตนปัญญาเถระ แห่งที่เมืองเชียงใหม่

สาวกประวัติ

๑. มหาสัสสปเถรนิพพาน ว่าด้วยการนิพพานของพระมหาสัสสปเถระ
๒. สารีปุตฺตเถรนิพพาน ว่าด้วยการนิพพานของพระสารีบุตรเถระ
๓. โมคคัลลานเถรนิพพาน ว่าด้วยการนิพพานของพระโมคคัลลานเถระ
๔. มหาจักษณเถรนิพพาน ว่าด้วยการนิพพานของพระมหาจักษณเถระ
๕. อโศกปริณิพพาน ว่าด้วยการปรินิพพานของพระเจ้าอโศกมหาราช
๖. พุทฺธโฆสัจจวินิทานว่าด้วยประวัติของพระพุทธโฆษาจารย์ พระมหามังคลเถระแห่ง

ศาสนประวัติ

๑. วังสมาลินีปกรณ์ ว่าด้วยวงศ์ศาสนาและวงศ์กษัตริย์ในชมพูทวีปและลังกาทวีป
 ๒. ฎีกาวังสมาลินีปกรณ์
 ๓. กัลยาณีปกรณ์ เรียกว่า รามัญญสมณวงศ์ บ้าง ว่าด้วยเรื่องพระเจ้ากรุงหงสาวดี
- ทรงชำระศาสนา

พงศาวดาร

๑. มหาวงศ์ ว่าด้วยพระราชวงศ์ในลังกาทวีป
 ๒. สิทฺธิราชพงศาวดาร ว่าด้วยวงศ์กษัตริย์ในลังกาทวีป แต่งตามมหาวงศ์และต่อจาก
- มหาวงศ์
๓. จามเทวีวงศ์ ว่าด้วยการสร้างเมืองเขลางค์ เมืองหริภุญชัย เมืองลำปาง การสร้าง
- วัดและบรรจุพระบรมธาตุ ในวงศ์ของพระนางจามเทวี พระโพธิ์รังษี แห่ง

๔. ทูยันทินิทาน ว่าด้วยพระพุทธเจ้าทรงพยากรณ์เกี่ยวกับพระราชาทิจะทรง
ประติษฐานพุทธศาสนาในเมืองทุ่งย้ง

๕. จุฬยทุทกาล ว่าด้วยพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระวันรัต วัดพระ
เชตุพน แต่งที่กรุงเทพฯ

๖. มหายทุทกาล ว่าด้วยเรื่องพระเจ้าราชาธิราชเมืองหงสาวดี สมเด็จพระวันรัต วัด
พระเชตุพน แต่งที่กรุงเทพฯ

หมวดไวยากรณ์

ไวยากรณ์ คือตำราว่าด้วยระเบียบของภาษา ไวยากรณ์ของภาษาบาลี มี ๔ ภาค
คือ อักษรวิธี วจวิภาค วากยสัมพันธ์ และฉันทลักษณ์

หนังสือไวยากรณ์ มี ๔ ประเภท คือ

๑. คัมภีร์เดิม คือหนังสือที่แต่งไว้เดิม
๒. คัมภีร์โยชนา คือหนังสือที่ช่วยในการแปลคัมภีร์เดิม
๓. คัมภีร์อธิบาย คือหนังสือที่แต่งอธิบายคัมภีร์เดิม คัมภีร์นี้ เรียกว่า อัญญกถา บ้าง
ฎีกา บ้าง ถ้าเป็นคัมภีร์อธิบายที่แต่งไว้เดิม นิยมเรียกว่า อัญญกถา
๔. คัมภีร์คันทิ คือหนังสือที่แต่งอธิบายปมบางปมหรือปัญหาบางข้อในคัมภีร์เดิม

ตัวอย่างคัมภีร์หมวดไวยากรณ์

๑. กัจจายนะ คัมภีร์เดิม ว่าด้วยแบบแผนของภาษาบาลีอันเป็นต้นเค้าแห่งการเรียนรู้
พระไตรปิฎก พระกัจจายนเถร แต่ง
๒. กัจจายนัญญกถา คัมภีร์อธิบาย เรียกว่า อัญญกถากัจจายนะ สำนัทธิสามเณร
หลานของพระกัจจายนะ แต่ง
๓. สุตตนิทเทศ คัมภีร์อธิบายกัจจายนะ พระธรรมโชตपालเถร แต่ง
๔. กัจจายวณณนา คัมภีร์อธิบายกัจจายนะ พระมหาวิชาคำวี้ แต่งที่เมืองหงสาวดี
เมื่อ พ.ศ. ๒๑๖๙

๕. มูลกัจจายนะ คัมภีร์เดิม เขียนแบบไทยว่า มูลกัจจายน์ รวบรวมสูตรต่างๆ
จากคัมภีร์กัจจายนะ และจากคัมภีร์อธิบายกัจจายนะ เฉพาะที่เป็นประโยชน์ต่อการเรียนภาษาบาลี

๖. อรรถโยชนา ของมูลกัจจายนะ คัมภีร์โยชนา พระญาณกิตติเถร แต่งที่เมือง
เชียงใหม่

๗. มุขมัตตทีปนี คัมภีร์อธิบายมูลกัจจายนะ เรียกว่า ฎีกา

๘. กันถีมูลกัจจายนะ คัมภีร์กันถี พระมหาเทพกวี แต่งที่ประเทศไทย

๙. วิกัตติกถา คัมภีร์เดิม ว่าด้วยวิกัตติที่ลงในการกต่าง ๆ

๑๐. ฎีกาวิกัตติกถา

๑๑. รูปสิทธิปกรณ์ คัมภีร์เดิม ว่าด้วยนามศัพท์กริยาศัพท์และอพยยศัพท์

๑๒. ฎีการูปสิทธิ

๑๓. สนิธโสธรนี คัมภีร์เดิม ว่าด้วยเรื่องสนธิ

๑๔. มหานิรุตติ คัมภีร์เดิม ว่าด้วยที่มาของนามศัพท์กริยาศัพท์และอพยยศัพท์

๑๕. อรรถโยชนามหานิรุตติ

๑๖. ฎีกามหานิรุตติ

๑๗. มหาสัททนีติ คัมภีร์เดิม ว่าด้วยวิธีศัพท์ต่าง ๆ

๑๘. จุฬสัททนีติ คัมภีร์เดิม ว่าด้วยวิธีศัพท์ต่าง ๆ พระอัครวงษ์สารยบัณฑิตแต่ง

ที่เมืองอรุณาทนนะ (พม่า)

๑๙. เอกกัชรโกส คัมภีร์เดิม ว่าด้วยอักษรตัวหนึ่ง ๆ มีความหมายต่าง ๆ

๒๐. ฎีกาเอกกัชรโกส

๒๑. สุโพธาลังการ คัมภีร์เดิม ว่าด้วยวิธีแต่งหนังสือ พระสังฆราชจันทมหาสามี แต่ง

ที่ลังกาทวิป

๒๒. ฎีกาสุโพธาลังการ

๒๓. เนติปกรณ์ คัมภีร์เดิม ว่าด้วยประโยคหนังสือในพระไตรปิฎก

๒๔. อัฐรูกถาเนติปกรณ์ พระธรรมपालเถร แต่งที่ลังกาทวิป

๒๕. ฎีกาเนติปกรณ์ พระญาณภิกขุสเถร แต่งที่เมืองอรุณาทนนะ (พม่า) พ.ศ. ๑๗๔๓

๒๖. เนติวิภาวนา คัมภีร์อธิบายเนติปกรณ์ พระธรรมपालเถร แต่งที่ลังกาทวิป เมื่อ

๒๗. วุฑโฒย คัมภีร์เดิม ว่าด้วยวิธีแต่งฉันท์ พระสังฆรักขิต แต่งที่ลังกาทวีป
 ๒๘. อรรถโยชนาวุฑโฒย
 ๒๙. ฎีกาวุฑโฒย
 ๓๐. กายคณณะ คัมภีร์เดิม ว่าด้วยวิธีแต่งกาศย
 ๓๑. ฎีกากายคณณะ
 ๓๒. ปาติเวยยาकरणะ คัมภีร์เดิม ว่าด้วยไวยากรณ์ภาษาบาลี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า

กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงนิพนธ์ที่กรุงเทพฯ

คัมภีร์ภาษาสันสกฤต

คัมภีร์ภาษาสันสกฤตที่เกี่ยวกับพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในหอสมุดแห่งชาติ มีดังนี้

๑. ลลิตวิสสาร ว่าด้วยพุทธประวัติอย่างพิสดาร อักษรเทวนาครี
๒. มหาวิสตุอาทาน ว่าด้วยคำสอนของพระพุทธเจ้าอันเป็นเรื่องใหญ่ ๆ อักษรเทวนาครี
๓. ทิวายาทาน ว่าด้วยพุทธกิจประจำวันของพระพุทธเจ้า อักษรโรมัน
๔. อวทานกัลปตทา ว่าด้วยคาถาชาดก อักษรเบตและอักษรเทวนาครี
๕. ปราชญาปารมิตาสูตร ว่าด้วยสูตรที่เป็นคาถาสำหรับสวดสรรเสริญบารมีพระพุทธเจ้า อักษรเทวนาครี
๖. ชาตกมालา ว่าด้วยระเบียบแห่งชาดกต่าง ๆ อักษรเทวนาครี

บทที่ ๕

สมณศักดิ์

ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง ว่า “พ่อขุนรามคำแหงทำโอยทานแก่มหาเถรสงฆราช
ปราชญรณจบปีกกไตรหลวงกกกว่าปู่ครูในเมืองนี้”

ลิลิตตะเลงพ่าย ว่า “จึงสมเด็จพระวันรัต วัดป่าแก้วแคล้วคลา กับพระราชาคณะสงฆ์
ยี่สิบห้าองค์สองแผนก”

คำว่า สงฆราช กับ ปู่ครู ในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง และคำว่า สมเด็จพระวันรัต
กับพระราชาคณะ ในลิลิตตะเลงพ่าย ตามที่ยกมานี้ ถือตำแหน่งสมณศักดิ์ หากผู้ศึกษาวรรณคดี
ทราบเรื่องเกี่ยวกับสมณศักดิ์บ้างคงจะช่วยให้อ่านวรรณคดีเข้าใจยิ่งขึ้น

ความเป็นมาของสมณศักดิ์

สมณศักดิ์มีมาแต่สมัยพุทธกาล โดยที่พระพุทธเจ้าทรงดำรงตำแหน่งพระธรรมราชา
พระสารีบุตรเถระดำรงตำแหน่งพระธรรมเสนาบดีและพระอัครสาวกเบื้องขวา พระโมคคัลลาน
เถระดำรงตำแหน่งพระอัครสาวกเบื้องซ้าย และที่พระพุทธเจ้าทรงยกย่องพระสาวกว่าเป็นเลิศ
หรือเป็นผู้เชี่ยวชาญในทางใดทางหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าตำแหน่งเอตทัคคะ เช่น พระสารีบุตรเถระ
เอตทัคคะทางมีปัญญา พระโมคคัลลานเถระ เอตทัคคะทางมีฤทธิ์ พระอุบาลีเถระ เอตทัคคะทาง
ทรงจำวินัย เป็นต้น และที่เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระมหากัสสปเถระ ได้
รับเลือกให้เป็นประธานสงฆ์ ซึ่งเรียกว่า สังฆปาโมกข์ ในการทำสังคายนาครั้งที่ ๑ คำว่า พระ
ธรรมราชา พระธรรมเสนาบดี พระอัครสาวก เอตทัคคะ และสังฆปาโมกข์ ก็คือตำแหน่งสมณศักดิ์

สมเด็จพระพุทธเจ้าทรงดำรงราชานุกาพ ทรงอธิบายเกี่ยวกับที่มาของสมณศักดิ์ไว้ว่า

“เมื่อพระพุทธศาสนาเจริญแพร่หลาย มีพระภิกษุสงฆ์บริษัทยอกมาประดิษฐานถึง
นานาประเทศ ความจำเป็นต้องการพระราชานุกาพของพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นพุทธศาสนูปถัมภก
ในประเทศนั้น ๆ เกิดขึ้นแก่การปกครองคณะสงฆ์ซึ่งมีมากขึ้น แม้ด้วยเหตุ ๒ ประการเป็นอย่างน้อย
คือ ประการที่ ๑ ที่ชนบทรวมเนียบบ้านเมืองและอริยาศัยใจคอผู้คนในนานาประเทศ ซึ่งพระพุทธ
ศาสนาไปประดิษฐานนั้นย่อมผิดกับในมัธยมประเทศ ที่พระพุทธองค์ทรงประดิษฐานสงฆ์บริษั
ต ประการที่ ๒ พระภิกษุสงฆ์ซึ่งไปจากประเทศอื่น ตั้งตั้งแต่พระมหาเถระชาวมัธยมประเทศ เช่น

พระมหินทรเถรซึ่งเชิญพระพุทธศาสนาไปประดิษฐานในลังกาทวีปก็ดี พระโสณ พระอุตร ซึ่งเชิญพระพุทธศาสนามาประดิษฐานในสยามประเทศนี้ก็ดี หรือแม้ในชั้นหลังลงมา เมื่อชนชาวประเทศไทย เขมร พม่า และลังกาทวีป นับถือพระพุทธศาสนามั่นคง มีพระสงฆ์บริษัทเกิดขึ้นในประเทศเหล่านี้และไปมาถึงกันนั้นก็ดี คนที่เป็นชาวเมืองต่างประเทศกัน ถึงจะถือศาสนาเดียวกัน ความจริงก็เป็นชาวต่างชาติต่างภาษามีความนิยมและความคุ้นเคยขนบธรรมเนียมต่างกัน การปกครองสงฆมณฑลที่มาประดิษฐานตามนานาประเทศ จำต้องอนุโลมตามแบบแผนประเพณีซึ่งนิยมกันหรือเท่าที่อาจจะเป็นไปได้ในต่างประเทศที่พระพุทธศาสนาไปประดิษฐานนั้น เชื่อได้ว่าเหมือนกันหมดทั้งประเทศสยาม กัมพูชา พม่า รามัญ และสิงห์พหุวิป การปกครองคณะสงฆ์จึงต้องเนื่องด้วยราชการแผ่นดิน ตั้งแต่การวางแบบแผนปกครองคณะสงฆ์ ตลอดจนถึงสงฆนายกให้มีสมณศักดิ์ ให้การฝ่ายพระพุทธจักรและพระราชอาณาจักรเป็นไปโดยสะดวกด้วยกัน พระพุทธศาสนาจึงประดิษฐานมั่นคงสืบมาในประเทศนั้น ๆ ”

ความหมายของสมณศักดิ์

๙ สมณศักดิ์คือตำแหน่งยศของภิกษุที่ได้รับการแต่งตั้งจากประมุขของประเทศตามระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ ถ้าประเทศที่มีประมุขเป็นพระมหากษัตริย์ เช่นประเทศไทย สมณศักดิ์ก็คือตำแหน่งยศของภิกษุที่ได้รับพระราชทานแต่งตั้งจากพระมหากษัตริย์

ในประเทศไทย สมณศักดิ์มีมาแต่สมัยสุโขทัย สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาตำราสารานุกรมภาพทรงอธิบายไว้ว่า

“สมณศักดิ์ในสยามประเทศที่ได้พบหลักฐานเป็นเก่าก่อนที่สุดมีในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ ในราชวงศ์พระร่วง ครองกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี จารึกไว้เมื่อราว พ.ศ. ๑๘๓๕ ว่าที่พระนครสุโขทัย มีสังฆราช มีปุครู มีมหาเถระ และมีเถระ สังฆราชเห็นจะเป็นตำแหน่งสังฆนายกชั้นสูงสุด ตำแหน่งปุครูตรงกับที่เราเรียกว่าพระครูทุกวันนี้ เป็นตำแหน่งสังฆนายกครองลงมาจากสังฆราช แต่มหาเถระและเถระที่กล่าวในศิลาจารึกนั้น เห็นจะเป็นแต่หมายความว่า พระภิกษุซึ่งมีพรรษาอายุและทรงคุณธรรมในทางพระศาสนา เป็นมหาเถระและเถระตามพระวินัยบัญญัติ มิใช่เป็นสมณศักดิ์ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้ง

“เหตุใดจึงเรียกตำแหน่งสังฆนายกว่าสังฆราช ว่าปุ่ครู ข้อนี้นี้มีเค้าที่จะพึงสันนิษฐาน ได้ด้วยศพรามณ์ซึ่งปรากฏว่ามีศเป็นพระราชครูและพระครู (ในครั้งนั้นเห็นจะยังเรียกว่าปุ่ครู อย่างศิลาจารึก) ด้วยพรามณ์เป็นผู้สั่งสอนแบบแผนประเพณีข้างฝ่ายพระราชอาณาจักร ตั้งแต่ ขอมยังเป็นใหญ่ในประเทศนี้ เมื่อไทยได้มาปกครองสยามประเทศ ลงมาตั้งราชธานีที่พระนคร สุโขทัย เชื่อได้ว่าคติพรามณ์นั้นคงในที่นั้นมาแต่ก่อนแล้ว เมื่อมามีพระภิกษุสงฆ์ในพระ พุทธศาสนามากขึ้น พระเจ้าแผ่นดินทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ทรงพระราชดำริเห็น สมควรจะต้องยกย่องให้สังฆนายกมีศักดิ์ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า คงจะเอาศพรามณ์มาเทียบตั้ง สังฆนายกเป็นสังฆราชแล้วปุ่ครูโดยอันเดียวกัน ตำแหน่งพระสังฆราชที่ไม่เรียกว่า พระราชครู จะเป็นเพราะเหตุที่พระภิกษุสงฆ์เป็นผู้สอนแต่ธรรมวินัยฝ่ายพระศาสนา ไม่ได้เป็นข้าเฝ้าเข้ารับ ราชการเหมือนกับพรามณ์ สังฆนายกมีหน้าที่แต่บังคับบัญชาว่ากล่าวพระภิกษุสงฆ์บริษัท จึง เรียกว่าสังฆราช ทางที่จะถามมูลเหตุที่เรียกสังฆนายกว่า พระสังฆราช และปุ่ครู ข้าพเจ้าคิด เห็นแต่ทางเดียวเท่านั้น

“ในประเทศสยาม เมื่อพระนครสุโขทัยเป็นราชธานี เห็นจะมีพระสังฆราชกว่าองค์ เดียว ด้วยวิธีปกครองพระราชอาณาจักรในครั้งนั้น หัวเมืองใหญ่ที่ห่างไกลราชธานีเป็นเมือง ประเทศราชโดยมาก แม้เมืองที่อยู่ใกล้ราชธานีที่เป็นเมืองใหญ่ก็ตั้งเจ้านายในราชวงศ์ออกไปครอง อย่างทำนองเจ้าประเทศราช เมืองใหญ่เมือง ๑ น่าจะมีพระสังฆราชองค์ ๑ เป็นสังฆปริณายก ของสงฆ์บริษัทตลอดเขตเมืองนั้น ความที่กล่าวข้อนี้นี้มีเค้าเงื่อนปรากฏในทำเนียบชั้นหลังยังเรียก เจ้าคณะเมืองว่า พระสังฆราชาอยู่หลายเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พึ่งทรง เปลี่ยนเป็นสังฆปาโมกข์ เมื่อในรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์นี้ แต่ส่วนตำแหน่งปุ่ครูนั้น เปลี่ยนเรียกเป็นพระครูแต่ในครั้งสุโขทัยคงจะปรากฏต่อไปข้างหน้า เชื่อได้แน่ว่าตำแหน่งพระครู เป็นตำแหน่งสังฆนายก รองแต่สังฆราชลงมา เมืองใหญ่มีเมืองละหลาย ๆ องค์ ถ้าเป็นเมือง น้อยสังฆปริณายกก็มีสมณศักดิ์เป็นแต่เพียงปุ่ครู

“ฝ่ายคติข้างลังกาเขาก็คมีสมณศักดิ์เป็น ๒ ชั้น ชั้นสูงเรียกว่า มหาสวามี ชั้นรองลงมา เรียก สวามี มิได้เรียกว่า สังฆราช และปุ่ครู อย่างในประเทศสยาม ข้าพเจ้าเข้าใจว่า สมณศักดิ์ อย่างลังกาก็ตรงกับสยามประเทศในสมัยเดียวกันนั้น เพราะมีพยานปรากฏในศิลาจารึกของพระ มหาธรรมราชา (ลิไทย) ซึ่งเป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าขุนรามคำแหง ได้เสวยราชย์ ณ กรุง

สุโขทัย ภายหลังพระเจ้าขุนรามคำแหงประมาณ ๗๐ ปีเศษ ว่าเมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๔ ได้โปรดให้ราชบุรุษไปอาราธนาพระมหาสวามีสังฆราชา มาแต่ลังกาทวีป การที่ใช้ศัพท์มหาสวามีกับสังฆราชาควบกันเช่นนี้ทำให้เห็นว่าเทียบ ๒ ตำแหน่งนั้นตรงกัน การปกครองคณะสงฆ์ครั้งพระนครสุโขทัยเป็นราชธานีตามที่ปรากฏในศิลาจารึกได้ความเพียงเท่านี้^๑

พระสงฆ์ในสมัยสุโขทัยแบ่งการปกครองออกเป็น ๒ ฝ่าย ๒ คณะ คือ

๑. ฝ่ายขวา คณะคามวาสี หมายถึงภิกษุที่เล่าเรียนคัมภีระคือปริยัติธรรม จำพรรษาอยู่ตามวัดในหมู่บ้านหรือในเมือง

๒. ฝ่ายซ้าย คณะอรัญวาสี หมายถึงภิกษุที่เล่าเรียนวิปัสสนาธุระคือการบำเพ็ญกรรมฐาน นิยมจำพรรษาอยู่ตามวัดในป่าหรือที่อยู่ห่างหมู่บ้าน

สมณศักดิ์ในสมัยสุโขทัย มี ๒ ชั้น คือ

ชั้นที่ ๑ พระสังฆราชา หรือพระสังฆราช คือตำแหน่งสังฆปริณายก มีหน้าที่ปกครองดูแลพระสงฆ์ตลอดเขตราชธานี หรือตลอดเขตหัวเมืองใหญ่และเมืองประเทศราช พระสังฆราชเมืองหนึ่งมีรูปเดียว

ชั้นที่ ๒ ปุ่คร หรือพระครู คือตำแหน่งสังฆนายก มีหน้าที่ปกครองดูแลพระสงฆ์เฉพาะเขต เมืองใหญ่มีหลายรูป ถ้าเป็นเมืองเล็ก พระครูดำรงตำแหน่งเป็นสังฆปริณายก

ทำเนียบสมณศักดิ์สมัยสุโขทัย^๒

ฝ่ายขวา คณะคามวาสี

พระสังฆราชา	อยู่วัดมหาธาตุ
พระครูธรรมไตรโลก	อยู่วัดเขาอินทรวัดแก้ว
พระครูยาโชด	อยู่วัดอุทยานใหญ่
พระครูธรรมเสนา	อยู่วัดไหนไม่ปรากฏ

ฝ่ายซ้าย อรัญวาสี

พระครูธรรมราชา	อยู่วัดไตรภูมิป่าแก้ว
พระครูญาณไตรโลก	อยู่วัดไหนไม่ปรากฏ
พระครูญาณสิทธิ์	อยู่วัดไหนไม่ปรากฏ

^๑ตำนานคณะสงฆ์ ล.ค. หน้า ๕-๑

^๒ตำนานคณะสงฆ์ ล.ค. หน้า ๑-๘

การปกครองคณะสงฆ์สมณัยยุธยา คล้ายกับสมณัยสุโขทัย แต่แบ่งการปกครองออกเป็น ๓ ฝ่าย คือ

๑. คณะคามวาสีฝ่ายชาย
 ๒. คณะอรัญวาสี
 ๓. คณะคามวาสีฝ่ายขวา
- สมณศักดิ์ มี ๔ ชั้น คือ

๑. พระสังฆราชาคณะ
๒. พระครู
๓. พระครูฐานานุกรม
๔. บาเรียน

พระสังฆราชาคณะ เปลี่ยนเรียกว่า พระราชาคณะ ตั้งแต่สมณัยยุธยาตอนปลาย คือ ตำแหน่งที่เรียกกันสามัญว่า เจ้าคุณ ในปัจจุบัน พระสังฆราชาคณะ ในสมณัยยุธยา มี ๕ ชั้น คือ

ชั้นที่ ๑ สมเด็จพระสังฆราช ตำแหน่งสมณศักดิ์ชั้นสูงสุด มี ๒ ตำแหน่ง คือ

- (๑) สมเด็จพระสังฆราชฝ่ายซ้าย มีพระราชทินนามว่า สมเด็จพระอริยวงค์
- (๒) สมเด็จพระสังฆราชฝ่ายขวา มีพระราชทินนามว่า สมเด็จพระวันรัต

ชั้นที่ ๒ มี ๔ ตำแหน่ง คือ

- (๑) เจ้าคณะใหญ่อรัญวาสี มีราชทินนามว่า พระพุทธานจารย์
- (๒) ปลัดสังฆราช มีราชทินนามว่า พระพุทธโฆษาจารย์
- (๓) เจ้าคณะรองฝ่ายซ้าย มีราชทินนามว่า พระพิมลธรรม
- (๔) เจ้าคณะรองฝ่ายขวา มีราชทินนามว่า พระธรรมโกคม

ชั้นที่ ๓ พระราชาคณะชั้นธรรม มี ๓ ราชทินนาม คือ

- (๑) พระพรหมมุนี
- (๒) พระธรรมเจดีย์ คณะเหนือ
- (๓) พระธรรมไตรโลก คณะใต้

ชั้นที่ ๔ พระราชาคณะชั้นเทพ มี ๓ ราชทินนาม คือ

- (๑) พระเทพกวี คณะเหนือ

(๒) พระเทพมนี คณะใต้

(๓) พระญาณไตรโลก เจ้าคณะรองอรัญวาสี

ชั้นที่ ๕ พระราชคณะชั้นสามัญ มี ๒ ประเภท คือ

(๑) พระราชาคณะในกรุง มีราชทินนามนอกเหนือจากพระราชาคณะชั้นที่ ๑-๔ เช่น พระเทพโมลี พระธรรมโกษา พระโพธิวงศ์ เป็นต้น

(๒) พระราชาคณะในหัวเมืองใหญ่ เรียกว่า พระสังฆราชา มี ๒ คือ พระสังฆราชา เมืองพิษณุโลก พระสังฆราชา เมืองสุโขทัย

พระครู คือตำแหน่งสมณศักดิ์ที่ปัจจุบันเรียกว่า พระครูสัญญาบัตร พระครูในสมัยอยุธยา มี ๒ ประเภท คือ

๑. พระครูสังฆราชา หมายถึงพระครูที่ดำรงตำแหน่งสังฆราชา หรือสังฆปริณายก มีหน้าที่ปกครองดูแลพระสงฆ์ในหัวเมืองขนาดกลาง เช่น พระครูสุวรรณมุนี สังฆราชา เมืองเพชรบุรี เป็นต้น

๒. พระครูคณะ หมายถึงพระครูที่ดำรงตำแหน่งสังฆนายก มีหน้าที่ปกครองดูแลพระสงฆ์ในหัวเมืองเล็ก และหมายถึงพระครูที่ดำรงตำแหน่งรองพระสังฆราชาในหัวเมืองใหญ่ หรือพระครูที่ดำรงตำแหน่งรองพระครูสังฆราชาในหัวเมืองขนาดกลาง

พระครูฐานานุกรม ในสมัยอยุธยา หมายถึงตำแหน่งยศของภิกษุที่สมเด็จพระสังฆราชทรงมีอำนาจแต่งตั้งตามที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระบรมราชานุญาตให้ทรงแต่งตั้งแทนพระองค์ สมเด็จพระสังฆราชทรงมีอำนาจแต่งตั้งพระครูฐานานุกรม ดังนี้

๑. สมเด็จพระสังฆราชฝ่ายซ้าย คือสมเด็จพระอริยวงค์ ทรงแต่งตั้งพระครูฐานานุกรมได้ ๑๐ รูป คือ พระครูดำปลัดขัว พระครูเจี๊ยงปลัดซ้าย พระครูวินัยธร พระครูวินัยธรรม พระครูเทพสิทธิเทพาธิบดี คู่สวดขวา พระครูศรีสุนทรากษวิจิตร คู่สวดซ้าย พระครูเมธังกร พระครูวรวงศา พระครูสมุห์ และพระครูใบฎีกา

๒. สมเด็จพระสังฆราชฝ่ายขวา คือสมเด็จพระวันรัต ทรงแต่งตั้งพระครูฐานานุกรมได้ ๑๑ รูป คือ พระครูปลัด พระครูวินัยธร พระครูวินัยธรรม พระครูพรหมสร คู่สวดขวา พระครูอมรสิทธิ์ คู่สวดซ้าย พระครูธรรมคุต พระครูพุทธบาล พระครูญาณกิจ พระครูสังฆรักษ์ิต พระครูสมุห์ และพระครูใบฎีกา

บาเรียน ปัจจุบันเรียก เปรี๊ญ มาจากคำบาลีว่า ปริญญา แปลว่า การรู้รอบ หรือ การรอบรู้ คำว่า บาเรียน หรือเปรี๊ญ แปลว่า ผู้รอบรู้ หรือผู้รอบรู้ ถ้าภิกษุสอบความรู้บาเรียนได้ จะใช้คำว่า มหา นำหน้าชื่อ ถ้าสามเณรสอบได้ จะใช้คำว่า บาเรียน ตามหลังชื่อ เช่น พระมหานาค สามเณรทอง บาเรียน

การศึกษาและสอบความรู้ด้านปริยัติธรรมของภิกษุสามเณรเป็นทางการ มีขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช การศึกษาในสมัยนั้นมุ่งให้ภิกษุสามเณรแปลภาษาบาลีเป็นภาษาไทยได้ โดยเฉพาะแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทย ดังนั้น จึงมีการศึกษาและสอบความรู้เป็นทางการเฉพาะภาษาบาลี ภิกษุสามเณรที่สอบได้ตามชั้นที่กำหนดคือว่า เป็นบาเรียน เป็นมหาบาเรียน การสอบความรู้ในสมัยนั้นเป็นการสอบด้วยปาก คือแปลออกเสียงให้กรรมการฟัง โดยมีภิกษุผู้ทรงความรู้เป็นกรรมการ และพระมหากษัตริย์เสด็จประทับเป็นองค์ประธาน การสอบความรู้ของภิกษุสามเณร จึงเรียกกันว่า สอบสนามหลวง เรื่อยมาจนปัจจุบัน

บาเรียน ในสมัยอยุธยา มี ๓ ชั้น คือ บาเรียนตรี บาเรียนโท และบาเรียนเอก สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงอธิบายไว้ว่า

“แต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาที่กำหนดบาเรียนเป็น ๓ ชั้น เรียกว่า บาเรียนเอกชั้น ๑ บาเรียนโทชั้น ๑ บาเรียนตรีชั้น ๑ ได้ยินว่าวิธีสอบอย่างเดิมนั้น พระภิกษุสามเณรรูปใดเข้าสอบความรู้พระไตรปิฎก และแปลพระสูตรได้ ได้เป็นบาเรียนตรี ถ้าแปลได้ทั้งพระสูตรและพระวินัย ได้เป็นบาเรียนโท ถ้าและแปลได้ทั้งพระสูตรพระวินัยพระปรมัตถ์ นับว่าเป็นบาเรียนเอก”

ทำเนียบสมณศักดิ์สมัยอยุธยา^๒

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณราชาธิบดี อยู่วัดหน้าพระธาตุ เป็นเจ้าคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย มีถาบันนุกรม ๑๐ รูป คือ พระครูคำปลัดขวา ๑ พระครูเจี๊ยมปลัดซ้าย ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระครูเทพสิทธิเทพาธิบดี กุสวลขวา ๑ พระครูศรีสุนทรภักขวิจิตร กุสวลซ้าย ๑ พระครูเมธังกร ๑ พระครูวรวงศา ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ เป็น ๑๐ รูป แล้วมีพระราชคณะเป็นคณะชั้น ใน

^๑ตำนานคณะสงฆ์ ล.ด. หน้า ๔๔

๒ด. หน้า ๒๒-๓๐

พระพิมลธรรม	อยู่วัดรามาวาส เป็นคณะรอง	๑
พระเทพกวี	อยู่วัดพระราม	๑
พระพรหมมุนี	อยู่วัดราชประดิษฐฐาน	๑
พระราชมนู	อยู่วัดกุเฆาทอง	๑
พระปรารกรม	อยู่วัดหน้าพระเมรุ	๑
พระราชาภิ	อยู่วัดวรโพธิ์	๑
พระศรีสมโพธิ	อยู่วัดจันทน์	๑
พระพากลเถร	อยู่วัดศรีอโยธยา	๑
พระญาณสิทธิ์	อยู่วัดสังฆปัต	๑
พระอภัยสรณ	อยู่วัดป่าฝ้าย	๑
พระอภัยสารท	อยู่วัดป่าใน	๑
พระอนรรท	อยู่วัดท่าทราย	๑
พระโชติบาล	อยู่วัดรากเค	๑
พระศรีสังญาณมุนี	อยู่วัดพญาแมน	๑
พระธรรมนิโรธ	อยู่วัดกระษัตรา	๑
พระญาณรักชิต	อยู่วัดสังกะทา	๑
พระไตรสรณะธัช	อยู่วัดจอมปู	๑

อนึ่ง คณะหัวเมืองฝ้ายเหนือขึ้นคณะคามวาสีฝ้ายซ้าย ใน

เมืองปรั้นตะประเทศ พระครูมหามงคลเทพมุนีศรีรัตนไพโรวันปรั้นตะประเทศ เจ้าคณะ ๑

	พระครูมงคลวิจารณ์ จางวาง	๑
	พระครูพุทธบาล รักษาพระพุทบาท	๑
เมืองลพบุรี	พระครูบุญญมหาศีลสุนทร ที่สังฆราชา	๑
ตำบลปากโมกข์	พระครูพุทธไสยาสน์รักชิตญาณมุนี	๑
เมืองวิเศษไชยชาญ	พระครูราชกวีเมธังกร	๑
เมืองนนทบุรี	พระครูนนทสิริมหาปัญญา	๑
เมืองธนบุรี	พระครูธนระราชมนู	๑

เมืองพรหมบุรี	พระครูพรหมนครบวรมนี	๑
เมืองอินทบุรี	พระครูอินทชาติวรญาณ	๑
เมืองสวรรณบุรี	พระครูสันถานราชมนี	๑
เมืองสิงห์บุรี	พระครูสิงห์บุรีพุทธไสยาสน์	๑
เมืองชัยนาท	พระครูอินทโมลีศรีบรมธาตุ	๑
ตำบลธรรมามูล	พระครูชาติสิทธิโณม	๑
เมืองอุทัยธานี	พระครูอนุโลมมนี	๑
เมืองมโนรมย์	พระครูมโนรมย์มนี	๑
เมืองนครสวรรค์	พระครูญาณบวร	๑
เมืองพิษณุโลก	พระสังฆราชา	๑
เมืองชุมพรสำแดง	พระครูศิริมานนท์	ชั้นคณะพิษณุโลก ๑
เมืองชุมแสงสงคราม	พระครูอริยมณี	ชั้นคณะพิษณุโลก ๑
เมืองนครไทย	พระครูธรรมเสนา	ชั้นคณะพิษณุโลก ๑
เมืองสุโขทัย	พระสังฆราชา	๑
เมืองสวางคบุรี	พระครูสวางคมณี	ที่สังฆราชา ๑
เมืองนครราชสีมา	พระครูวิบูลยกิจจิตรมนี	ที่สังฆราชา ๑

พระพุทธานจารย์ อยู่วัดโบสถ์ราชเคหะ เป็นเจ้าคณะกลางฝ่ายอรัญวาสี ได้บังคับบัญชา
พระสงฆ์ฝ่ายสมณะวิปัสสนา อนึ่ง ถ้ามีที่เสด็จพระราชดำเนินออกนอกพระนครก็ต้องไปโดยเสด็จ
มีพระราชาคณะเป็นคณะชั้น ในนี้

พระญาณไตรโลก	อยู่วัดโรงธรรม	เป็นคณะรองฝ่ายอรัญวาสี ๑
พระอุปัชฌาย์	อยู่วัดกุฎี	๑
พระญาณโพธิ์	อยู่วัดเจ้ามอญ	๑
พระธรรมโกษา	อยู่วัดประตู	๑
พระเทพมนี	อยู่วัดกุฎีขาว	๑
พระเทพโมลี	อยู่วัดสมณโกฏ	๑
พระธรรมกิตติ	อยู่วัดมเหยงคณ์	๑

อนึ่ง พระครูฝ่ายสมณะวิปัสสนา และพระครูเจ้าคณะรามัญ พระครูเจ้าคณะลาวทั้งปวง
 กิตติ ชื่นคณะอรัญวาสสน์ อีกพระสงฆ์ซึ่งเป็นฝ่ายสมณะวิปัสสนาอันอยู่ในกรุง และแขวงจังหวัด
 หัวเมืองปากใต้ฝ่ายเหนือกิตติ และอยู่ในป่าในคอนกัชนคณะอรัญวาสสมค แต่พระครูตำแหน่งหัว
 เมืองมิได้ชนคณะอรัญวาส

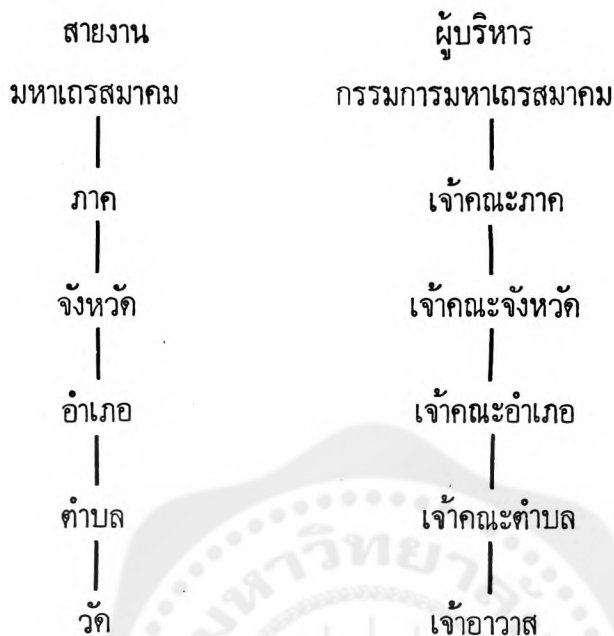
สมเด็จพระวันรัต อยู่วัดป่าแก้ว เป็นเจ้าคณะคามวาสีฝ่ายขวา มีถาบันุกรม ๑๑ รูป
 คือ พระครูปลัด ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระครูพรหมสร กุสวตขวา ๑
 พระครูอมรสถ์ กุสวตชัย ๑ พระครูธรรมกถุ ๑ พระครูพุทธบาล ๑ พระครูญาณกิจ ๑
 พระครูสังฆรักขิต ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ เป็น ๑๑ รูป แล้วมีพระราชาคณะเป็นคณะ
 ชื่น ใน

พระธรรมโคตม	อยู่วัดธรรมมิกราช	เป็นคณะรอง	๑
พระธรรมไตรโลก	อยู่วัดสุธาสวรรค์		๑
พระธรรมเจดีย์	อยู่วัดสวนหลวงสบสวรรค์		๑
พระโพธิวงศ์	อยู่วัดสวนหลวงค้างคาว		๑
พระธรรมวิโรจน์	อยู่วัดโพธาราม		๑
พระนารท	อยู่วัดดุสิต		๑
พระพุทโธมชา	อยู่วัดพุทไธศวรรย์		๑
พระวิเชียรเถร	อยู่วัดไชยวัฒนาราม		๑
พระธรรมสารเถร	อยู่วัดปราสาท		๑
พระญาณสมโพธิ	อยู่วัดป่าตอง		๑
พระอริยโคตม	อยู่วัดแก้วฟ้า		๑
พระอริยวงศมุนี	อยู่วัดวรเชษฐ		๑
พระอริยมุนี	อยู่วัดราชฟรี		๑
พระนิกรม	อยู่วัดวังไชย		๑
พระนิโครธญาณ	อยู่วัดล่อช้อง		๑
พระญาณรังษี	อยู่วัดสาตติชน		๑
พระอริยธัช	อยู่วัดจางกรม		๑

อนึ่ง คณะหัวเมืองปากใต้	ก็ขึ้นคณะคามวาสฝ่ายขวา ในนี้	๑
เมืองสมุทรปราการ	พระครูญาณเกศติรารามนี้	๑
เมืองชลบุรี	พระครูชลธารามหานี้	๑
เมืองสาครบุรี	พระครูธรรมเสนามหานี้	๑
เมืองสมุทรสงคราม	พระครูมหาสิทธิการญาณรักขิตวิจิตรนี้	๑
	พระครูสมุทพิไชยอภัยนี้	๑
เมืองเพชรบุรี	พระครูสุวรรณนี้	๑
	พระครูบวรสถานกิริ	๑
	พระครูญาณเพชรรัตน์	๑
	พระครูศีลสังวร	๑
	พระครูสาทิเมธา	๑
เมืองกาญจนบุรี	พระครูรามัญญาธิบดี	๑
	พระครูอินทมนิ	๑
เมืองบางลุ่ม	พระครูสุวรรณรังษีนี้	๑
เมืองราชบุรี	พระครูพิบูลย์เกียรติ	๑
	พระครูธรรมเสนา	๑
	พระครูมงคลวิจารณ์	๑
	พระครูอินทเขมา	๑
	พระครูอภัยมงคล	๑
เมืองระยอง	พระครูสุธรรมธีรารามหานี้	๑
เมืองกราก	พระครูสุธรรมจินตามหานี้	๑
เมืองศรีสวัสดิ์	พระครูพิชัยคีรีศรีสวัสดิ์ราชนิ	๑
เมืองไทรโยค	พระครูอภัยคีรีศรีสังฆคณาจารย์ญาณนี้	๑
เมืองเกล่ง	พระครูธรรมรังษีมหากวี	๑
เมืองนครนายก	พระครูอภัยนายกมหาราชนิ	๑
เมืองฉะเชิงเทรา	พระครูญาณรังษีนี้วงศ์	๑

เมืองปราจีนบุรี	พระครูสิริธรรมคณฺเฑาะฐ	๑
เมืองจันทบุรี	พระครูสังฆราชา	๑
เมืองนครศรีธรรมราช	พระครูกาแก้ว	๑
	พระครูการาม	๑
	พระครูกาชาต	๑
	พระครูกาเดิม	๑
เมืองถลาง	พระครูวิเชียรคณฺเฑาะฐ	๑
	พระครูวิสุทธิวงศาจารย์ญาณมุนี	๑
เมืองตะกั่วป่า	พระครูอุคมคณฺเฑาะฐ	๑
เมืองตะกั่วทุ่ง	พระครูโฆษาวิสุต	๑
เมืองไชยา	พระครูกาแก้ว	๑
	พระครูการาม	๑
เมืองประจักษ์	พระครูอินทโมลี ขึ้นคณะไชยา	๑
เมืองหลังสวน	พระครูอุคมคณฺเฑาะฐปรีชาวิสุตมุนีขึ้นคณะไชยา	๑
เมืองพัทลุง	พระครูกาแก้ว	๑
	พระครูการาม	๑
	พระครูกาชาต	๑
	พระครูกาเดิม	๑
	พระครูธรรมโฆษ	๑
	พระครูธรรมจักร	๑
เมืองนครไชยศรี	พระครูธรรมคณฺเฑาะฐ	๑

สมณศักดิ์มีการเปลี่ยนแปลงและเพิ่มเติมเรื่อยมาพร้อมกับระเบียบการปกครองคณะสงฆ์
ในปัจจุบัน ระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ เป็นไปตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕
มีรูปแบบการปกครอง ดังนี้

กรรมการมหาเถรสมาคม ในปัจจุบัน (มกราคม ๒๕๖๒) มี ๑๔ รูป คือ

๑. สมเด็จพระสังฆราช	วัดราชบพิธ	ประธานกรรมการ
๒. สมเด็จพระญาณสังวร	วัดบวรนิเวศวิหาร	กรรมการ
๓. สมเด็จพระธีรญาณมุนี	วัดจักรวรรดิราชาวาส	กรรมการ
๔. สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์	วัดสามพระยา	กรรมการ
๕. สมเด็จพระมหาธีรวงศ์	วัดราชผาติการาม	กรรมการ
๖. สมเด็จพระวันรัต	วัดโสมนัสวิหาร	กรรมการ
๗. สมเด็จพระพุฒาจารย์	วัดสุทัศน์เทพวราราม	กรรมการ
๘. พระธรรมวโรดม	วัดปทุมคงคา	กรรมการ
๙. พระวิสุทธาธิบดี	วัดไตรมิตรวิทยาราม	กรรมการ
๑๐. พระพุทธพจนวราภรณ์	วัดราชบพิธ	กรรมการ
๑๑. พระพุทธวิงศมุนี	วัดเบญจมบพิตร	กรรมการ
๑๒. พระพรหมคุณาภรณ์	วัดสระเกศ	กรรมการ
๑๓. พระพรหมมุนี	วัดนรนาถสุนทริการาม	กรรมการ
๑๔. พระธรรมบัณฑิต	วัดสัมพันธวงศ์	กรรมการ

การปกครองคณะสงฆ์ในปัจจุบัน ไม่ได้แบ่งออกเป็นคณะคามวาสีและคณะอรัญวาสีเหมือนสมัยสุโขทัยและอยุธยา แต่คำว่า คามวาสี และอรัญวาสี จะปรากฏอยู่ในใบประกาศแต่งตั้งสมณศักดิ์ ถ้ามีคำว่า คามวาสี ต่อท้ายราชทินนาม แสดงว่าเป็นภิกษุเล่าเรียนคันถธุระ และถ้ามีคำว่า อรัญวาสี ต่อท้ายราชทินนาม แสดงว่าเป็นภิกษุเล่าเรียนวิปัสสนาธุระ หนึ่ง โดยปกติวันเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เป็นวันพระราชทานสมณศักดิ์ ในรัชกาลปัจจุบัน ตรงกับวันที่ ๕ ธันวาคม แต่หากตำแหน่งพระราชาคณะชั้นสูงว่างลง ก็ทรงพระราชทานสมณศักดิ์ในวันอื่นบ้าง

สมณศักดิ์ในปัจจุบัน มี ๕ ประเภท คือ

๑. พระราชาคณะ
๒. พระครูสัญญาบัตร
๓. ฐานานุกรม
๔. เปรี๊ยะ
๕. พิธีกรรม

พระราชาคณะ หมายถึงตำแหน่งสมณศักดิ์ที่เรียกกันสามัญว่าเจ้าคุณ พัตยศสมณศักดิ์ที่ได้รับพระราชทาน เป็นพัดทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ พระราชาคณะในปัจจุบัน มี ๒ ประเภท คือ

๑. สมเด็จพระราชาคณะ มี ๒ ชั้น คือ

๑.๑ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก มีพระราชทินนามว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ ถ้าเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ใช้ว่า สมเด็จพระสังฆราชเจ้า และตามด้วยพระนามที่ทรงกรม เช่น สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์

- ๑.๒ สมเด็จพระราชาคณะ มี ๖ ราชทินนาม คือ

- (๑) สมเด็จพระวันรัต
- (๒) สมเด็จพระพุฒาจารย์
- (๓) สมเด็จพระปุมมาจารย์
- (๔) สมเด็จพระมหาวีรวงศ์
- (๕) สมเด็จพระญาณสังวร
- (๖) สมเด็จพระธีรญาณมุนี

๒. พระราชาคณะ มี ๕ ชั้น คือ

๒.๑ พระราชาคณะเจ้าคณะรอง มี ๑๒ ราชทินนาม คือ

- (๑) พระธรรมวโรดม
- (๒) พระพรหมมุนี
- (๓) พระอุบาลีคุณูปมาจารย์
- (๔) พระธรรมปัญญาคี
- (๕) พระธรรมปัญญาจารย์
- (๖) พระวิสุทธิวงศาจารย์
- (๗) พระศาสนโสภณ
- (๘) พระวิสุทธิธำมณี
- (๙) พระพุทธพจนวราภรณ์
- (๑๐) พระพุทธวงศมุนี
- (๑๑) พระญาณวโรดม
- (๑๒) พระพรหมคุณาภรณ์

อนึ่ง พระราชาคณะเจ้าคณะรองมีอีก ๒ รูปคือพระพิมลธรรม วัดมหาธาตุและพระศาสนโสภณ วัดราชาธิวาส ที่รัฐบาลสมัยนายกรัฐมนตรี ธรรมศักดิ์ มีมติให้คืนสมณศักดิ์ราชทินนามหลังออกเสียงเหมือนพระราชาคณะเจ้าคณะรอง หมายเลข (๗)

๒.๒ พระราชาคณะชั้นธรรม มี ๒๕ ราชทินนาม โดยมากมีคำว่า ธรรม นำหน้า เช่น พระธรรมโกศาจารย์ พระธรรมไตรโลกาจารย์ พระธรรมเจดีย์ พระธรรมบัณฑิต พระธรรมธีรราชมหามุนี เป็นต้น

๒.๓ พระราชาคณะชั้นเทพ มี ๔๕ ราชทินนาม โดยมากมีคำว่า เทพ นำหน้า เช่น พระเทพมุนี พระเทพกวี พระเทพโมลี พระเทพเวที เป็นต้น

๒.๔ พระราชาคณะชั้นราช มีประมาณ ๑๐๗ ราชทินนาม โดยมากมีคำว่า ราช นำหน้า เช่น พระราชมนู พระราชกวี พระราชโมลี พระราชเวที เป็นต้น

๒.๕ พระราชาคณะชั้นสามัญ มีประมาณ ๒๘๒ ราชทินนาม เช่น พระศรีวิสุทธิโมลี พระศรีวิสุทธิวงศ์ พระศรีวิสุทธิเวที พระกวีรญาณ พระอริยเวที เป็นต้น

พระครูสัญญาบัตร หมายถึงตำแหน่งสมณศักดิ์ที่เรียกกันสามัญว่า พระครู พัตยศ สมณศักดิ์ที่ได้รับพระราชทานเป็นพัทธรงพุดตาล พระครูสัญญาบัตรเป็นตำแหน่งสมณศักดิ์ที่รองลงมาจากพระราชาคณะชั้นสามัญ พระครูสัญญาบัตรมีคำว่า พระครู นำหน้าราชทินนาม บางราชทินนามบ่งบอกว่าพระครูสัญญาบัตรชั้นไหน แต่ส่วนมากสังเกตยาก เพราะราชทินนามคล้าย ๆ กัน หากต้องการทราบว่าเป็นพระครูรูปใดดำรงตำแหน่งพระครูสัญญาบัตรชั้นใด สังเกตได้ที่ พัตยศ หรือถามผู้รู้หรือถามพระครูรูปนั้น ๆ ท่านย่อมบอกได้แน่ที่ท่านเป็นพระครูสัญญาบัตรชั้นไหน

พระครูสัญญาบัตร ในปัจจุบัน มี ๔ ชั้น คือ

๑. พระครูสัญญาบัตรชั้นพิเศษ เป็นตำแหน่งสมณศักดิ์ที่รองลงมาจากพระราชาคณะชั้นสามัญ เช่น พระครูโสภณคุณาภรณ์ พระครูสุภัทรสารโสภณ พระครูบุญญาภิรัต พระครูกิตติเมธี เป็นต้น

๒. พระครูสัญญาบัตรชั้นเอก รองจากพระครูสัญญาบัตรชั้นพิเศษ เช่น พระครูสมมติสังวร พระครูโสภณปริยัติคุณ พระครูสุวรรณรังษี พระครูศรีบุญญาภิวัฒน์ เป็นต้น

๓. พระครูสัญญาบัตรชั้นโท เช่น พระครูอุทัยนวกิจ พระครูสถิตศาสนคุณ พระครูปริยัติสารคุณ พระครูวิมลธรรมธาดา พระครูภาวนาภิรม เป็นต้น

๔. พระครูสัญญาบัตรชั้นตรี เช่น พระครูอรุณเขมากร พระครูบวรสิริคุณ พระครูวิบูลคุณวัฒน์ พระครูโอภาสรัตนกิจ พระครูพิพิธคณาทร เป็นต้น

- อนึ่ง ตำแหน่งพระครูยังมีอีกตำแหน่งหนึ่ง คือพระครูชั้นประทวน เป็นตำแหน่งที่คณะสงฆ์ยกย่องแต่งตั้ง พระครูชั้นประทวนรองลงมาจากพระครูสัญญาบัตรชั้นตรี พระครูชั้นประทวนนี้ไม่มีราชทินนามและไม่มีพัตยศสมณศักดิ์ มีแต่ใบประกาศแต่งตั้งของคณะสงฆ์ เมื่อได้รับแต่งตั้งเป็นพระครูชั้นประทวน ให้ใช้คำว่า พระครู นำหน้าชื่อ เช่น พระทอง เป็นพระครูทอง

ฐานานุกรม คือตำแหน่งยศของภิกษุที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระบรมราชานุญาตให้พระราชาคณะแต่งตั้งแทนพระองค์ ฐานานุกรม มี ๓ ประเภท คือ

๑. พระฐานานุกรม ได้แก่ตำแหน่งสมณศักดิ์ที่พระราชาคณะสามัญแต่งตั้ง เช่น พระปลัดพระสมุห์ พระใบฎีกา เป็นต้น

๒. พระครูฐานานุกรม ได้แก่ตำแหน่งสมณศักดิ์ที่พระราชอาณัติตั้งแต่ชั้นราชขึ้นไป
แต่งตั้ง มี ๒ ชนิด คือ

๒.๑ พระครูฐานานุกรมเทียบเท่าตำแหน่งพระครูชั้นประทวน ได้แก่ พระครู
ฐานานุกรมที่พระราชอาณัติชั้นราชและชั้นเทพแต่งตั้ง เช่น พระครูปลัด
พระครูสมุห์ พระครูใบฎีกา เป็นต้น

๒.๒ พระครูฐานานุกรมเทียบเท่าพระครูสัญญาบัตร ได้แก่พระครูฐานานุกรมที่
พระราชอาณัติตั้งแต่ชั้นธรรมขึ้นไปแต่งตั้ง เช่น พระครูธรรมกถาสุนทร
พระครูวินัยกรรมโสภณ เป็นต้น

๓. พระราชาคณะฐานานุกรม ได้แก่ตำแหน่งสมณศักดิ์เทียบเท่าพระราชอาณัติชั้น
สามัญที่สมเด็จพระสังฆราชทรงแต่งตั้ง เช่น พระจุลนายก พระมหานายก เป็นต้น

เปรียญ แปลว่า ผู้รอบ หรือผู้รอบรู้ หมายถึงภิกษุสามเณรที่สอบความรู้ทางภาษา
บาลีได้ตั้งแต่ประโยค ๓-๙ พักย์ที่ได้รับพระราชทานเป็นพักทรงหน้านาง มีหมายเลขบอก
ประโยคอยู่ตรงกลาง ยกเว้นพักยประโยค ๙ ไม่มีหมายเลข

การเรียนของภิกษุสามเณร ในปัจจุบัน มี ๒ สาย คือ

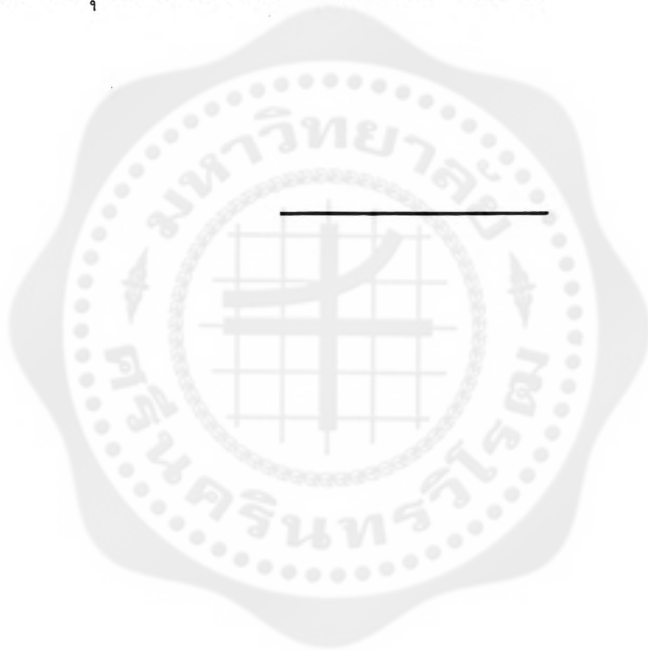
๑. สายนักธรรม ได้แก่สายที่ศึกษาความรู้ด้านธรรมและวินัย มี ๓ ชั้น คือ นักธรรม
ชั้นตรี นักธรรมชั้นโท และนักธรรมชั้นเอก ใช้อักษรย่อว่า น.ธ.ตรี น.ธ.โท และ น.ธ.เอก
หากพิจารณาการศึกษา เรียกว่า ธรรมศึกษาตรี ธรรมศึกษาโท และธรรมศึกษาเอก ใช้อักษรย่อว่า
ธ.ศ. ตรี ธ.ศ. โท และ ธ.ศ. เอก

๒. สายบาลี ได้แก่สายที่ศึกษาความรู้ด้านภาษาบาลี ถ้าภิกษุสอบได้ ใช้คำว่า มหา
นำหน้าชื่อ ถ้าสามเณรสอบได้ใช้คำว่า เปรียญ ตามหลังชื่อ เช่น พระมหานิม สามเณรนาถ
เปรียญ เป็นต้น เปรียญมี ๗ ชั้น คือ เปรียญ ๓ เปรียญ ๔ เปรียญ ๕ เปรียญ ๖ เปรียญ
๗ เปรียญ ๘ และ เปรียญ ๙ ใช้อักษรย่อว่า ป. บ้าง ป.ธ. บ้าง เช่น ป. ๘, ป.ธ. ๘
อ่านว่า เปรียญ ๘ ประโยค, เปรียญธรรม ๘ ประโยค

อนึ่ง ความรู้ ๒ สายนี้ เกี่ยวข้องกันบ้าง คือ ภิกษุสามเณรจะเรียนเฉพาะสายนักธรรม
อย่างเดียวก็ได้ แต่ถ้าจะเรียนสายบาลี ต้องเรียนสายนักธรรมควบคู่ไปด้วย เพราะมีระเบียบอยู่ว่า

ผู้จะสอบเปรียญ ๓ ได้ก็ต่อเมื่อสอบความรู้นักธรรมชั้นตรีได้ จะสอบเปรียญ ๔-๖ ต้องสอบความรู้นักธรรมชั้นโทได้และจะสอบเปรียญ ๗-๙ ต้องสอบความรู้นักธรรมชั้นเอกได้ ดังนั้น ความรู้ด้านเปรียญในสมัยก่อน เปรียญ ๓ จึงเรียกว่า เปรียญตรี เปรียญ ๔-๖ เรียกว่าเปรียญโท และเปรียญ ๗-๙ เรียกว่า เปรียญเอก

พิธีกรรม หมายถึงตำแหน่งสมณศักดิ์พระนักสวด มีหน้าที่รับนิมนต์สวดในงานพระราชกุศลต่าง ๆ แบ่งออกเป็นลำดับละ ๔ รูป และมีเฉพาะในวัดใหญ่ ๆ เช่น วัดมหาธาตุ วัดจักรวรรดิราชาวาส วัดสุทัศนเทพวราราม วัดสระเกศ เป็นต้น

บทที่ ๖

วรรณคดีสุโขทัยเกี่ยวกับพุทธศาสนา

วรรณคดี ในสมัยสุโขทัย โดยมาก ถือกันว่ามีอยู่ ๔ เรื่อง คือ

๑. ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง
๒. สุภาสิตพระร่วง
๓. เรื่องนางนพมาศ
๔. ไตรภูมิพระร่วง

บางท่านว่า วรรณคดีสมัยสุโขทัย มี ๕ เรื่อง คือ ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง สุภาสิตพระร่วง เรื่องนางนพมาศ และไตรภูมิพระร่วง

สุภาสิตพระร่วง กับเรื่องนางนพมาศ บางท่านว่า ไม่ควรจัดเป็นวรรณคดีสมัยสุโขทัย เพราะสำนวนภาษาแต่งใหม่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ แต่เพราะเห็นว่า วรรณคดีทั้ง ๒ เรื่องนี้ เป็นที่รู้จักกันแพร่หลายและเชื่อกันว่าเรื่องเดิมแต่งในสมัยสุโขทัย จึงได้นำมาในฐานะเป็นวรรณคดีสุโขทัย ส่วนศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง ในที่นี้ได้นำมากล่าวไว้ด้วย แต่เห็นว่าไม่ควรจัดเป็นวรรณคดี เพราะศิลาจารึกวัดป่ามะม่วงมีอยู่ถึง ๔ หลัก ทุกหลักชำรุดมาก อักษรลบเลือนจนไม่สามารถอ่านได้ความปะติดปะต่อกัน บางหลักก็เป็นภาษาเขมร บางหลักก็เป็นภาษาบาลี ข้อนี้ ขอนำไปกล่าวอย่างละเอียดในตอนว่าด้วยเรื่องศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง

วรรณคดีสุโขทัย ๔ เรื่อง คือ ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง สุภาสิตพระร่วง เรื่องนางนพมาศ และไตรภูมิพระร่วง มีความสัมพันธ์กับพุทธศาสนาในแง่ไหนอย่างไร จะแยกกล่าวเป็นเรื่อง ๆ ดังต่อไปนี้

ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง

ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง ในหนังสือ “ประชุมจารึกสยาม ภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย” เรียกว่า จารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ ศิลาจารึกหลักนี้ นอกจากเป็นหลักฐานอันสำคัญยิ่งทางประวัติศาสตร์แล้ว ยังให้สารประโยชน์ในด้านอักษรศาสตร์ รัฐศาสตร์ นิติศาสตร์ สังคมศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ และพุทธศาสนา ในสมัยนั้นเป็นอย่างดีอีกด้วย โดยเฉพาะด้านอักษรศาสตร์ ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงได้รับการยกย่องว่า เป็นวรรณคดีชิ้นแรกและชิ้นเดียวในประเภทศิลาจารึก เพราะอยู่ในสภาพที่ดีที่สุด มีอักษรลบเลือนบ้าง แต่ไม่ถึงกับเสียความ และมีส่วนวนภาษาไพเราะสละสลวย ประโยคสั้นมีความซึ่ง ใช้งานง่ายมีความหมายชัด อ่านแล้วทำให้ได้รับรสทางวรรณคดี ตัวอย่างวีรรส รสแห่งความกล้าหาญ ในด้านที่ ๑ บรรทัดที่ ๗-๙ ว่า

กูบ่หนี / กูชู้ช่างเบกพล / กูขบเบเจ้าก่อนพ่กู / กูฏู
ช่างค่ายขุนสามชน / ตนกูฟ่งช่างขุนสามชนทวี่
มาสเมืองแพ / ขุนสามชนพ่ายหนี

ถ้าพิจารณาความตามที่ขีดคั่นไว้แต่ละประโยค โดยเฉพาะ ๕ ประโยคแรก ใช้คำว่า กู เป็นประธานทุกประโยค เท่ากับเน้นความสำคัญของแต่ละประโยคให้เด่นขึ้น เหมือนเราพูดว่า กูต้อย กูเตะ กูถีบ กูขึ้นเข้า กูลงคอก ถ้าตัดคำว่า กู ออก ๔ คำ เหลือไว้เป็นประธานเพียงคำเดียว แม้จะได้ความเท่าเดิม แต่จะขาดวีรรส

ลักษณะ ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง เป็นแท่งศิลาสีเทาหรือหินชนวนรูปสี่เหลี่ยม ขัดเรียบ มียอดแหลมมน สูง ๑ เมตร ๑๑ เซนติเมตร กว้าง ๔๕ เซนติเมตร มีค่าจารึกทั้ง ๔ ด้าน เนื้อที่จารึก สูง ๕๕ เซนติเมตร กว้าง ๓๕ เซนติเมตร ด้านที่ ๑ มี ๓๕ บรรทัด มีค่าจารึกประมาณ ๕๐๔ คำ ด้านที่ ๒ มี ๓๕ บรรทัด มีค่าจารึกประมาณ ๔๐๐ คำ ด้านที่ ๓ มี ๒๗ บรรทัด มีค่าจารึกประมาณ ๓๑๖ คำ และด้านที่ ๔ มี ๒๗ บรรทัด มีค่าจารึกประมาณ ๒๘๐ คำ รวมมี ๑๒๔ บรรทัด มีค่าจารึกประมาณ ๑,๕๐๐ คำ ถ้าไม่นับคำที่ใช้ซ้ำกัน มีประมาณ ๔๓๐ คำ เป็นคำไทย ๓๕๔ คำ หรือราว ๘๒% คำบาลีสันสกฤต ๖๔ คำ หรือราว ๑๕% และคำเขมร ๑๒ คำ หรือราว ๓% (ดูศัพทานุกรม ข้างท้าย ประกอบ)

อักษร ตัวหนังสือที่ใช้จารึก เป็นอักษรที่พ่อขุนรามคำแหงทรงประดิษฐ์ขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๖ ที่เรียกว่า ลายสี่ไท่ ลักษณะพิเศษของการเขียนอักษรชนิดนี้ ก็คือเขียนพยัญชนะและสระอยู่ในบรรทัดเดียวกัน สระส่วนมากอยู่หน้าพยัญชนะ การเขียน (จารึก) เมื่อหมดบรรทัดมีการเขียนต่อแบบคาบพยางค์ (โปรดดูตัวอย่างในหน้าภาพพิมพ์ ข้างหน้า ประกอบ)

ปีที่จารึก สันนิษฐานกันว่า ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง จารึกในปี พ.ศ. ๑๘๓๕ โดยถือเอาปีมากที่สุดที่ปรากฏในศิลาจารึกเป็นเกณฑ์สันนิษฐาน ปีที่มากที่สุด ปรากฏอยู่ในด้านที่ ๓ บรรทัดที่ ๑๐ ว่า “๑๒๑๔ สกบีมโรง” ๑๒๑๔ สก คือ ม.ศ. ๑๒๑๔ ตรงกับ พ.ศ. ๑๘๓๕ แท้ความจริง ยังมีปีที่มากที่สุด ปรากฏอยู่ในด้านที่ ๔ อีก คือ บรรทัดที่ ๔-๘ ว่า “๑๒๐๙ สกบีกุให้ชุกเอาพระธาตุออกทั้งหลายเหน ก่พระเจดีย์เหนือหูกเข้าจึงแล้วตั้งวงยวงผาล้อมพระมหาธาตุสามเข้าจึงแล้ว” ความว่า เมื่อ พ.ศ. ๑๒๐๙ ให้ชุกพระธาตุออกมา แล้วก่อพระเจดีย์บนพระธาตุ ๖ ปี จึงเสร็จ แล้วสร้างกำแพงล้อมพระธาตุ ๓ ปี จึงเสร็จ รวมเวลาสร้างเจดีย์และกำแพง ๙ ปี เมื่อนำ ๑๒๐๙+๙ เป็น ๑๒๑๘ เท่ากับสร้างกำแพงเสร็จ ม.ศ. ๑๒๑๘ ตรงกับ พ.ศ. ๑๘๓๕ ดังนั้น ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงคงไม่ใช้จารึกเสร็จในปี พ.ศ. ๑๘๓๕ อย่างแน่นอน น่าจะสร้างหรือจารึกเสร็จหลังจากสร้างกำแพง คือสร้างหรือจารึกเสร็จในปี พ.ศ. ๑๘๓๘

เนื้อเรื่อง ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง มีเนื้อเรื่องสัมพันธ์ติดต่อกัน แบ่งเนื้อหาได้ ๓ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ ตั้งแต่บรรทัดที่ ๑ ถึงบรรทัดที่ ๑๗ และอีกหนึ่งคำ ในบรรทัดที่ ๑๘ ด้านที่ ๑ คือตั้งแต่คำจารึกว่า “พูกุขีศรีอินทราทิตย์ จึงได้เมืองแก้วทองกล” กล่าวถึงพระราชประวัติของพ่อขุนรามคำแหง ตั้งแต่ประสูติจนเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ สันนิษฐานกันว่า เป็นพระราชดำรัสของพ่อขุนรามคำแหง เพราะใช้คำว่า กุ สรรพนามบุรุษที่ ๑

ตอนที่ ๒ ตั้งแต่บรรทัดที่ ๑๘ ด้านที่ ๑ ถึงบรรทัดที่ ๑๑ (ครึ่งบรรทัด) ด้านที่ ๔ คือตั้งแต่คำจารึกว่า “เมื่ออชวพ่อขุนรามคำแหง จึงมิเพื่ออชวผู้ันนไ้ไ้” กล่าวถึงสภาพบ้านเมือง ขนบธรรมเนียมประเพณี โบราณวัตถุสถาน ศาสนวัตถุสถาน และการประดิษฐ์ลายสี่ไท่ สันนิษฐานกันว่า เป็นคำที่ผู้อื่นเขียนขึ้นและคงเขียนหลังรัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงเพราะใช้ว่า เมื่ออชวพ่อขุนรามคำแหง แปลว่า ระยะเวลาที่พ่อขุนรามคำแหงยังทรงมีพระชนมายุอยู่

ซึ่งแสดงว่าขณะเขียนคำจารึกนี้ พ่อขุนรามคำแหงสวรรคตแล้ว เหมือนกับตอนที่ ๑ ซึ่งเป็นพระราชดำรัสของพ่อขุนรามคำแหงที่ใช้ว่า เมื่อชั่ววูบๆ แปลว่า ระยะเวลาที่พ่อขุนยังมีชีวิตอยู่ เท่ากับแสดงว่า ขณะเขียนคำจารึกนี้ พ่อขุนตายแล้ว

ตอนที่ ๓ ตั้งแต่บรรทัดที่ ๑๑ (ครึ่งบรรทัดหลัง) คำที่ ๔ ไปจนถึงบรรทัดสุดท้าย คือตั้งแต่คำจารึกว่า “พ่อขุนรามคำแหงนันทน์ ชอบด้วยธรรมทุกคน” กล่าวสรุปดีพระเกียรติพ่อขุนรามคำแหง และกล่าวถึงอาณาเขตกรุงสุโขทัย สันนิษฐานกันว่า เป็นคำของผู้อื่นเช่นเดียวกับตอนที่ ๒

คำจารึกทั้ง ๓ ตอนนี้ เชื่อกันว่าเป็นพระราชดำรัสของพ่อขุนรามคำแหงเพียงตอนเดียว คือตอนที่ ๑ นอกนั้นก็ ๒ ตอน คือตอนที่ ๒ และตอนที่ ๓ เชื่อกันว่า เป็นคำของผู้อื่น ถึงเหตุผลที่กล่าวมาแล้ว ส่วนการจารึกลงบนศิลาจารึก เข้าใจว่าเป็นฝีมือของช่างหลวงหลายคน เพราะตอนต้นกับตอนต่อมา ลักษณะตัวอักษรเขียนแตกต่างกัน เช่น ตัวอักษรลีบกว่ากัน ระยะเวลาการจารึกจะจารึกคราวเดียวจนจบหรือจารึกหลายคราว ยากแก่การวินิจฉัย แต่คงจารึกเสร็จในปี พ.ศ. ๑๘๓๙ หรือหลังจากนั้นเล็กน้อย และคงจารึกเสร็จหลังจากพ่อขุนรามคำแหงสวรรคตแล้ว

ประวัติ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๖ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครองทรงผนวชเสด็จทรงธุดงค์ไปทางเหนือ เสด็จถึงเมืองสุโขทัย ทรงพบศิลาจารึก ๒ หลัก และแท่นหิน ๑ แท่น ซึ่งเป็นที่สักการะของประชาชนและนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ ตั้งอยู่ที่เนินปราสาทเก่า จึงโปรดให้นำลงมากรุงเทพฯ เก็บไว้ที่วัดราชาธิวาส ต่อมาทราบว่า โบราณวัตถุทั้งสามนี้ เป็นศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงหลักหนึ่ง เป็นศิลาจารึกภาษาเขมรสมัยพระยาลิไทยหลักหนึ่ง และแท่นหินนี้คือพระแท่นมนังคศิลา ปัจจุบันศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง ประดิษฐานอยู่ที่ห้องแสดงศิลปสุโขทัย ในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๖ เป็นต้นมา มีผู้สนใจศึกษาค้นคว้าศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงเรื่อยมาเริ่มแรกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครองทรงผนวช และสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ครองทรงดำรงพระยศที่กรมหมื่นบวรวัชรวิสุตยพันธ์ ทรงพยายามศึกษาเนื้อหาและทรงอ่านออกบ้าง

ในปี พ.ศ. ๒๓๙๘ เซอร์จอห์น เบาริง (Sir John Bowring) ราชทูตอังกฤษเดินทางมาประเทศไทยและเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้พระราชทาน

ภาพลอกจารึกฉบับลายมือแก่เซอร์จอห์น เบาริง ๒ ชุด และมีลายพระหัตถ์เป็นภาษาอังกฤษอธิบาย
คำบางคำในบรรทัดที่ ๑ และบรรทัดที่ ๒ ด้านที่ ๑ ไว้ด้วย คือคำว่า พ่อ-father กู mine
ซึ่ง-named สวรินทราทิตย์ -Surindradity แม่-mother นาง-Lady เสือ-Suang พี่-
older brother เมื่อเซอร์จอห์น เบาริง เดินทางกลับไป ก็ได้นำตีพิมพ์เผยแพร่ในประเทศอังกฤษ
รวมกับเรื่อง The Kingdom and People of Siam ที่เขาเขียนขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๐๐

ในปี พ.ศ. ๒๔๐๖ ออดอล์ฟ บาสติน (Adolf Bastain) ชาวเยอรมัน ได้เดินทาง
มาประเทศไทย พยายามอ่านศิลาจารึกและแปลความ แล้วนำไปลงตีพิมพ์ในเรื่อง On some
Siamese Inscription ลงในหนังสือ Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal

ในระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๒๗-๒๔๓๐ ปีแอร์ สมิท (Pere Schmitt) มิชชันนารี
ชาวฝรั่งเศส อยู่ในประเทศไทยหลายปี ได้นำจารึกและคำแปลที่เขาจัดทำขึ้นไปตีพิมพ์ที่ประเทศ
เวียดนาม และได้ตีพิมพ์อีกพร้อมกับลงภาพถ่ายประกอบ ในประเทศฝรั่งเศส ในปี พ.ศ. ๒๔๓๘

ในปี พ.ศ. ๒๔๓๒ ศาสตราจารย์ ซี.บี. เบรดลีย์ (Prof. Cornelious Beach
Bradley) ลูกของหมอบรัดเลย์ (Dr. Dan Bradley) เกิดในประเทศไทย และอยู่ในประเทศไทย
ระยะหนึ่ง สามารถพูดและอ่านภาษาไทยได้เป็นอย่างดี ได้แปลคำจารึกเป็นภาษาอังกฤษ และ
ตีพิมพ์เผยแพร่ คำแปลของศาสตราจารย์เบรดลีย์ ก่อนข้างถูกต้องและสมบูรณ์

ในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ มีผู้นำคำจารึกและคำอ่านเป็นภาษาไทย ลงตีพิมพ์ในหนังสือ
วชิรนาถ ซึ่งเป็นครั้งแรกที่ตีพิมพ์เป็นภาษาไทย

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๑ คำจารึกที่แปลเป็นภาษาไทย ได้ถูกตีพิมพ์อีก เป็นพระราชนิพนธ์
ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะดำรงพระยศเป็นสยามมกุฎราชกุมาร พระองค์
ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง และทรงแปลศิลาจารึกสุโขทัย ๓ หลัก คือ หลักที่ ๑
หลักที่ ๓ และหลักที่ ๔

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ แปลศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง
และศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง เป็นภาษาไทย รวมเล่มพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ ประชุมพงษาวดาร
ภาคที่ ๑

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๗ ศาสตราจารย์ยอร์จ เซเดส์ (Prot. George Coedes)
ชาวฝรั่งเศส เป็นผู้เชี่ยวชาญภาษาตะวันออก ได้แปลศิลาจารึกหลักที่ ๑ และจารึกสุโขทัยหลัก

อื่นๆ อีก รวม ๑๕ หลัก พิมพ์เป็นหนังสือชื่อ **ประชุมจารึกสยาม ภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย** มีภาษาไทยฝรั่งเศสและมีภาพจารึกประกอบ มีคำอธิบายก่อนข้างละเยื่อ และเป็นแบบฉบับที่กรมศิลปากร จัดพิมพ์อยู่ในปัจจุบัน

ในปี พ.ศ. ๒๕๐๘ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ทรงแปลศิลาจารึกหลักที่ ๑ เป็นภาษาอังกฤษ โดยอาศัยต้นฉบับที่แปลเป็นภาษาฝรั่งเศสของศาสตราจารย์ออร์เจเซเกส

ในที่นี้ จะนำภาพถ่ายศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง ที่เขียนตามอักษรเดิม และเขียนด้วยอักษรไทยปัจจุบันแต่วางสระพยัญชนะวรรณยุกต์ตามอักษรเดิม พร้อมกับคำแปลเป็นภาษาอังกฤษที่เป็นพระนิพนธ์ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ มาลงไว้ด้วย เพื่อประกอบการศึกษาค้นคว้าของผู้สนใจต่อไป

ภาพพิมพ์
ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง

๒
งานที่ •

- [illegible]

คำที่ ๑

- ๑ พัง กก ชั๊ ชลัรจนทราจทตย แม่ กก ชั๊ นางเฉลื่อง ชั๊ กก ชั๊ บานเฉลื่อง
- ๒ จต ชั๊ น่อง ท้อง ดยว ห้า คน ชั๊ ช่าย ล้าม ชั๊ ชญงโล้ง ชั๊ ชั๊ เพื่อ
- ๓ อ ชั๊ อ้าย ตาย จาก ชั๊ เพื่อ ตยม แม่ ชญง เลก ชั๊ เพื่อ กก ชั๊ จนให้ญได้
- ๔ ชลัร เก้า เจ้า เจนล้ามจัน เจ้าเฉลื่อง ตอต สก่า ชั๊ เฉลื่อง ตาก พัง กก ไปรับ
- ๕ เจนล้ามจัน หวว ช่าย เจนล้ามจัน ขนบ มา หวว จา เจนล้าม
- ๖ ชัน ชั๊ เกล่อน เจ้าไพร่ฟ้า หน้าโล้ง พัง กก ชั๊ ญญาย พาย จเจ
- ๗ (เอก) ชั๊ ชั๊ ชั๊ ช้าง เมก พล กก ขนบ เจ้า ก้อน พัง กก กก ญ
- ๘ (ช้าง) ด้วย เจนล้ามจัน ตน กก ชั๊ ช้าง เจนล้ามจัน ตาว ชั๊
- ๙ มาลัเฉลื่อง แพ้ เจนล้ามจัน พาย ชั๊ พัง กก ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊
- ๑๐ ชั๊ พระรามคัแห่ง ชั๊ เพื่อ กก ชั๊ ช้าง เจนล้ามจัน ชั๊
- ๑๑ อ ชั๊ พัง กก กก ชั๊ เรอ เก้า พัง กก กก ชั๊ เรอ เก้า แม่ กก กก ได้ ตาว
- ๑๒ ชั๊ เพื่อ ตาว ปลา กก เอา มา เก้า พัง กก กก ได้ หมาย สั หมาย หว
- ๑๓ น อนนใด กกน อร่อย กกน ชด กก เอา มา เก้า พัง กก กก ไป ชด
- ๑๔ หนอง วง ช้าง ได้ กก เอา มา เก้า พัง กก กก ไป ชั๊ บาน ชั๊ ชั๊
- ๑๕ อง ได้ ช้าง ได้ วง ได้ ปาว ได้ นาง ได้ ชั๊ ชั๊ ได้ ของ กก เอา
- ๑๖ มา เวณ เก้า พัง กก พัง กก ตาย ชญง ชั๊ พัง กก กก พัง ชั๊ เรอ เก้า ชั๊
- ๑๗ กก ญ ชั๊ เรอ เก้า พัง กก ชั๊ พัง กก ตาย ชั๊ ชั๊ ได้ ชั๊ เฉลื่อง เก้า กก ชั๊
- ๑๘ (เกิ้ล) ชั๊ เพื่อ ชั๊ พัง พระรามคัแห่ง ชั๊ เฉลื่อง เมกโชไท ชั๊ ชดใน หน้า
- ๑๙ (จม) ปลาใน นก ชม เจ้า เจ้า ชั๊ เฉลื่อง ชั๊ เอา จกอบใน ไพร เลกช ชั๊
- ๒๐ (อน) จอจ รวว ไป ชั๊ ชั๊ ชั๊ ไป ชายใคร จกนไคร์ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊
- ๒๑ จกนไคร์ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊
- ๒๒ เลก เจ้า เลก เจน ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊
- ๒๓ ชั๊ เพื่อ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊
- ๒๔ หมาย ปา ชั๊ พัง ชั๊ เพื่อ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊
- ๒๕ ชั๊ เจ้า ชั๊ เจน ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊
- ๒๖ เก้า ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊
- ๒๗ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊
- ๒๘ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊
- ๒๙ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊
- ๓๐ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊
- ๓๑ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊
- ๓๒ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊
- ๓๓ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊
- ๓๔ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊
- ๓๕ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊ ชั๊

ตอนที่ ๒

- ๑ ขณุน รบ(ก) ขเมอ อาม ลาน ตาม แก่ มนพ ด้วย ขัไฟร์ไน
- ๒ (ขเมอ)อง เส็กไฟไท ขัน ข่ง ขี่ ล้าง ป่า หมากร ป่า พล ทัว ขเมอ
- ๓ ง ขัน เทก แห่ง ป่า พัวว กี่ หลายใน ขเมอง ขัน ป่า ลาง
- ๔ กี่ หลายใน ขเมอง ขัน หมากร มวง กี่ หลายใน ขเมอง ขัน
- ๕ หมากร ขาม กี่ หลายใน ขเมอง ขันใคร ล้าง ได้ ไว้ แก่ มนพ
- ๖ กลาง ขเมอง เส็กไฟไท ขัน ขม น้ำ ตรพวง โยบ ขสไล้ ขณ ขด
- ๗(ขู)ง ขณ น้ำ โขง ขเมอ เล้ง รอบ ขเมอง เส็กไฟไท ขัน ขตร
- ๘ เบ(ร) ได้ ล้าง มนพ ขด ร้อย วา คนใน ขเมอง เส็กไฟไท ขัน
- ๙ มก(ก) ทาน มกฏ ทรง ขสส มกฏโอย ทาน พะจนรามคัแห่ง
- ๑๐ เจ้า ขเมอง เส็กไฟไท ขัน ทรง ขาว แม่ ขาว เจ้า ทัวว ปัวว ทัวว
- ๑๑ ง เล(ก) เจ้า เลก เจน ทรง ขัน ทรง หลาย ทรง เพ่ ขำ เพ่ ขณ
- ๑๒ เล้ง (ทัวว) ขม สรรธาใน พระเพทธลัสส ทรง ขสส ขเมอ พรณ
- ๑๓ ษา เทก คน ขเมอ ออ โอก พรณษา กราน กขณ ขเดอน ขณง ขง
- ๑๔ ง แล้ว ขเมอ กราน กขณ ขม พ้นขณข ขม พ้นหมากร ขม
- ๑๕ พ้นดอกไม้ ขม หมอน ถ่มง หมอน โนน ขนพหาร กขณ โอ
- ๑๖ ย ทาน เล้ ขป เล้ ขณ ล้าง ไป เล้ ต ญตต กขณ ขเถง อ
- ๑๗ ไร ขณ พ้น ขเมอ จาก เข้า มา วง รวง กนณ แอ อไร
- ๑๘ ขณ (พ่น) เข้า หว ลาน ดับงคี่ กลอย ด้วย ลียง พาด ลียง ขน
- ๑๙ น ลียง ขเลือน ลียง ขนใคร จาก มกก เหลน เหลนใคร จ
- ๒๐ กก มกก หว หวใคร จาก มกก ขเลือน ขเลือน ขเมอง เส
- ๒๑ กไฟไท ขัน ขม ขด ปาก (ปะ)ต หลว ขณ ญอม คน ลียง กนณ
- ๒๒ เข้า มา ขด ทาน เพา ทน(เน) ทาน เหลนไฟ ขเมอง เส็กไฟไท ขัน
- ๒๓ ขม ข่งง จาก แตก กล(าง) ขเมอง เส็กไฟไท ขัน ขม ขพหาร ขม
- ๒๔ พระ เพทธรบ ทอง ขม พระ อฏฐารคี่ ขม พระ เพทธรบ
- ๒๕ ขม พระ เพทธรบ อนนให้ญ ขม พระ เพทธรบ อนน
- ๒๖ ราม ขม ขพหาร อนนให้ญ ขม ขพหาร อนน ราม ขม เป้
- ๒๗ เคร ขนส...ด ขม เกร ขม มหาเกร ขเมอง ตวนน ตก
- ๒๘ ขเมอง เส็กไฟไท ขัน ขม อไร(ข)ณญก พะจนรามคัแห่ง กทำ
- ๒๙ โอยทาน แก่ มหาเกร ล้าง(ง)ราช ปราชญ รณ ขบ ขนคกใคร
- ๓๐ หลวกรก กัวา เป้ เครใน ขเมอง ขัน เทก คน เลก แอ ขเมอง ขสสร
- ๓๑ รณมราช มาใน ก)กลาง อร(ณ)ญก ขม ขพหาร อนน ขณง มน
- ๓๒ ให้ญ เล้ง งาม แก่ กี่ ขม พระ อฏฐารคี่ อนน ขณง เลก ขอย
- ๓๓ น ขเมอง ตวน(เน) โอก ขเมอง(ง) เส็กไฟไท ขัน ขม ขพหาร ขม เป้ เคร
- ๓๔ ขม หลว หลว(ง) ปาก หมากร ป่า พล ขม ไร ขม น้า ขม ขณ ถ่าน
- ๓๕ ขม ข่านให้ญ ข่าน(เน) เลก ขม ป่า ม(ว)ง ขม ป่า ขาม ขด งาม ข่ง แก่ล

(ที่จุดไข่ปลาเครื่องหมายตอนอ่านไม่ได้ ภายในวงเล็บเป็นคำสันนิษฐาน)

- [illegible]

คำที่ ๔

- ๑ พงชนพระ(ราม)คัมแหง จลก พงชนฯจรฯนทราฯนตย เป
- ๒ (น)กชน (น)นฯเมองฯจรลฯจ(น)ล) สลไปโท ทง มา การ ลาร
- ๓ (แล)ไทฯเมองไต้ หล้า ฟ้า ฏ.....ไท จ้าว ขอ จ้าว ของ มา ขอ
- ๔ ก ๑๒๐๘ สกฯปกรให้ เจด (เอา) พระธาด ออก ทง หลาย
- ๕ เหน กทำ เมษา น้เรือ แก่ พระ ธาด ไต้ฯเดอน หก วณนฯจ
- ๖ ง เอา ลง ฟ่งใน กลางฯ(เมอง)ฯจรลฯจ(น)ล) กั พระ เจ
- ๗ จดฯเหนือ หก เจ้าฯจ้ง แล้ว ตั้ง รวง ผา ล้อม พระ ม
- ๘ หาธาด ล้าม เจ้าฯจ้ง แล้วฯเมอ กอน ลายฯสไทฯนั บ
- ๙ฯม ๑๒๐๕ สกฯป มหม พงชนรามคัมแหง หาไ้ครใจ
- ๑๐ ไ้ใจ แลไ้ได้ ลายฯสไทฯนั ลายฯสไทฯนัฯจ้งฯมฯเพ
- ๑๑ อฯนฯนั นนไ้ไ้ พงชนพระรามคัมแหง น้เมน หา
- ๑๒ เปน ทำ เปน พรญา แก่ ไ้ ทง หลาย หา เปน
- ๑๓ เกร อาการย ล้ง ลอน ไ้ ทง หลายไ้ วั
- ๑๔ เมน วั ธรรม แก่ แต่ คน อนนฯมไ้ฯเมอง ไ้ ด้วย
- ๑๕ วั ด้วย หลวกก ด้วย แก่สว ด้วย หาน ด้วย แดะ
- ๑๖ ด้วย แรง หก คน จกก ล่มอฯไ้ไ้ อาจ ปราบฯฟง จ้า
- ๑๗ฯสกฯมฯเมอง กว้าง จ้าง หลาย ปราบฯเมองฯตวนนฯอ
- ๑๘ อก รอด ล้ง ลวง ล้อง แดะ ล้มบาย ลักฯห้ำ ฟ่ง ขอ
- ๑๙ งฯแกว รวงจวน รวงค้ำ เปนฯท แล้วฯเบ้ง หว
- ๒๐ นอน รอด คนฯท พระ บาย แพรกฯลพรณนก
- ๒๑ มฯราชฯนฯร เพช(น)ฯรฯจรรณมราชฯฟง ทเล
- ๒๒ ล่มทร เปนฯท (แลฯ)ฯเมองฯตวนนฯตก รอดฯเมอ
- ๒๓ ง นอดฯเมอง.....น หงค้ำฯด ล่มทร หา เป
- ๒๔ น แตนฯฯเมอง (ฯตน) นอน รอดฯเมอง แพลฯเม
- ๒๕ อง ม่านฯเมอง น...ฯเมอง พลาว ฟัน ฟ่ง ของ
- ๒๖ฯเมอง จ้า เปนฯท แล้วฯปลก ล้ง ฟ่ง จลก บ้า
- ๒๗ น จลกฯเมอง (น)นฯน ชอบ ด้วย ธรรม เทก คน

(ที่จุดไข่ปลาคือหินจารุคจนอ่านไม่ได้ ภาชนะวงเล็บเป็นคำสันนิษฐาน)

STONE INSCRIPTIONS OF SUKHOTHAI*

I

My father's name Was Sri Indraditya. My mother's name was Nang Suang. My elder brother's name was Ban Muang. We were five brothers and sisters of the same womb, three boys and two girls. My eldest brother died, leaving me while still small. When I grew up to nineteen years, Khun Sam Chon, Chief of Muang Chot, came to clash with Muang Tak. My father went to fight Khun Sam Chon on the left. Khun Sam Chon drove in on the right. Khun Sam Chon charged in force. My father's people fled, scattered in confusion. I fled not. I rode the elephant Nekabol. I drove in before my father. I engaged in elephant combat with Khun Sam Chon. I myself thrust and ronted Khun Sam Chon's elephant called Mas Muang. Khun Sam Chon fled in defeat. So my father gave me the name of Phra Ram Khambaeng, for I had thrust Khun Sam Chon's elephant.

During my father's life-time, I served my father, I served my mother. When I got a deer or a fish, I brought it to my father. When I got a fruit, sour or sweef, which tasted nice and tasted good, I brought it to my father. When I went to hunt elephants and got one, I brought it to my father. When I went to clash with villages and towns and got elephants, men and women, silver and gold, I brought them and handed them to my father. When my father died, leaving my elder brother, I constantly served my brother as I had served my father. When my brother died, the whole realm fell to me.

*George Coedes. I Inscription du Roi Rama Gamhen de Sukhodaya, trans. by H.R.H. Prince Wan Waithayakon. .p 9,12'

In the life-time of King Ram Khamhaeng, this Muang Sukhothai is good. In the water there are fish, in the fields there is rice. The ruler does not levy a tax on the people who travel along the road together, leading their oxen on the way to trade and riding their horses on the way to sell. Whoever wants to trade in elephants, so trades. Whoever wants to trade in horses, so trades. Whoever wants to trade in silver and gold, so trades. When a commoner, noble or prince is dead and deceased, let his ancestral home, his clothes, his elephants, his family, his rice granaries, his servants and his ancestral groves of areca-nut and betel all devolve on his children. If commoners, nobles or princes have a difference and dispute. (the King) makes a true investigation and then only does he decide the matter for his subjects uprightly, without siding with him who steals or showing preference for him who conceals. On seeing the rice of others, he has no covetous desire. On seeing the wealth of others, he has no seething desire. To anyone who comes on elephant to see him, bringing his city to him, he affords aid and assistance. If he lacks elephants and horses, men and women, silver and gold, he gives them to him, helping him to count as a country. If he captures a fighting foe, he does not kill or beat him.

At the gateway there is a bell hung up. If anyone of the public has a complaint or grievance of body or of mind to place before the King, it is not difficult. He goes to sound the bell that is hung up.
King Ram Khamhaeng

II

bears him call and, on questioning him, makes an upright investigation for him. So the people of Muang Sukhothai are glad to cultivate groves of

areca-nut and betel everywhere in this city. Coconut groves abound in this City. Jackfruit groves abound in this city. Mango trees abound in this city. Tamarind trees also abound in this city. Whoever cultivates them, possesses them. In the middle of this Muang Sukhothai, there is water of a spring of clear colour, good to drink as drinking the Mekhong water in the dry season. Round this Muang Sukhothai, there is a triple rampart of three thousand four hundred wa (wa=2 metres). The people in this Muang Sukhothai are charitable, pious and devoted to alms-giving. King Ram Khamhaeng, the ruler of this Muang Sukhothai, as well as princes and princesses, gentlemen and ladies of the nobility and men and women, one and all, have faith in the Buddhist religion, everyone observing the precepts during Buddhist Lent (rainy season), at the end of which Kathin offerings take place for a whole month. In the Kathin offerings there are heaps of cowries, heaps of areca-nut heaps of flowers, cushions and pillows. The Kathin accessories presented each year amount to two million. For the recital of the Kathin resolution people go even as far as Aranyik (monastery) yonder. On their return to the city, they line up from Aranyik yonder to the border of the open ground, joining together in striking up the sound of musical instruments and lutes, carolling and singing. Whoever wants to play, plays. Whoever wants to laugh, laughs. Whoever wants to carol, carols. This Muang Sukhothai has four main gateways. People would flock in to see the King light the candles and play with fireworks. This Muang Sukhothai is noisy as if it would burst.

In the middle of this Muang Sukhothai, there are sanctuaries, golden Buddha-images, Phra Attharos (Eighteen cubits high), Buddha-images,

big Buddha-images, medium Buddha-images. There are big sanctuaries, medium sanctuaries. There are venerable teachers, thera (elder monks) and mahathera (eminent elder monks).

On the West of this Muang Sukhothai, there is Aranyik (monastery). King Ram Khambaeng presented it to Mahathera, the sage patriarch who completed the study of the Tripitaka (Three Baskets), more learned than all the venerable teachers in this city, having come up from Muang Sri Dharmaraj. In the middle of Aranyik (monastery), there is a sanctuary, oval, big, tall, most beautiful, containing a standing Buddha-image, eighteen cubits high.

On the East of this Muang Sukhothai, there are sanctuaries, venerable teachers, a great lake, groves of areca-nut and betel, plantations and rice-fields, places of abode and dwellings, villages big and small, mango and tamarind groves, looking beautiful as if by design.

III

On the north of this Muang Sukhothai, there are a bazaar market, Phra Achana (Buddha-image), a Prasad (Tower), coconut and jackfruit groves, plant-ations and ricefields, places of abode and dwellings, villages big and small.

On the South of this Muang Sukhothai, there are temple cells for venerable teachers to live in, a dam, coconut and jackfruit groves, mango and tamarind groves, upland waters, Phra Khaphung, the spirit-god of that hill, greater than any spirit in this city. If any ruler of this Muang Sukhothai reverences him well and makes proper offering, this city will be stable, this city will be good. If he does not reverence him well and does not make proper offering, the spirit in that hill will not protect or respect him, and this city will be lost.

In 1214, year of the Dragon (A.D. 1292), King Ram Khamhaeng the ruler of this Muang Srisajanalai-Sukhothai, who planted these palm trees fourteen years ago, ordered workmen to hew a stone-slab and place it in the midst of these palm trees. On the day of the new moon, eighth day of the waxing moon, on the day of the full moon, and eighth day of the waning moon, a chapter of venerable teachers, elder monks and eminent elder monks mounted and sat on this slab and recited the Law to the assembly of laymen who observed the precepts. If it was not on a day for the recital of the Law, King Ram Khamhaeng, the ruler of Muang Srisajanalai-Sukhothai would mount and sit on the stone-slab and let the assembly of members of the royal family, the nobility and the people administer the country together. On the day of the new moon, and on that of the full moon the King caparisoned the white elephant, called Ruchasri, with its straps and tassels and, naturally, with gold for its..... right tusks. King Ram Khamhaeng mounted it and rode it to worship Phra..... at Aranyik and then came back.

There is another inscription in Muang Chaliang, set up with Phra Sri Ratanadhatu (Relic). There is another inscription in the cave, named Phra Ram cave, on the bank of Samphai River. There is another inscription in Ratanadhara Cave. Within this palm grove there are two pavilions, one called Phra Mas Pavilion and one called Buddha Pavilion. This stone-slab is known as Manangsilabat, set up here, so it is seen by all.

IV

King Ram Khamhaeng, son of King Sri Indraditya, is the ruler in Muang Srisajanalai-Sukhothai over the Ma, the Kao, the Lao and the Thai, cities under heaven... .. The Thai of U and Khong come to

pay homage. In 1207, year of the Pig, (the King) had the Sacred Relics dug up so that all might see. He made worship in celebrating the Sacred Relics for a month and six days before he buried them in the middle of Muang Srisajanalai and built a pagoda over them. It took six years to finish. The setting up of a stone wall around the Sacred Relics took three years to finish.

Previously, this Thai script did not exist. In 1205, year of the Goat, King Ram Khamhaeng set his heart's desire to it and established this Thai script. So this Thai script exists, for that ruler established it. That King Ram Khamhaeng is indeed the chief and lord of all the Thai, is the teacher and preceptor teaching all the Thai truly to know what is merit and what is the Law. But of the people that there are in the Thai cities, none can be found to equal him in knowledge and learning, in courage and bravery, in force and strength. He is capable of subduing a host of enemies who have vast cities and numerous elephants. He has subdued: on the East as far as Sra Luang, Song Kwae, Lumbachai, Sakha, up to the bank of the Mekhong, to Wiangchan and Wiangkham as the limit; on the South as far as Khonthi, Phra Bang, Phraek, Subarnabhumi, Rajaburi, Bejraburi, Sridharmaraj to the sea-coast as the limit; on the West as far as Muang Chot, Muang.....Hongswadi, to the seas as the limit; on the North as far as Muang Phrae, Muang Man, Muang..... Muang Phlua, beyond the bank of the Khong (river), to Muang Chawa as the limit. He brings up every inhabitant of those villages and cities in accordance with the Law.

ศัพท์านุกรม

ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง

ก

๑. ก่๑ (เกาะ) สัน. ปัจจุบันเขียน ก
๒. ก่๒ (ก่อ) ก. สร้าง ทำ
๓. กตึง (กะ-ตึง) น. ระฆังบอกสัญญาณ
ปัจจุบันใช้ ๒ รูป คือ กระตึง ระฆังเล็ก ๆ
ใช้บอกสัญญาณ กระตึง กระตึง สำหรับ
แขวน โดยมากใช้แขวนที่คอวัวหรือชาย
คาโบสถ์
๔. กถิน กถิน (กะ-ถิน กะ-ถิน) น. ผ้าที่
ถวายพระซึ่งจำพรรษาแล้วว. สำหรับการ
อย่างนั้น เช่น ผ้ากฐิน กฐิน แปลว่า ไผ่
สะตึง คือไม้แบบตัดจีวร ผ้ากฐิน คือผ้า
สำหรับใช้ไผ่สะตึง เพราะต้องเอาไผ่สะตึง
มากะเพื่อตัดจีวรให้เสร็จพิธีก่อนรุ่ง ระยะเวลา
ทอดกฐินมีกำหนด ๑ เดือน คือตั้งแต่แรม
๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒
(ป. กฐิน)
๕. กท่า (กะ-ท่า) ก. ท่า ปัจจุบันเขียน
กระทำ
๖. กนน (กัน) ส. แทนผู้กระทำมากตั้งแต่
สองคนขึ้นไป
๗. กรพทต (กระ-พัต) น. สายรัดกบบน
หลังช้าง ปัจจุบันเขียน กระพัต กระพัต
(เขมร กรพาท)

๘. กราน (กราน) ก. ซึ่ง (เขมร กราล ว่า ปู
ลาด) กรานกถิน กรานกถิน ก. ซึ่งไผ่สะตึง
คือเอาผ้าที่เย็บเป็นจีวรเข้าซึ่งที่ไผ่สะตึง
เย็บเสร็จแล้วบอกแก่ภิกษุทั้งหลายผู้ร่วมใจ
กันยกผ้าไว้ในนามของสงฆ์เพื่ออนุโมทนา
ภิกษุผู้เย็บจีวรเช่นนั้น เรียกว่าผู้กรานกฐิน
พิธีปฏิบัติเดิมนั้น คือสงฆ์ยกผ้าอันไม่พอ
แจกกันให้ภิกษุรูปหนึ่ง ภิกษุรูปนั้นทำ
ตั้งแต่ชัก กะ ตัด เย็บ ย้อม เสร็จในวันนั้น
ทำพินทุปปะ (เขียนรูปวงหรือจุดที่มุมจีวร
ตามวินัยบัญญัติ) แล้วอธิษฐานเป็นจีวร
ครอง เรียกว่า กรานกฐิน แต่ในปัจจุบัน
อุบาสกอุบาสิกา นำผ้าจีวรสำเร็จรูปไปถวาย
(ทอด) กฐิน ดังนั้น ภิกษุจึงทำพินทุ
ปปะ แล้วอธิษฐานเป็นจีวรครอง เรียกว่า
กรานกฐิน
๙. กลวง (กุลวง) น. ภายใน ระหว่าง ไทย
พวนอำเภอบ้านหมี่ จังหวัดลพบุรี และ
ไทยโซ่งอำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม
ยังใช้คำนี้อยู่
๑๐. กลอย (กุลอย) ก. ร่วม ปัจจุบันที่ใช้
ในความหมายคล้ายกัน เช่น กลอยใจ
กลอยสวาท บางท่านอ่าน กลอง น. คำนี้
ในศิลาจารึกเป็นคำเขียนตก อักษรจึงเล็ก

ตัวสะกดอาจเป็น ย หรือ ง ก็ได้ ดังนั้นคำ
กลอย ว่า ตีประโคมร่วมกัน ดังนั้นกลอง
ว่า ตีประโคมกลอง

๑๑. กลาง (กลาง) น.

๑๒. กลาว (กล่าว) ก.

๑๓. กว๋ (กว่า) ก. ไป หายกว่า ว่าหายไป
ไทยอาหมใช้ ก่า ว่าไป ในมหาชาติ
คำหลวง กัณฑ์จุลพน หน้า ๑๓๑ ว่า
จึงให้พราหมณ์อยู่แนบ แทบทางที่จะกว่า
กว่า บ. เลยไป หลวกกว่า ว่าเก่งกว่า
๑๔. กว้าง กว้าง (กว้าง) น. คำนกว้าง ว.
ไม่แคบ

๑๕. ก่อน ว. เติม เริ่ม ลำดับแรก

๑๖. กั (กม) ว. ที่สุด แก่กว่ามากที่สุด

๑๗. กัล (กมล) ว. ปวง หมด สิ้น ทงกัล ว่า
ทั้งหมด ปัจจุบันเรียกหญิงที่ตายพร้อมกับลูก
ที่อยู่ในท้องว่า ตายทั้งกลมคือตายทั้งหมด

๑๘. กาว น. ชื่อชนชาติหนึ่ง หมายถึงกลุ่มชน
ที่อยู่ทางตอนเหนือของกลุ่มแม่น้ำน่าน

๑๙. กิน ก.

๒๐. กุร (กุน) น. ชื่อปี ปัจจุบันเขียน กุน
(เขมร กอรุ) ๑๒๐๙ สกปีกุร อ่านตาม
ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑ เห็นว่า
ถูกต้องกว่าอ่าน ๑๒๐๗ สกปีกุร เพราะ
๑๒๐๕ สกปีมแม ต้องเป็น ๑๒๐๙ สก
ปีกุร

๒๑. กุ ส. คำแทนชื่อผู้พูด สรรพนามบุรุษที่ ๑
เอกพจน์

๒๒. กุติ น. ที่อยู่ของพระสงฆ์ ปัจจุบันใช้ กุฎิ
(กุก กุ-ติ) กุฎี (กุ-ติ) (ป.ส.กุฎิ)

๒๓. กู้ (กู่) ก. ทำให้มีฐานะดีขึ้น เพื่อกู้ ว่า
เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่

๒๔. เกรง (เกรง) ก.

๒๕. เกลื่อน (เกลื่อน) ก. เคลื่อนกำลัง
ระดมกำลัง

๒๖. เก้า (เก๊า) ว. จำนวนนับมากกว่าแปด
หนึ่งหน่วย

๒๗. แก่ ว. จัด เผ่า เก่า นาน แก่กว่า มาก
ที่สุด แก่ บ. ใช้นำนานามผู้รับ

๒๘. แก่ลง (แก่ลง) ก. ตั้งใจ จงใจ เนรมิต
งูเงี้ยวแก่ง ว่าตั้งเนรมิต

๒๙. แก่ลง (แก่ลง) ว. กล้า อดอาจ เก่ง
ว่องไว

ข

๑. ขตาร (ขะ-ตาน) น. วัตถุที่เป็นแผ่น
ขตารหิน ว่าแผ่นหิน ปัจจุบันเขียน
กระดาน (เขมร ขุดาร ว่าไม้ที่เลื่อยออก
เป็นแผ่น ๆ)

๒. ขบบ (ขับ) ก. ขี่ ต้อง บังคับ ไล่

๓. ขฟง (ชะ-ฟง) น. ภูเขา ว. ศักดิ์สิทธิ์
ขฟงผี ว่าเทพารักษ์ประจำภูเขาเทพารักษ์
ศักดิ์สิทธิ์ (เขมร ขฟง ว่า เบื้องบนภูเขา
เนิน สูง ประเสริฐ)

๔. ของ โขง น. ชื่อแม่น้ำ ชาวของ ว่า ผู้อยู่
แถบแม่น้ำของ ปัจจุบัน ไทยอีสานเรียก
แม่น้ำของ ไทยกลางเรียก แม่น้ำโขง
๕. ข้อง (ข้อง) ก. ขัดข้องติดขัด ลำบาก
ข้องใจ ว่า ไม่สบายใจ
๖. ขา ส. เขาสองคน ทวิพจน์ของคำว่า เขา
พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้
ความหมายไว้ว่า “ขา ๔ สรรพนามบุรุษ
ที่สามแทนคำว่า เขาสองคนเช่น สองขา
พ่อลูก” แล้งความเก่าว่า ว่าตักสินคหิแก่
เขาสองคน คือโจทก์และจำเลย ปัจจุบันที่ใช้
ในความหมายคล้ายกัน เช่น คู่ขา ขาไฟ
๗. ข้า (ข้า) น. บ่าว ข้าไท ว่า คนรับใช้ที่
ไม่ใช่ทาส ข้าเส็ก ข้าเสือก ข้าเสือก ว่า
ข้าศึก
๘. ซี ก.
๙. ขุด ก.
๑๐. เข้า (เข้า) น. ข้าว ประถม ก กา แบบ
เรียนสมัยรัชกาลที่ ๓ ว่า เข้าสวยแลเข้า
เหนียว ไทยเหนือเรียกเข้า ไทยอีสานเรียก
เข้า (ยังออกเสียงสระ เอา อยู่) สิบเก่า
เข้า ว่า สิบเก้าน้ำข้าวคือสิบเก้าน้ำ เหมือน
คำว่า พรรษา แปลว่า หน้าฝน ภิกษุบวช
๕ พรรษา หมายถึงพระบวชได้ ๕ หน้าฝน

ข

๑. ข (ขอ) น. เป็นไวยากรณ์ของข้าง ข้างขลุกล
มียยยเข้าอ่าน ข้างขลุกลเมียเยียเข้า หมายถึง
ถึงข้าง ลูกล เมีย และยั้งข้าว
๒. ขบบ (ขับ) ก. ร้องเพลง ร้องลำนำ
๓. ขวา (ขวา) ว. ตรงข้ามกับซ้าย
๔. ข้า (ข้า) ก. ทำให้ตาย ปัจจุบันเขียนฆ่า
๕. ขาม น. ต้นมะขาม
๖. ขาย ก. ปัจจุบันใช้ ขาย
๗. ขุน น. ข้าราชการ เจ้าเมืองเล็ก พ่ขุน ว่า
เจ้าเมืองใหญ่หรือยกย่อง
๘. ขึ้น (ขึ้น) ก. ขึ้น ขึ้นชี ว่านั่งบนยาน
หรือพาหนะ ขึ้นใหญ่ ว่าเติบโต ขึ้นชี
ว่าตั้งชื่อ เรียกชื่อ
๙. เขา น. เนินสูง
๑๐. เข้า (เข้า) ก. ตรงข้ามกับออก
๑๑. แชวน (ชวน) ก.

ก

๑. คน น. มนุษย์
๒. คนที น. ชื่อเมือง ปัจจุบันคือบ้านโคก
อยู่ฝั่งตะวันออกแม่น้ำปิง อำเภอเมือง
จังหวัดกำแพงเพชร บางท่านว่า คนที
คือจังหวัดพิจิตร
๓. คำ (คำ) ก. ทำการซื้อขาย
๔. คำแหง (คำ-แหง) น. ชื่อพระมหา
กษัตริย์ ว. แข็งแรง กล้าแข็ง

๕. คุรุ (คุรุ) น. ผู้สั่งสอน (ป. คุรุ ส. คุรุ)

๖. แคะ ว. ปรากฏเปรี้ยว พยายาม ด้วยแคะว่า มีความปรากฏเปรี้ยว ไทยอีสานใช้ จัวแคะ ว่า วัวเปรี้ยว วัวไม่เชื่อง

๗. โคก น. ที่ดินที่เนินสูงชัน นำโคก ว่า น้ำที่ขังอยู่ตามที่ตอน (เขมร โคก ว่า ที่ไม่มีน้ำแห้ง)

๘. ไคร (ไคร) ส.

๙. ไคร (ไคร) ก.

ค

๑. คำ น. ทอง ว. ศักดิ์สิทธิ์ วัยงตำว่า ว่าเมืองทอง เสือคำ ว่า เสือที่ปักเป็นลายด้วยดินทองคำ เสือที่ศักดิ์สิทธิ์เสือกที่ได้รับพระราชทาน ศาสตราจารย์ยอร์จ เซเคส์ อ่านเสือกคำ ว่า เสือกคำ หมายถึงเสือกที่ติดตัว ดู เสือก

๒. คุ่ม (คุ่ม) ก. รักษา ป้องกัน ปัจจุบันใช้ คุ่ม

๓. ความ (ความ) น. เรื่อง คดีที่ฟ้องร้องกัน

๔. แคว (แคว) น. ลำน้ำที่แยกไป สองแคว หมายถึงเมืองพิษณุโลก

ง

๑. งวง น. ไวพจน์ของช้าง ได้ช้างไถ่งง ว่า ไถ่ช้าง

๒. งา น.

๓. งาม ว.

๔. เงื่อน น. แร่สีขาวเนื้ออ่อน วัตถุที่ชำระหนี้ได้ตามกฎหมาย ปัจจุบันเขียน เงิน

จ

๑. จก (จัก) เป็นกริยานุเคราะห์บอกอนาคตกาล

๒. จกอบ (จะ-กอบ) น. ภาษีซึ่งเก็บจากผู้นำสินค้าไปขายในที่ต่างๆ ปัจจุบันเขียน จักกอบ (เขมร จุกอบ)

๓. จแจ (จะ-แจ จอ-แจ) ว. คับคั่ง ชุลมุนแซ่เสียง จินตมณี เล่ม ๑ หน้า ๖๔ ว่า นักบินไปแล้วบินมา ร้องโดยภาษาจะแจจะจรรอกัน

๔. จนน (จัน) น. ต้นไม้ชนิดหนึ่ง พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายไว้ว่า “จัน น. ไม้ต้นชนิดหนึ่ง จำพวกพลับและตะโก พุ่มใบงาม ผลลักษณะกลม ๆ แบน ๆ เมื่อสุกสีเหลืองหอมรับประทานได้” วัยจนน ว่า เมืองที่มีต้นจัน ดู วัย

๕. จบ ก.

๖. จาก บ.

๗. จาริก น. ตัวอักษรที่เขียนเป็นรอยลึกบนแผ่นศิลาหรือโลหะหรือวัสดุอื่น ก. เขียนเป็นรอยลึก ปัจจุบันใช้ จารึก ถ้าใช้ จาริก น. ผู้เดินไปผู้เที่ยวไป สถานที่เที่ยวไป (ป. จาริก ส. จารก ผู้เที่ยวไป)

๘. จำ ก. อยู่รักษา จำสัล ว่า อยู่รักษาศีล

๙. จิง สัน. ปัจจุบันใช้ จิง จิง

๑๐. จุง (จุ) ก. พุงไป นำไป ตัว อ
คงเขียนเกิน บางท่านอ่าน จุงจอง จองจุง
ความเดียวกัน

๑๑. เจบ (เจ็บ) ก. ปวก เจบท้องข้อใจ
ว่า เตือกเนื้อร้อนใจ

๑๒. เจ็ท น. ที่เคาะพนับถือ สิ่งซึ่งก่อเป็น
ยอดแหลมเป็นที่บรรจุสิ่งทีนับถือ ปัจจุบัน
เขียน เจ็ท (ป. เจติย ส. ไจตุย)

๑๓. เจ้า (เจ้า) น. เชื้อสายของกษัตริย์
ผู้เป็นใหญ่ ผู้เป็นหัวหน้า

๑๔. ใจ น.

น

๑. นอต น. ชื่อเมือง เดิมเชื่อกันว่า คือ
อำเภอแม่สอดจังหวัดตาก แต่จากการศึกษา
ภาพถ่ายทางอากาศเมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม
๒๔๙๗ ไม่พบว่ามีเมืองโบราณอยู่ในบริเวณ
อำเภอแม่สอด แต่พบว่ามีเมืองรูปสี่เหลี่ยม
ขนาดใหญ่มาก ที่น่าจะเป็นเมืองนอตได้
บางท่านเรียกเมืองนี้ว่า เมืองเมียวดี ดู
สินชัย กระบวนแสง ประวัติศาสตร์สุโขทัย
หน้า ๒๕

ช

๑. ชน น. สามชน ชื่อเจ้าเมืองนอต

๒. ชลยง (ชะ-เลียง) น. ชื่อเมือง ปัจจุบัน
คือตำบลชลียง อำเภอศรีสัชนาลัย
จังหวัดสุโขทัย

๓. ชั่ว (ชั่ว) น. ตอน ระยะ บ.
ตลอด สิ้น

๔. ชวา (ชะ-วา) ชื่อเมือง ปัจจุบันคือ
หลวงพระบาง เดิมเรียกว่า บ้านช่าว ชวา
มาจาก ช่าว อีสานออกเสียง ช กลาง
ออกเสียง ช เช่น ชาม ชาม ช่า ช่า

๕. ชอบ ก.

๖. ช้อย ก. ช่วย ปัจจุบันอีสานใช้ว่า ชอย
(ยังใช้สระ ออ) ช้อยเหนือว่าช่วยเหลือ

๗. ชั (ชม) ก.

๘. ช่าง น.

๙. ช้าง (ช้าง) น.

๑๐. ชาย น. เพศผู้ (ใช้สำหรับคน)

๑๑. ชาว น. หมู่พวก ผู้อาศัยอยู่ถิ่นใด
ถิ่นหนึ่ง

๑๒. ชี่ (ชื้อ) น.

๑๓. เชื้ออ (เชื้อ) น. วงศ์ วานเครือ
เผ่าพันธุ์ พ่อเชื้อว่าพ่อหรือบรรพบุรุษ
ที่ตาย

๑๔. ไซ้ ว. ไม่ถูก ไม่เป็น

ช

๑. ช่อน ก. บัง แอบแฝง

๒. ช้าย (ซ้าย) ว. ตรงข้ามกับขวา

๓. ชื่น ก. หมก จบ ถึงที่สุด มีเขียนอยู่
๒ รูปคือ ชื่น สิ้น

๔. ชี่ (ชื้อ) ว. ตรง ไม่คด

ญ

๑. ญง (ญ้ง) ก. คงอยู่ มี ปัจจุบัน
เขียน ย้ง
๒. ญ่าย (ญะ-ญ่าย ญอ-ญ่าย) ก. เปลี่ยนที่
เคลื่อนไป ปัจจุบันอีสานใช้รูปและเสียงว่า
ญ่าย กลางใช้ว่า ย้าย
๓. ญต (ญัต) น. คำประกาศเป็นภาษา
บาลีเพื่อให้สงฆ์ทราบขณะทำกิจของสงฆ์
ร่วมกัน ปัจจุบันเขียน ญัตติ (ยัต-ติ)
น. คำประกาศของสงฆ์ ข้อเสนอเพื่อ
ลงมติ (ป. ญตติ ส. ชญปติ)
๔. ญ่อม ญ่อม เป็นกริยานุเคราะห์บอกเวลา
ปัจจุบันใกล้เคียงกับ นิยมใช้คำว่า ทัยนญ่อม
ทัยนญ่อม ทัยนญ่อม ทัยนญ่อม ปัจจุบัน
ใช้ ย่อม
๕. ญิบ ว. สอง มหาชาติคำหลวง กัณฑ์
ทศพร ว่า อิกอริยศราพกญิบหมื่น
ปัจจุบัน อีสานใช้ ญี กลางใช้ ยี่
๖. ญิง น. คนที่ออกลูกได้ ปัจจุบัน อีสาน
ใช้ ญิง กลางใช้ หนีง
๗. ญิน ก. รู้เสียงกัวยหู ได้ยิน ว่า ได้ฟัง
ปัจจุบันใช้ ได้ยิน

ฉ

๑. ฉง ฉง (ฉ้ง ฉ้ง) ว. ปัจจุบันเขียน
ก้ง ก้ง

ฉ

๑. ฉ (ต่อ) ก. ชน ฆ่าว่า ชนฆ่า
๒. ฉง (ทั่ง) ก. วาง
๓. ฉ่ (แตะ) บ. นำหน้านามบอกเวลา
หรือสถานที่
๔. ฉ่ง (แตะ) ก. จัก ทั่ง ประดับ

ณ

๑. ณ่ง (นั่ง) ก.
 ๒. ณ่ง (นั่ง) ว. ปัจจุบันใช้ หนึ่ง
- ด
๑. ดบ (ดับ) ก. มอด สูญ เดือนดับ
ว่า พระจันทร์หมดไป คือข้างแรม วนน
เดือนดับ คือวันแรม ๑๔ หรือ ๑๕
ค่ำ (เดือนคี่ ๑๔ ค่ำ เดือนคู่ ๑๕ ค่ำ)
 ๒. ดยว (เดียว) ว. หนึ่ง เท่านั้น
 ๓. ค่วย (ค้วย) บ. เป็นคำนำหน้านาม
ว. เป็นคำแสดงกิจารวมกัน
 ๔. ดอก น.
 ๕. ดั (ดม) ก. ตี ดับคำ ว่า ตีประโคม
ดุงคำ
 ๖. ตี ว. กินดี ว่า กินอร่อย
 ๗. คุ ก.
 ๘. แคน น. เขต แขวง
 ๙. เตือก ก. พลุพลุ หนึ่สนั่นทันทันใคร่
เตือก ว่า เห็นทรัพย์สินคนอื่นไม่คิดอยาก
ได้ ไทยอาหมว่า ตีต ก. ร้อน

๑๐. ไถ่ ส.

๑๑. ไถ่ (ไถ่) ก.

ด

๑. ตก ก. พลัดลง ทวนนตก ว่า ทิศที่
พระอาทิตย์ตก

๒. ตั่ง (ตั้ง) ก. สร้างให้มีขึ้น ตั่งวงยวงผา
ว่า สร้างกำแพง ตั่ง กับ ฐั่ง ใช้ใน
ความหมายต่างกัน ดู ฐั่ง

๓. ทน น. ทัว

๔. ทยมแฏ (เตียมแต่) สัน. ตั้งแต่

๕. ทรพวง (ตระ-พวง) น. บ่อน้ำ ปัจจุบัน
ใช้ ตระพวง ตะพวง สระพวง สะพวง กระพวง
(เขมร ตูรพวง บ่อที่เกิดเอง)

๖. ทรี (ตุรี) ว. สาม ทรีบุร ว่า กำแพง
สามชั้น (ส. ตุรี ป. ตี)

๗. ทลาด (ตะ-หลาด) น. ที่ชุมนุมซื้อ
ขายของต่าง ๆ

๘. ทวง ก. นับ ทำให้เต็ม บ. จนกระทั่ง

๙. ทว (ทัว) น. รูป ทน

๑๐. ทวนน (ตะ-วัน) น. ดวงอาทิตย์

๑๑. ทาก น. ชื่อเมือง คือจังหวัดตาก
ในปัจจุบัน บางท่าน ว่า คือเมืองตาก
เก่าบนฝั่งขวาของแม่น้ำปิง อำเภอบ้าน
ตาก จังหวัดตาก ดู สิ้นชัย กระบวน-
แสง ประวัติศาสตร์สุโขทัย หน้า ๒๕

๑๒. ทาน น. ต้นไม้ชนิดหนึ่ง ปัจจุบันเขียน
ตาล (ป. ส. ทาล)

๑๓. ทาย ก.

๑๔. ตี ก. โบาย รบ ตีหนง ว่า ตีหรือ
ใช้หรือฟันเชือกหนังหรือเชือกบาศ เพื่อ
คล้องช้าง ดู วง

๑๕. ตีน น. ตีนนอน ว่าทิศที่เวลานอน
หันเท้าไป คือทิศเหนือ ปัจจุบัน ภาคใต้
ยังใช้ในความหมายนี้ เพราะชาวใต้เวลา
นอนนิยมหันเท้าไปทางทิศเหนือ ส่วน
ชาวอีสาน เหนือและกลาง ใช้ว่า ทิศ
ปลายตีน ทิศตีนนอน หมายถึงทิศใต้
เพราะชาวอีสาน เหนือและกลาง เวลา
นอนนิยมหันเท้าไปทางทิศใต้

๑๖. ตุ ส. เวทหลายคน พหูพจน์ของ กู

๑๗. เตม (เต็ม) ก. เตือนเตม ว่า พระ
จันทร์เต็มดวง วณเดือนเตม คือวันขึ้น
๑๕ ค่ำ

๑๘. เต สัน. บ.

๑๙. แตาก ก.

๒๐. ไถ่ (ไถ่) ว. ข้างล่าง เบื้องต่ำ

๒๑. ไตร (ไทร) ว. สาม ปีกไตร ว่า
ปีกสาม (ส. ตุรี ป. ตี)

ถ

๑. ถ้อย (ถ้อย) น. เรื่องราวที่ฟ้องร้องกัน
มีถ้อยมีความ ว่า ฟ้องร้องกัน

๒. ถ้าน (ถ้าน) น. ที่ ปัจจุบันใช้ ฐาน
(ป. ฐาน ส. สุฐาน)

๓. ถาม ก.

๔. ถ้า (ถ้า) น.

๕. ถิ่น น. ถิ่นถ่าน ว่า ที่อยู่ ปัจจุบันใช้
ถิ่นฐาน

๖. ถี (ถี) ก. ปกครอง เข้าเฝ้า ให้ฝูง
ท่วยที่บ้านถีเมือง ว่า ให้ประชาชนเข้า
เฝ้ารับพระราชโองการเกี่ยวกับการปกครอง
บ้านเมือง บางท่านว่า หมายถึงการยอม
ให้ทวยราษฎร์ ตลอดจนลูกเจ้านายขุนมีสิทธิ
มีเสียง ในการปกครองบ้านเมืองของ
ตนเอง ดู ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช
ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง หน้า ๓๐

๗. ถุก ว. ชอบ ควร ต้อง ก. โดน

๘. เถร (เถ-ระ) น. ภิกษุมีพรรษามาก
กว่า ๑๐ (ป. เถร ส. สุวัริ)

๙. เถิง เถิง (เถิง) บ. กระทั่ง สู้ ก. ลู
ประจวบ ปัจจุบันเขียน ถึง

ท

๑. ท่ (ท่อ) ก. โจมตี กระทบ ไต่

๒. ทง (ทัง) สัน. ทงกัล ว่า ทั้งหมด

๓. ท่ยง (เทียง) ว. ตรง แน่นอน คงอยู่

๔. ทยน (เทียน) น.

๕. ทยน ทัยน (เทียน เทียน) เป็นกริยา
นุเคราะห์บอกเวลาใกล้เคียง

๖. ทรง (ทรง) ก. รับ รักษา ทรงศีล
ว่า รับศีล รักษาศีล ปัจจุบันเขียน
ทรง อ่าน ชง

๗. ทเล (ทะ-เล) น.

๘. ท่วย น. หมู เหล่า ปัจจุบันใช้ ทวย
เช่น ทวยเทพ ทวยราษฎร์

๙. ทั่ว (ทั่ว) ว. ตลอดไป ทุกสิ่ง

๑๐. ทอง น.

๑๑. ทอง (ทอง) น. ทองคั่ว ว่า เกิด
ร่วมพ่อแม่เดียวกัน เจบทอง ว่า ไม่สบาย

๑๒. ทาง น. กู ลูกทาง

๑๓. ทาน น. การให้ สิ่งให้ (ป. ส. ทาน)

๑๔. ท่าน น. คนอื่น

๑๕. ท้าว (ท้าว) น. ผู้เป็นใหญ่

๑๖. ที่ น. ครั้ง หน ที่

๑๗. ทุก ว. ถ้วน ครบ

๑๘. เท้า (เท้า) ว. จนกระทั่ง

๑๙. เทพธา น. เทวตา (ป. ส. เทวตา)

๒๐. แท แท้ (แท แท้) ว. จริง

๒๑. ไท น. ไทย

ธ

๑. ธรรม (ทำ ทำ-มะ) น. ธรรม
(ส. ธรรม ป.ธมฺม)

๒. ธาตุ (ทาต) น. กระดูกของพระพุทธร
เจ้าหรือพระอรหันต์ที่เรียกว่าพระบรมธาตุ
พระสารีริกธาตุ (ป. ส. ธาตุ)

๓. ธาร (ทาน) น. สายน้ำ (ป. ส. ธารา)

น

๑. นันน (นัน) ว. ประกอบนามที่อยู่ไกลกว่านี้

๒. นบ ก. ไห้ว

๓. นื่อง (นื่อง) น.

๔. นา ก.

๕. นาง น. หญิง คำนำหน้าชื่อผู้หญิง

๖. น้ำ (น้ำ) น.

๗. นี้ (นี้) ว. ประกอบนามซึ่งอยู่ใกล้กว่านี้

๘. นิสฺส...ก (นิสฺสโมกฺก นิสฺสโมกฺก) ว. ผู้พ้นจากนิสสัยคือการอาศัยพระอุปัชฌาย์ในกัณวินัยของสงฆ์ หมายถึงภิกษุมีพรรษามากกว่า ๕ (ป. นิสฺสโมกฺก)

๙. เนื้อ (เนื้อ) น.

๑๐. โนน ก. นอน หมอนโนนว่าหมอนนอน

๑๑. ไน บ. ตรงข้ามกับนอก

บ

๑. บ่ (บ่อ) ว. ไม่

๒. บงกั (บงกม) ก. ประโคม คับังคั ว่าตีประโคม (เขมร คับังคั)

๓. บริวาร น. บริวาร บริวารกถิน ว่าเครื่องถวายพระนอกเหนือจากผ้ากฐิน (ป. ส. บริวาร)

๔. บาน น. ผู้เลี้ยง ผู้รักษา ผู้ปกครอง (ป.ส. ปาล) บานเมือง ชื่อพระมหากษัตริย์ แปลว่า ผู้ปกครองเมือง

๕. บาง น. ชื่อเมือง พระบาง ชื่อเดิมของเมืองนครสวรรค์

๖. บ้าง (บ้าง) ว. บาง บ้าง แหว่ง เตือนบ้างว่า พระจันทร์แหว่ง คือข้างแรม

๗. บาตร (บาท) น. แผ่นใบ (ส. ปาตุร ป. ปตุต) ชื่อบาตร ว่า แผ่นหิน ดุ ชื่อ

๘. บ้าน (บ้าน) น.

๙. บำเรอ (บำเรอ) ก. คอยรับใช้ (เขมร)

๑๐. บิณฑก น. คัมภีร์ทางพุทธศาสนา (ป. ปิณฑก)

๑๑. เบี้ย (เบี้ย) น. เงิน

๑๒. บุญ น. บุญ (ป. ปุญญ ส. ปุณฺย)

๑๓. บุชา ก. (ป. ส. ปุชา)

๑๔. บุร (บุร) น. บัอม หอวัง เมือง ตรีบุร ว่า กำแพงสามชั้น (ป. ปุร ส. ปุร)

๑๕. บุรี น. เมือง (ป.ส. ปุริ)

๑๖. เบก ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑ อ่านบุก อาจารย์ฉ่ำ ทองคำวรรณ อ่าน เบิก ศาสตราจารย์ยอร์จ เซเกสส์ อ่าน เนก เบกพล ว่า บุกพล เบิกพล แหวกพล ระดมพล เนกพล น. ชื่อช้าง แปลว่า มีกำลังมาก (ป. อเนกพล)

๑๗. เป้ง เปื่อง เปื่อง (เปื่อง) น. ทิศข้าง

ป

๑. ปก ก. ปีก หน้าปก ว่า หน้าไม่สโต
๒. ปตุ (ปะตุ) น. ประตุ
๓. ปราชญ (ปฺรฺจ) น. ผู้รู้ (ส. ปฺรฺจฺญ)
 - ป. ปญฺญ)
๔. ปราบ ก.
๕. ปราสาท (ปฺรฺ-สฺจ) น. (ส. ปฺรฺสฺจ)
 - ป. ปาสฺจ)
๖. ปลา น.
๗. ปลุก ก. ปลุกปลึง ว่า ปกครองอย่างลูก
๘. ปั่ว (ปัว) น. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายไว้ ว่า “ปั่ว (โป) น. พลเมือง ผู้ชาย” บางท่านว่าท่วยปั่ว คือบริวารฝ่ายหน้า ท่วยนาง คือบริวารฝ่ายใน
๙. ปสาน น. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายไว้ว่า ตลาดของแห้ง ที่ขายของแห้ง ศาสตราจารย์ยอร์จ เซเคส์ ว่ามาจากคำเปอร์เซียว่า bazaar แปลว่า ตลาด คำว่า ตลาดปสาน หมายถึงตลาดมีห้องแถว ถ้าพิจารณาคำ ปสาน ในความหมายนี้ ไม่น่าจะใช้ซ้ำกับคำว่า ตลาด อาจมาจากคำไทยที่ปัจจุบันเขียน ประสาน
 - ก. ทำให้ติดกัน เชื่อม เข้าประจบกัน คำว่า ตลาดปสาน คงหมายถึงตลาดที่มีขายของติดกันคล้ายตลาดนัด ตามชนบทในปัจจุบัน

ก็ยังมืตลาดชนิดนี้ ภาคใต้เรียกตลาดที่สาน
 อื่น อาจมาจากคำบาลีว่า ปสฺร ไทย
 เขียน ประสฺร ก. คลีออก กระจายออก
 คำว่า ตลาดปสาน หมายถึง ตลาดที่กระจาย
 ออกไปเป็นแถว หรือตลาดห้องแถว

๑๐. ปา ป่า น. ป่า
๑๑. ปาก น.
๑๒. ปี่ น.
๑๓. ปู่ น. ผู้เฒ่า ปู่คร ว่า พระผู้ใหญ่
 ตำแหน่งสมณศักดิ์ ปัจจุบันเรียกว่า พระครู
๑๔. เปน (เป็น) ก.
๑๕. แปด ว. จำนวนสี่บวกสี่
๑๖. ไป ก.

ฟ

๑. ผา น. หิน เขาหิน วัยงผา ว่า กำแพงหิน
๒. ผี น.
๓. ผี (ผี) สัน. ถ้ำหาก แม้ ปัจจุบันเขียนผี
๔. ผิด ก. ผิด ผิด ผิด ผิด ว่า ทะเลาะกัน
๕. ผู้ (ผู้) น.
๖. ผา ก. ผาทยน ว่าจุดเทียนหล่อเทียน
๗. ผือก ว.
๘. ผือ (ผือ) ส. ข้ำ จัน เอกพจน์
๙. ผก ก. แยกออก แยก
๑. ผง (ผ้ง) ก.
๒. ผง ผ้ง (ผ้ง ผ้ง) น.

๓. ฝ่า (ฝ่า) น. ฝ่า ไพร่ฝ่า ว่า ไพร่ฝ่า
ข้าแผ่นดิน

๔. ฝูง น.

พ

๑. พื (พื่อ) น. พืเชื้ออ ว่า พื่อที่ตาย
บรรพบุรุษ

๒. พัน (พัน) ก.

๓. พนน (พัน) ว. จำนวนนับ

๔. พัน (พะ-นม) น. ภูเขา พันเบี้ย ว่า
จัดเงินเป็นกองเหมือนภูเขา (เขมร พนม)

๕. พรนชา (พัน-สา) น. ฤดูฝน หน้า
ฝน ระยะเวลาเข้าพรรษาของภิกษุ ตั้งแต่
กลางเดือน ๘ ถึงกลางเดือน ๑๑ (ส. วรช
ป. วสุส)

๖. พรญา (พระ-ญา) น. ผู้เป็นใหญ่
พระเจ้าแผ่นดิน ปัจจุบันเขียน พญา พระยา

๗. พระ (พระ) น. ผู้ประเสริฐ ภิกษุ ใช้
เป็นคำนำหน้าเพื่อยกย่องในของที่นับถือ
ว่าศักดิ์สิทธิ์ ว่าสูง (ป. ส. วร)

๘. พราว พรวา (พรวา พรว้า) น. มะพร้าว

๙. พร้า (พรว้า) ว. ไร่ไป

๑๐. พล (พน) น. กำลัง ทหาร เบกพล ว่า
เบิกพล ระคมพล (ป. ส. พล)

๑๑. พลว (พลัว) น. ชื่อเมือง คือเมือง
โบราณที่อำเภอบัว จังหวัดน่าน

๑๒. พลี (พะ-ลี) ก. บวงสรวง น. การ
บวงสรวง (ป. ส. พลี)

๑๓. พลุ (พลุ) น.

๑๔. พา ก.

๑๕. พาค น. เครื่องประโคม ปัจจุบันเขียน
พาทย์ สยงพาคสยงพิน ว่า เสียงดนตรี
(ส. วาทย ป. วาทิต)

๑๖. พาย ก. หนี เค้น พายจแจ ว่า หนี
อย่างซุ่มนุ่ ปัจจุบันที่ใช้คล้ายความหมาย
เดิม เช่น พายเรือ คำว่า ผายผัน อาจมา
จากคำว่า พาย

๑๗. พ่าย ก. สู้ไม่ได้

๑๘. ฟีน ก. ยินดี

๑๙. ฟีน น. เครื่องดนตรีชนิดหนึ่ง ปัจจุบัน
เขียน ฟิน (ป. ส. วิณา)

๒๐. พืหาร น. วัด ที่อยู่ของสงฆ์ ที่ประคิษ-
ฐานพระพุทธรูป ปัจจุบันเขียน วิหาร
(ป. ส. วิหาร)

๒๑. พี น.

๒๒. พุทธ น. พระพุทธรเจ้า (ป. ส. พุทธ)

๒๓. พุง ก. พุง ชน

๒๔. พูน (พูน) ว. นูน โน้น

๒๕. เพช (เพ็ด) น. เพชร เพชบุรี
ว่า เมืองเพชรบุรี (ส. วชร ป. วชิร)

๒๖. แพ้ ก. ชนะ ปัจจุบันไทยเหน้อยใช้ใน
ความหมายเดิมแต่ออกเสียงว่า เป้

๒๗. แพรก น. ชื่อเมือง คือเมืองชัยนาทเก่า
ที่ปากคลองแพรก อำเภอสรรค์ จังหวัด
ชัยนาท

๒๘. แพล น. ชื่อเมือง คือจังหวัดแพร่

๒๙. เพื่อน ส. เขา พจนานุกรม ฉบับราช
บัณฑิตยสถาน ให้ความหมายไว้ว่า “เพื่อน
๒ น. สรรพนามใช้แทนคำว่า เขา หรือ
ท่าน ” ปัจจุบันไทยอีสานใช้ว่า เพื่อน
เหนือใช้ว่า เป็น

๓๐. เพือ (เพื่อ) สัน. เพราะว่า เหตุว่า

๓๑. โผย น. ชื่อสระ พจนานุกรม ฉบับราช
บัณฑิตยสถาน ให้ความหมายไว้ว่า “โผย
๒ น. อันตราย” คำว่า ตรพงโผย
แปลว่า สระอันตราย หรือสระศักดิ์สิทธิ์
หนึ่ง คำว่า โผย กับ พวย คงเป็นคำ
เดียวกัน เพราะ โอ กลายเป็น อัว ได้
พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความ
หมายไว้ว่า “พวย ๒ ก. สูง พุ่ง”
คำว่า ตรพงโผย อาจแปลว่า สระที่มีน้ำ
พุ่งหรือไหล เหมือนกับที่ศาสตราจารย์
ยอร์จ เซเคส์ ให้ความหมายไว้ คำว่า
โผย กับคำว่า สี่ เป็นคำเดียวกันหรือไม่
ดู สี่ ประกอบ

๓๒. ไพร ไพร (ไพร) น. ชาวเมือง

ฟ

๑. ฟนน (ฟั่น) ก. สร้าง ทำ

๒. ฟา (ฟ้า) น.

๓. เฟือ (เฟื่อ) ก. เอื้อเฟื้อ

๔. ไฟ น.

ภ

๑. ภูมิ (พุม) น. แผ่นดิน (ป. ส. ภูมิ) ก.
สุพรรณ

ม

๑. มกก (มัก) ก. รัก ชอบ

๒. मन ว. กลม

๓. มนง (มะ-นัง) ว. อ่อน มนงซีลา
ว่า หินอ่อน ปัจจุบันใช้ มโนศิลา (ส.
มนศิลา ป. มนสิลา ทมิฬ มโนจีไล)
ก. ซีลา

๔. มน (มัน) ส. พจนานุกรม ฉบับราช
บัณฑิตยสถาน ให้ความหมายไว้ว่า “มัน
๓ (โป) สรรพนามบุรุษที่สามเอกพจน์
คู่กับเขาซึ่งเป็นบุรุษที่สามพหูพจน์”

๕. มแม (มะ-แม) น. ซ้อปี

๖. มโรง (มะ-โรง) น. ซ้อปี

๗. ม่วง น. มะม่วง

๘. มหา (มะ-หา) ว. ยิ่งใหญ่ ใช้นำหน้า
ศัพท์อื่น (ป. มหา มหุต ส. มหา
มหตุ)

๙. มา ก.
 ๑๐. มา น. ชื่อเชื้อชาติ อาจหมายถึงชนชาติพม่า
 ๑๑. ม้า (ม้า) น.
 ๑๒. ม่าน น. ชื่อเมือง คือจังหวัดน่าน
 ๑๓. มาส (มาต) น. พระจันทร์ เดือน ทอง มาสเมือง ชื่อช้าง แปลว่า ทองเมือง พระมาส ชื่อศาลา แปลว่า ศาลา พระเทศน์ประจำเดือน (ป. มาส เดือน ส. มาส เดือน มาศ ทอง)
 ๑๔. มี ก.
 ๑๕. มี ว. ไม่ ปัจจุบันใช้ มิ
 ๑๖. มียย (เมีย) น.
 ๑๗. แม่ น.
 ๑๘. เมื่อ เมื่ออ เมื่อ (เมื่อ เมื่อ) น. ครั้ง ขณะ
 ๑๙. เมือง น.
 ๒๐. ไม่ (ไม) น.

ย

๑. ยัย (เยีย) น. ยัง ฉาง ยัยเข้า ว่า ยิ่งข้าว ฉางข้าว บางท่านอ่าน เยีย ความเดียวกัน

ร

๑. รตน (ระ-คะ-นะ) น. แก้ว ปัจจุบันเขียน รตนะ รัตนะ (ป. รตน ส. รตฺน)

๒. รบ ก.
 ๓. รยก (เรียก) ก.
 ๔. รยง (เรียง) ก.
 ๕. รยน (เรียน) ก.
 ๖. รอด ก. ถึง ตลอด ปัจจุบันอีสานใช้ ฮอด
 ๗. รอบ ก.
 ๘. ร้อย (ร้อย) ว. จำนวนนับ
 ๙. ราช น. พระเจ้าแผ่นดิน (ป. ราช ส. ราชน) ราชบุรี ว่า เมืองราชบุรี
 ๑๐. ราม พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายไว้ว่า “ราม ว. งาม เช่น นงราม พอดีพองาม เช่น วิหารอันราม” เหนือและอีสานใช้ ฮาม แปลว่า รุ่งสว่าง แกรุ่น เล็ก ร กลายเป็น ฮ ได้ ดังนั้น คำว่า รามคำแหง อาจหมายความว่า เป็นราชโอรสองค์เล็ก เดิมมีพระนามว่า ราม เมื่อชนช้างชนะขุนสามชน ได้พระนามเพิ่มว่า พระรามคำแหง แปลว่า พระราชโอรสองค์เล็กผู้กล้าหาญ (ป. ส. ราม ผู้ทำให้เกิดความพอใจ)
 ๑๑. รั (รั) ก.
 ๑๒. รุจา ว. รุ่งเรือง สว่าง (ป. ส. รุจ) รุจาศรี ชื่อช้าง แปลว่า มีศรีรุ่งเรือง
 ๑๓. รูป น. รูป พุทธรูป คือพระพุทธรูป (ป. ส. รูป)

๑๔. เรือน น.

๑๕. แรง ว.

๑๖. ไร่ น.

๑๗. ไร่ (ไร่) ก. ยาก บ. ไร่ ว่า ไม่ยาก
ว. ขัดสน ไม่มี

ล

๑. ลกก (ลัก) ก.

๓. ลนน (ลัน) ก. ลัน สัน

๔. ลัยง (เลียง) ก.

๕. ลยาง (ละ-ยาง) น. พู่ เครื่องประดับ
หัวช้าง บางท่านว่า สายเชือกที่ผูกกับ
หรือสับปะรดกับตัวช้าง (เขมร ลฺยาง)

๖. ลี่ (ลัม) ก.

๗. ลาง น. ชื่อไม้ผลชนิดหนึ่ง บางท่านว่า
ขนุน บางท่านว่าหมากกลาง มีลูกคล้าย
มะพร้าว ลูกอ่อน เปลือกกินได้ ตูเอกสาร
ประกอบนิทรรศการ ศิลาจารึกพ่อขุนราม
คำแหง ของคณะนักศึกษาคณะโบราณคดี
มหาวิทยาลัยศิลปากร หน้า ๔๒

๘. ลาน น. ที่ว่าง สนาม

๙. ลำน (ลำน) น. จำนวน ๑๐ แสน

๑๐. ลาย น. เส้น จุด ลายสี ว่า ตัวหนังสือ

๑๑. ลาว น. ชื่อชนชาติหนึ่งอยู่แถบแม่น้ำโขง

๑๒. ลูก ก. มา ขึ้น ออก ทิ้ง

๑๓. ลุ่มบาย (ลุม-บา-บาย) น. ชื่อแม่น้ำ
บางท่านว่า เป็นชื่อเมืองสองเมือง ลุ่ม
(เมืองลุม) คือเมืองหล่มเก่า ในจังหวัด
เพชรบูรณ์ เมืองบาย คือเมืองศรีเทพ
ในจังหวัดเพชรบูรณ์

๑๔. ลุก น.

๑๕. ลูทาง ว. ประหลาด สะทก คำว่า ลูทาง
ไม่ควรแปลว่าลูทาง หรือทาง เพราะเข้ากับ
วลีว่า ในไฟรูทาง แปลว่าในทางของไฟ
ผิดหลักภาษาไทย คำขยายต้องอยู่หลัง จะ
อยู่หน้าอย่างนี้ไม่ถูก ดังนั้น ลูทาง ควรอยู่
ประโยคหลังว่า ลูทางเพื่อนจงว่วไปคำขีม้า
ไปขาย ว่าประชาชนจงว่วไปคำขีม้าไปขาย
อย่างสะทก ปัจจุบันอีสานใช้ว่าลูทาง ลูกทาง
แปลว่า อย่างประหลาดอย่างสะทก เช่น
ลูทางนอน ลูกทางนอน ว่านอนอย่างประหลาด

๑๖. เลก (เล็ก) ว.

๑๒. เลื่อน (เลือน) ก. ร้องเพลง

๑๘. แล แล้ แล้ ว. แท้ จริง

๑๙. แล้ง ก. ตัดสิน แล้งความ ว่า ตัดสินคดี

๒๐. แล้ง (แล้ง) ว.

๒๑. แล่ว (แล่ว) ว. เสร็จ สิ้น

ว

๑. วง (วัง) ก. คล้อง จับ น. คอก
เพี้ยด วงช้าง ว่า คล้องช้าง จับช้าง
ตีหนังวงช้าง ว่าตีเชือกหนังหรือเชือก

บาทคล้องช้างในเพนียด การจับช้าง มี ๒
วิธีคือ ไล่จับในป่า และย้อนเข้าเพนียด
แล้วจับ ที่หนอง อาจหมายถึงการไล่จับ
ช้างในป่า วงช้าง อาจหมายถึงการ
ย้อนช้างเข้าเพนียดแล้วจับ ประชุม
พงศาวดารภาคที่ ๑ หน้า ๑๒๘ ว่า
“ศักราช ๙๒๒ (พ.ศ. ๒๑๐๓) เสด็จไป
วังช้างตำบลวัดโกได้ช้างพลายพัง ๕๐ ช้าง”

๒. วนน (วัน) น.

๓. วยง (เวียง) น. กำแพง เมืองมีกำแพง
ล้อม วยงคำ ชื่อเมือง ปัจจุบันเขียน เวียงคำ
วยงจันน ปัจจุบันเขียน เวียงจันทน์ ทั้งสอง
เมืองปัจจุบันอยู่ในประเทศสาธารณรัฐ
ประชาธิปไตยประชาชนลาว

๔. วว (วัว) น.

๕. วา น.

๖. ว่าง (ว่าง) ก. แยกแยก

๗. เวน ก. มอบให้

๘. ไว้ ไว้ (ไว้) ก.

ค

๑. ศรี (สรี) น. มิ่งขวัญ (ส.ศรี ป. สิริ)
ศรีธรรมราช ชื่อเมืองนครศรีธรรมราช

๒. คี ว. คี จำนวนนับ

๓. คู้ ก. คู้ ถึง

๔. ใ้ ก. ใ้

ข

๑. ขรี (สรี) น. ขู ศรี

๒. ขาลา น. ศาลา (ส. ศาลา ป. ศาลา)

๓. ขีลา น. หิน (ส. คีลา ป. สีลา)
มนงขีลาบาตร ว่า แผ่นหินอ่อน ปัจจุบัน
เรียก พระแท่นมณีคคีลา มณีคคีลาอาสน์

๔. ขุกโซไท ขู สุกโซไท

ส

๑. สก น. ปี่ หมายถึงมหาศักราช เมื่อต้อง
การให้เป็น พ.ศ. ให้บวกด้วย ๖๒๑

๒. สกา (สะ-กา) น. ชื่อเมืองอยู่แถบ
แม่น้ำป่าสัก บางท่านว่าคือจังหวัดสกลนคร
ดู กรมศิลปากร ศิลปจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑
หน้า ๓๒

๓. สงฆ น. หมวกิชู สงฆราช ว่าผู้เป็น
พระราชาของสงฆ์ ตำแหน่งสมณศักดิ์สูงสุด

๔. ส่อง (ส่ง) ก.

๕. สขชนนาไล สขชนนาไล (สัค-ชะ-นะ-นา-
-ไล สัค-ชะ-นา-ไล) น. ชื่อเมืองเขียน
ศรีสขชนนาไลบ้างศรีสขชนนาไลบ้าง แปลว่า
เมืองที่จัดแจงไว้ดี จากคำบาลีสันสกฤต
ว่า ศรี (ส.) สขชน (ป.) การจัดแจง
อาลัย (ป.ส.) ที่ แห่ลง หมายถึงอำเภอ
ศรีสขชนาลัย จังหวัดสุโขทัย

๖. สถาป ก. เก็บไว้ (ส. สถาป ก. ฐาป ก.)

๗. สมุท น. ทะเล (ส. สมุท น. ป. สมุทท)

๘. สยง (เสียง) น.
 ๙. สยด (เสียด) ก.
 ๑๐. สรฐา (สระ-ทา สัต-ทา) น.
 ความเชื่อ ความเลื่อมใส (ส. ศุรทุธา ป.
 สทุธา)
 ๑๑. สรลวง (สระ-ลวง สระ-หลวง) น.
 ชื่อเมืองคือจังหวัดพิจิตรเก่าบนฝั่งแม่น้ำน่าน
 (ป. สร ส. สรสุ บ่อน้ำ)
 ๑๒. ศรี (สุรี) น. ดู ศรี ศรีธรรมราช
 คือเมืองนครศรีธรรมราช
 ๑๓. ศรีทภส (สะ-หฺรีด-พง) น. ทำนบ
 เขื่อน ที่กั้นน้ำ (สริทภุค ส.)
 ๑๔. สวน น.
 ๑๕. สวน ก. สอบสวน
 ๑๖. สอง โสง ว. จำนวนนับ
 ๑๗. สอน ก.
 ๑๘. สาม ว. จำนวนนับ สามชน ชื่อชนสามชน
 ๑๙. ส่าง (ส่าง) ก. ปัจจุบันเขียน สร้าง
 ๒๐. สาสน (สา-สะ-นะ) น. คำสอน
 (ป. สาสน ส. ศาสน) พุทธสาสน
 ว่าพุทธศาสนา
 ๒๑. สัม (ส้ม) ว. เปรี๊ยะ มากล้น ว่าผลไม้
 มีรสเปรี๊ยะ
 ๒๒. สัมพาย (สม-พาย) น. ชื่อแม่น้ำ
 ๒๓. สี น. สีใส ว่า สีสะอาด ถ้าพิจารณาตาม
 หลักภาษา คำว่า สี ไม่ควรขยาย สี ควร

ใช้ว่า สีสวย สีงาม สีดี ดังนั้น คำว่า
 สีในที่นี้ น่าจะมาจากคำสันสกฤตว่า ศรี
 แปลว่า มิ่งขวัญ และเป็นชื่อสระว่าตรพวง
 โพยสี ในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุง
 ศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระวันรัตน์ หน้า
 ๑๔๗-๑๔๘ ตอนหนึ่งว่า “ฝ่ายสมเด็จพระ
 พระนเรศวรเป็นเจ้าแจ้งว่า พระยาทั้งสอง
 เป็นกบฏ จึงยกทัพหลวงจากเชียงใหม่
 เมืองสวรรคโลก เสด็จไปทางสุโขทัย ก็ตั้ง
 ทัพหลวงตำบลฤาษีชุม จึงทรงพระกรุณา
 บัญชาตรัสใช้ชาวพ่อชุมชุมพราหมณาจารย์
 เอาน้ำในบ่อพระสมณภูวนาด แลเอาน้ำ
 ตระพังโพนศรีมาตั้งบูชา โดยกิจพิธีกรรม
 เป็นน้ำสัติยาธิษฐาน” คำว่า ตระพังโพนศรี
 กับตรพวงโพยสี น่าจะเป็นสระเดียวกัน

๒๔. สิบ ว. สิบ จำนวนนับ
 ๒๕. สีน น. ทรัพย์สิน
 ๒๖. สิ้น (สิ้น) ก. สิ้น หมด
 ๒๗. สีล (สิน) น. คีล (ป. สีล ส. คีล)
 ๒๘. สี (สี) น. หนังสือ ลายสี ว่าตัวหนังสือ
 ๒๙. สุโขไท น. ชื่อเมือง แปลว่า เมืองที่มีการ
 เกิดขึ้นแห่งความสุข เท่ากับ สุข+อุทย
 (ป.) บางท่านว่า มาจากคำว่า สุโข+ไท
 แปลว่าเมืองไทยเป็นสุข คาถานมัสการ
 ในไตรภูมิพระร่วง ใช้เป็นภาษาบาลีว่า
 สุโขเทยฺย เท่ากับ สุโข+เทยฺย

๓๐. สู ง. ว.

๓๑. สูท ก. สวท

๓๒. สุพรรณ (สุ-พัน) น. สุพรรณ ทอง (ส. สุวรรณ ป. สุวณฺณ) สุพรรณภูมิ แปลว่า แผ่นดินทอง หมายถึง เมือง อุทงคืออำเภอยูทง จังหวัดสุพรรณบุรี บางท่านว่า หมายถึงเมืองสุพรรณบุรี เพราะสมัยนั้นเมืองอุทง เป็นเมือง ร้างแล้ว

๓๓. เสมอ (สะ-เหมอ) ว.

๓๔. เส็ก เสือก น. เส็ก ข้าเส็ก ข้าเสือก ว่า ข้าศึก

๓๕. เสื่อง น. ชื่อพระมารดาของพ่อขุนราม คำแหง คำว่า เสื่อง อาจแปลว่า รุ่ง อรุณ อีสานยังใช้ว่า เวลาเสื่องสาง ว่า เวลารุ่งอรุณ

๓๖. เสือ (เสือ) น. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายไว้ว่า “เสือ ๒ น. เสือสาย เรียกผีหรือมนุษย์ จำพวกหนึ่ง เรียกเต็มว่า ผีเสือ ถ้าอยู่ในน้ำ เรียกว่า ผีเสื้อน้ำ หรือเสื้อน้ำ ถ้าบนบก เรียกว่า ผีเสื้อบก หรือเสื้อบก ถ้าอยู่รักษาเมือง เรียกว่า ผีเสื้อเมืองหรือเสือเมือง บางทีก็เรียกว่า พระเสื้อเมือง” คำว่า พี่เชื้อเสือคำ น่าจะหมายถึงพ่อหรือบรรพบุรุษที่ตายเป็นผีศักดิ์สิทธิ์

๓๗. แสก ก. แตก แยก แสกว้าง ว่า แตกกัน ทะเลาะกัน

๓๘. ไส ก.

ห

๑. หก ว. จำนวนนับ

๒. หงสาวดี น. ชื่อเมือง คือเมืองพะโค อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ของเมืองร้าง กู้ ประเทศสหภาพพม่า สมัยนั้นเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรรามัญ ต่อมาเมืองนี้ได้เป็นเมืองหลวง ของรามัญ ไทยเรียกว่าเมืองหงสาวดี

๓. หั้น (หัน) ว. นั้น ไทยอีสานออกเสียงว่าหัน

๔. หนง (หุนง) น.

๕. หน้า (หน้า) น.

๖. หนี้ ก. เขียนตัว ห กับ น ติดกัน เพราะ ห เป็นอักษรนำ ต่างจาก หนี้ เขียนห่างกัน

๗. หนี้ (หุนี้) ว. นี้ ไทยอีสานออกเสียงว่าหานี้

๘. หมอน น.

๙. หมาก น. ผลไม้

๑๐. หลวก (หลวก) ว. ฉลาด เก่ง บางท่านอ่าน หลวก แต่ ก มีสองตัว ใช้เป็นไม้หันอากาศหนึ่งตัว และเป็นตัวสะกดหนึ่งตัว หลวก หลวก ความเดียวกัน ปัจจุบัน คำว่า หลัก คงกลายมาจากคำว่า หลวก

๑๑. หลวง ว. ใหญ่ เป็นใหญ่
 ๑๒. หลา (หล้า) น. โลก พื้นดิน
 ๑๓. หลาย ว. มาก
 ๑๔. หว (หั่ว) น. ศีรษะ หัวหน้า ทาง
 หวพุ่งหวรบ ว่าแม่ทัพนายกอง หวซ้าย
 ว่าทางซ้าย หวขวา ว่า ทางขวา บางท่าน
 ว่า ปีกซ้ายปีกขวาของกองทัพ (ดูแผนผัง
 ทั้งทัพ ทันภูลงนามพยุห์ ในหน้าถัดไป
 ประกอบ)
 ๑๕. หว่าง (หฺว่าง) น. ะหว่าง
 ๑๖. หวาน ว.
 ๑๗. หา ก.
 ๑๘. หา ว. ไม่มี คำปฏิเสธใช้ควบกับคำว่า
 มีได้ หากคนจกเสมอมิได้ หากคนจักเสมอ
 ไม่มี
 ๑๙. หา บ. ที่ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตย-
 สถาน ให้ความหมายไว้ว่า “หา บ. ที่
 เช่น อยู่หาไหน ๆ อยู่ที่ไหน ๆ ขุนหลวง
 หาวัด - ขุนหลวงทั่ววัด” หาเป็นคำ
 เป็นพหูพจน์ ว่าที่เป็นห่าวเป็นพหูพจน์ หาเป็น
 ครูอาจารย์ ว่า ที่เป็นครูอาจารย์ คำว่า
 หา-ที่ ทำหน้าที่เป็นสรรพนามแทนคำ
 นามที่ติดต่อกัน เรียกว่าประพันธสรรพ
 นาม บางท่านว่า หา ว. เน้นความสำคัญ
 ๒๐. ห่า (ห่า) ว. จำนวนนับ

๒๑. หาน ว. กล้า ปัจจุบันเขียน หาญ
 ๒๒. หาย ก.
 ๒๓. หีน น. หิน
 ๒๔. เหน (เหิน) ก.
 ๒๕. เหนือ บ. บน ก. เหลือ ช้อยเหนือ
 ว่า ช่วยเหลือ คำว่าเหลือ คงกลายมา
 จาก เหนือ เพราะ น กลายเป็น ล ได้
 เช่น ไสยหน้า เป็น ไสยหน้า นาง เป็น ล่าง
 ๒๖. เหล็น (เหล่น) ก. เล่น
 ๒๗. แห้ง บ.
 ๒๘. ให้ (ไห้) ก.
 ๒๙. ใหญ่ (ใหญ่) ว.
 ๓๐. ไหว (ไหว้) ก.
 อ
 ๑. อจน (อะ-จะ-นะ) น. ชื่อพระ
 พุทธรูป พระอจน แปลว่าพระเป็นที่บูชา
 (ป. อจจน เป็นที่บูชา)
 ๒. อฏฐารศ (อจ-ธ-ธ-ธ อจ-ธ-ธ-ธ)
 ชื่อพระพุทธรูป พระอฏฐารศ แปลว่า พระสูง
 ๑๘ ศอก (ป. อฏฐารส ส. อษฏทศ ๑๘)
 ๓. อนน (อัน) ส. ที่ ซึ่ง สิ่ง
 ๔. อย่าว (หฺย่าว) น. เรือน ปัจจุบันเขียน
 เหย้า
 ๕. ยืน (หยืน) ก. ปัจจุบันเขียน ยืน
 ๖. อยู่ (หฺยู่) ก.
 ๗. อร่อย ว.

๘. อรณฺณิก อโรณฺณิก อโรณฺนิก (อะ-รัน-
ณิก อะ-ไร-ณิก) น. ชื่อวัด แปลว่า
อยู่ในป่า (ป. อารณฺณิก)
๙. ออก ก. ขึ้น มาออก ว่า มาขึ้น
๑๐. ออก โอก ก. ทวนนอก ทวนนอก ว่า
ทิศที่พระอาทิตย์ขึ้น เดือนเอก พระจันทร์
ขึ้น
๑๑. อาจ ก.
๑๒. อาจารย์ น. อาจารย์ (ส. อาจารย์ ป.อาจารย์)
๑๓. อ้าย (อ้าย) น. พี่ชายหัวปี
๑๔. อินทราทิตย (อิน-ทฺรา-ทิต) น. ชื่อ
พระมหากษัตริย์ ชื่อเต็มว่าศรีอินทราทิตย
- ศรีอินทราทิตย ปัจจุบันเขียน ศรีอินทรา
ทิตย แปลว่าผู้มีศรีเหมือนพระอินทร์และ
พระอาทิตย์ หรือ ผู้เกิดจากพระอาทิตย์
ผู้ยิ่งใหญ่ (สุริยวงศ์) จากคำสันสกฤตว่า
ศรี + อินฺทฺร + อาทิตฺย คำบาลีว่า สิริ +
อินฺท+อาทิจ
๑๕. อุ น. ชื่อแม่น้ำ ชาวอุ ว่า ผู้อยู่แถบ
แม่น้ำอุ
๑๖. อุบาสก น. อุบาสก ผู้เข้าใกล้พระรัตนตรัย
(ป. ส. อุปาสก)
๑๗. เอา ก.
๑๘. โอย ก. ให้ ปัจจุบันใช้ อาย

แผนผังศัพท์
ทันทูลังนามพยุห์^๒

ทั้งพลต่งนี้ชื่อทันทูลังนามพยุห์ เอานาคนามเป็นขุนพล
ถ้ามิได้ เอากษนามต่งในสองข้างขึ้นด้วยกัน เมื่อจะรบ
ให้รบพร้อมกันเป็น ๑๐ หมู่

กอง ร้อย หน้า แข่ง ปีกซ้าย ๕ ต่งเบญ			กอง ร้อย หน้า แข่ง กัษชะวา ๕ ต่งเบญ
เสนา ๕๐๐ ๕ ต่งชะซ้าย	หัวซ้าย ๕ ต่งเบญ	หัวขวา ๕ ต่งเบญ	เสนา ๕๐๐ กัษชะวา ๕ ต่งพลเบญ
เสนา ๑๐๐๐	เสนา ๑๐๐๐	เสนา ๑๐๐๐	เสนา ๑๐๐๐
	กัษซ้าย ๕ ต่งเบญ	หัวกลาง ๕ ต่งเบญ	กัษขวา ๕ ต่งเบญ
	เสนา ๑๐๐๐	เสนา ๑๐๐๐	เสนา ๑๐๐๐

*พิทร มลิวัลย์ “ข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับภาษาสืลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง” วารสารธรรมศาสตร์ หน้า ๑๔๑

๒ทันทูลังนามพยุห์ แปลว่า กองทัพซ้ายมือข้าง หรือห้อยพันพระยานาค ทันทูล-ทนต์ (พัน งา) ลัง (ห้อย) นาม (ชื่อ) พยุห์-พยุห (กองทัพ)

ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง มีความสัมพันธ์กับพุทธศาสนา ๔ ลักษณะ คือ

๑. ศาสนธรรม
๒. ศาสนประวัติ
๓. ศาสนพิธี
๔. ศาสนวัตถุสถาน

ศาสนาธรรม ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง กล่าวถึงข้อธรรมทางพุทธศาสนาทั้งโดยตรงและโดยปริยาย โดยตรง เช่น ทาน ศีล เป็นต้น โดยปริยาย เช่น พ่อขุนรามคำแหงทรงมีความกตัญญูกตเวทีย่างยอดเยี่ยม เป็นต้น แต่ไม่ได้อธิบายความหมายและแยกหัวข้อธรรมออกเป็นข้อ ๆ เหมือนไตรภูมิพระร่วง เพราะศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงไม่ใช่วรรณคดีที่มุ่งแสดงศาสนาธรรม ข้อธรรมหรือศัพท์ธรรมมีในถ้อยคำที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ ดังนี้

๑. คำจารึกว่า “คนในเมืองสุโขทัยนี้มักทานมกทรวงศีล มีสราในพระพุทธาน” (ถ้อยคำที่ ๒ บรรทัดที่ ๘-๑๒) กล่าวถึงธรรม ๓ ประการ คือ ทาน ศีล และศรัทธา

ทาน คือการให้ มี ๒ ประเภท คือ

๑. ทาน แบ่งตามของที่ให้ มี ๒ คือ

- ๑.๑ อามิสทาน การให้สิ่งของ
- ๑.๒ ธรรมทาน การให้ความรู้เกี่ยวกับธรรม

๒. ทาน แบ่งตามผู้รับ มี ๒ คือ

- ๒.๑ ปาฏิปุคคลิกทาน การให้เจาะจงบุคคล เช่น ถวายอาหารภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง
- ๒.๒ สังฆทาน การให้แก่หมู่ หรือการให้เป็นส่วนรวม เช่น ถวายอาหารภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไปหรือถวายภิกษุรูปเดียวแต่ไม่เจาะจงรูปนั้นรูปนี้

ศีล คือการรักษากายวาจาให้เรียบร้อย หมายถึงศีล ๕ และศีล ๘

ศีล ๕

๑. ปาณาติปาตา เวรมณี เว้นจากการฆ่าสัตว์
๒. อทินนาทานา เวรมณี เว้นจากการลักขโมย
๓. กาเมสุมิฉินาจารา เวรมณี เว้นจากการประพฤติดนินา

๔. มุสาวาทา เวมณี เว้นจากการพูดเท็จ
๕. สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐานา เวมณี เว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท

ศีล ๘ หรืออุโบสถศีล

๑. ปาณาติปาตา เวมณี เว้นจากการฆ่าสัตว์
 ๒. อทินนาทานา เวมณี เว้นจากการลักขโมย
 ๓. อพรหมจริยา เวมณี เว้นจากการเสพเมถุน
 ๔. มุสาวาทา เวมณี เว้นจากการพูดเท็จ
 ๕. สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐานา เวมณี เว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท
 ๖. วิกาลโภชนา เวมณี เว้นจากการรับประทานอาหารในเวลาวิกาลคือตั้งแต่เที่ยงแล้วไป
 ๗. นัจจกัตวาทิสกทัสสนา มาลาคันธวิเลปนธารณมณฑทนวิญญูฏฐานา เวมณี เว้นจากการพื้อนราขบร้องประโคมดนตรีดูการละเล่น การลูบไล้ตัวของหอม การทักทรงประดับดอกไม้ในฐานะแห่งการแต่งตัว
 ๘. อจจาसनมหาสนา เวมณี เว้นจากการนอนบนที่นอนสูงและที่นอนใหญ่
- ศรัทธา** คือความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ ได้แก่การเชื่ออย่างมีเหตุผล มี ๔ อย่าง คือ

- (๑) กรรมศรัทธา เชื่อกรรม เช่น เชื่อว่าทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว
- (๒) วิปากศรัทธา เชื่อผลแห่งกรรม เช่น เชื่อว่าความดีเป็นผลของการทำดีความชั่วเป็นผลของการทำชั่ว
- (๓) กรรมสกทาศรัทธา เชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน เช่น เชื่อว่าคนจะดีหรือชั่วอยู่ที่การกระทำของตน
- (๔) ตถาคตโพธิศรัทธา เชื่อการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เช่น เชื่อว่าคำสอนของพระพุทธเจ้ามีเหตุผลสามารถพิสูจน์ได้

๒. คำจารึกว่า “พ่อขุนรามคำแหงทำโอยทานแก่มหาเถรสงฆราชปราชญรณจบบัฏไตรคก” (ด้านที่ ๒ บรรทัดที่ ๒๘-๒๙) กล่าวถึงทาน และพระไตรปิฎก

พระไตรปิฎก คือหมวดแห่งตำราในพุทธศาสนา มี ๓ หมวด คือ

- (๑) วินัยปิฎก หมวดพระวินัย
- (๒) สุตตันตปิฎก หมวดพระสูตร
- (๓) อภิธรรมปิฎก หมวดพระอภิธรรม

๓. คำจารึกว่า “ขุนผู้ใดตีเมืองสุโขทัยนี้แลให้หัวดีพลีถูกเมืองนี้ทั้งเมืองนี้ดี”

(ด้านที่ ๓ บรรทัดที่ ๗-๙) กล่าวถึงเทวตาพลีคือการบวงสรวงหรือการทำบุญอุทิศเทวตาพลีกรรม มี ๕ อย่าง คือ

- (๑) ญาติพลี สงเคราะห์ญาติ
- (๒) อดีตพลี ต้อนรับแขก
- (๓) ปุพพเปตพลี ทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย
- (๔) ราชพลี ถวายเป็นของหลวง มีเสียภาษีอากรเป็นต้น
- (๕) เทวตาพลี ทำบุญอุทิศให้เทวตา

๔. คำจารึกว่า “๑๒๐๙ สกปีกรให้ขุดเอาพระธาตุดอกทองหลายแห่งทำบูชาบเรอแก่พระธาตุได้เดือนหกวัน” (ด้านที่ ๔ บรรทัดที่ ๔-๕) กล่าวถึงการบูชาด้วยสิ่งของบูชา คือการสักการะ มี ๒ คือ

- (๑) อามิสบูชา การบูชาด้วยอามิสคือสิ่งของ
- (๒) ปฏิบัติบูชา การบูชาด้วยการปฏิบัติตาม

๕. คำจารึกว่า “ปลุกถ้อยผู้ลูกบ้านลูกเมืองนั้นนชอบด้วยธรรมทุกคน” (ด้านที่ ๔ บรรทัดที่ ๒๖-๒๗) กล่าวถึงธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติของพระราชา ซึ่งพ่อขุนรามคำแหงทรงใช้ปกครองบ้านเมือง

ราชธรรม มี ๑๐ เรียกว่า ทศพิธราชธรรม ตามคาถาภาษาบาลีว่า

ทาน	ศีล	บริจาค	อาชฺชว	มทุทว	ตป
อกุโธ	อวิหีสญ		ชนฺติญ	อวิโรธน	ฯ

๑. ทาน การให้
๒. ศีล การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย
๓. บริจาค การเสียสละ

๔. อาชชวะ ความซื่อตรง
๕. มัททวะ ความอ่อนโยน
๖. ทบะ ความเพียรเผาบาป
๗. อักโกธะ ความไม่โกรธ
๘. อวิหิงสา การไม่เบียดเบียน
๙. ขันติ ความอดทน

๑๐. อวิโรธนะ ความยุติธรรม

อีกอย่างหนึ่ง ความในศิลาจารึกตอนนี้ หมายถึงการปกครองโดยมีธรรมเป็นใหญ่ อธิปไตย ความเป็นใหญ่ มี ๓ คือ

๑. อัตตาทิปไตย ความมีตนเป็นใหญ่ เช่นการปกครองแบบเผด็จการ
๒. โลกาธิปไตย ความมีประชาชนเป็นใหญ่ เช่นการปกครองแบบประชาธิปไตย
๓. ธัมมาธิปไตย ความมีธรรมเป็นใหญ่ เช่นการปกครองโดยอาศัยทศพิธราชธรรม

ศาสนประวัติ ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง กล่าวถึงศาสนประวัติ ดังนี้

๑. พ่อขุนรามคำแหง ทรงทำนุบำรุงพุทธศาสนาเป็นอย่างดียิ่ง ทรงนิมนต์พระสังฆราชมาจากเมืองนครศรีธรรมราช ดังคำจารึกว่า “พ่อขุนรามคำแหงกทำโอยทานแก่มหาเถรสงฆราชปราชญรณจบปีลกไทรหลวงกว่าปู่ครูในเมืองนี้ทุกคนลูกแก่เมืองศรีธรรมราชมา” (ด้านที่ ๒ บรรทัดที่ ๒๘-๓๑)

๒. พ่อขุนรามคำแหง ทรงแต่งตั้งภิกษุให้ดำรงสมณศักดิ์เป็นพระครูพระราชาคณะเพื่อปกครองดูแลคณะสงฆ์ ดังคำจารึกว่า “วณนเดียนคบบเดียนโอกแปดวณนเดียนเทมเดียนบ้างแปดวณนฝ่งปู่ครูเถรมหาเถรขึ้นฉ่งเหนื่อขจารหินสุทธรรมมแก่อุบาสก” (ด้านที่ ๓ บรรทัดที่ ๑๓-๑๕)

๓. ภิกษุในสมัยนั้น แบ่ง เป็น ๒ คณะ คือ

(๑) คามวาสี ภิกษุจำพรรษาในวัดที่อยู่ในหมู่บ้าน ดังคำจารึกว่า “กลางเมืองสุโขโชนี้ มีพีหาร มีพระพุทธรูปทอง มีพระอฏฐารศ มีพระพุทธรูป มีพระพุทธรูปอนนใหญ่ มีพระพุทธรูปอนนราม มีพีหารอนนใหญ่มีพีหารอนนรามมีปู่ครูนี้ส...คมีเถรมีมหาเถร” (ด้านที่ ๒ บรรทัดที่ ๒๓-๒๗) ภิกษุเหล่านี้เรียนคัมภีร์ระคือปริยัติธรรม

(๒) อรัญวาสี ภิกษุจำพรรษาในวัดที่อยู่ในป่า ดังคำจารึกว่า “วนนเคียนคบบ เทียนเตมท่านแก้งช้างเผือกกรพทคลยงทอนญ่อมทองงา ...ชาวชีรุจาศรีพขุนรามคำแหงขึ้นชีไปนบ พระ...อรญญิกแล้วเข้ามา” (ด้านที่ ๓ บรรทัดที่ ๑๙-๒๒) ภิกษุเหล่านี้เรียนวิปัสสนาธุระ คือบำเพ็ญกรรมฐาน

๔. ประชาชนในสมัยนั้น ปฏิบัติตามหลักธรรมในพุทธศาสนา สมกับเป็นพุทธศาสนิกชนอย่างแท้จริง ดังคำจารึกว่า “คนในเมืองสุโขทัยนี้มกทานมกทรวงสีล... มีสราในพระพุทสาสนทรวงสีลเมื่อพรนษาทุกคน” (ด้านที่ ๒ บรรทัดที่ ๘-๑๓)

ศาสนพิธี ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงกล่าวถึงศาสนพิธี ดังนี้

๑. พิธีทอดกฐิน ดังคำจารึกว่า “เมื่ออโกลพรนษากรนกินเทียนฉิ่งจึงแล้ว เมื่อกรนกินมีพินเบี้ยมีพินหมากมีพินดอกไม่มีหมอนฉิ่งหมอนโนนบริวารกถินโอยทานแลปี แลญบล่านไปสตุญตคกถินเถิงอโรญิกพุน”

๒. ศาสนพิธีอื่น ๆ เช่น พิธีเข้าพรรษา พิธีถวายทาน พิธีรักษาศีล พิธีฟังธรรม มีปรากฏอยู่ในศิลาจารึกหลายตอน แต่ไม่กล่าวพิธีการอย่างละเอียด ดังคำจารึก “คนในเมืองสุโขทัยนี้มกทานมกทรวงสีล... มีสราในพระพุทสาสนทรวงสีลเมื่อพรนษาทุกคน” (ด้านที่ ๒ บรรทัดที่ ๘-๑๓) พิธีรักษาศีลระยะเวลาเข้าพรรษา มีทางปฏิบัติอยู่ ๒ ทาง คือ

(๑) อยู่บ้านรักษาศีล ๕ หรือศีล ๘ ตามความสามารถ ตลอด ๓ เดือน จนเป็นธรรมเนียมมาถึงปัจจุบันนี้ เช่น ระยะเวลาเข้าพรรษา ผู้ตักสุราเลิกดื่มสุราเป็นต้น

(๒) อยู่วัดรักษาศีล ๕ หรือศีล ๘ โดยมารักษาศีล ๘ ธรรมเนียมนี้พุทธศาสนิกชนตามชนบทบางจังหวัดยังถือปฏิบัติอยู่ เช่น ระยะเวลาเข้าพรรษา พ่อแม่ปู่ย่าตายายผู้สูงอายุไปพักอยู่ที่วัด สวดมนต์รักษาศีล ฟังเทศน์ บำเพ็ญกรรมฐาน ตอนเช้าลูกหลานนำอาหารไปส่ง

๓. พิธีหล่อเทียนพรรษา ดังคำจารึกว่า “เมืองสุโขทัยนี้มีศักปากปทุหลวงทอนญ่อมคนสยคกนน เข้ามาคู้ท่านเผาเทียน” คำว่า เผาเทียน คงหมายถึงพิธีหล่อเทียนพรรษา ปัจจุบันมี ๒ พิธี คือ

(๑) พิธีราษฎร์ ได้แก่ ประชาชนพร้อมใจกันหล่อเทียนแล้วนำไปถวายวัดวันเข้าพรรษาหรือก่อนวันเข้าพรรษาเล็กน้อย

(๒) พิธีหลวง ได้แก่ ทางราชการโดยกรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ จัดเทียนพรรษาไว้แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจิมเทียนเหล่านั้น เมื่อถึงวันเข้าพรรษา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถวายเทียนเหล่านั้นแก่ภิกษุซึ่งนิมนต์มาจากวัดต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ พิธีนี้ประกอบที่ภายในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ถ้าวัดในชนบท ทรงโปรดฯ ให้ กรมการศาสนานำไปถวาย

พิธีถวายเทียนพรรษา มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ

๑. เพื่ออุปัชฌายาพระรัตนตรัย เป็นพุทธรูป ธรรมบูชา และสังฆบูชา ตลอด ๓ เดือน โดยไม่ดับ เพราะเทียนนั้นโตพอ แต่เดิวนั้นอุปัชฌายาภิกษุลงทำวัตรเช้าเย็น นอกเวลานั้น จะดับเพื่อกันอัคคีภัย

๒. เพื่อให้แสงสว่างแก่ภิกษุอยู่จำพรรษาได้ศึกษาหาความรู้ โดยการอ่านหรือ สันทนาธรรม ในเวลากลางคืน ตลอด ๓ เดือน เพราะในสมัยนั้นหรือปัจจุบันนี้บางวัดหาสิ่งที่ จะให้แสงสว่างนอกจากเทียนไม่มี

ศาสนวัตถุสถาน ศิลาจารึกกล่าวถึงปูชนียวัตถุและปูชนียสถานทางพุทธศาสนา ไว้ดังนี้

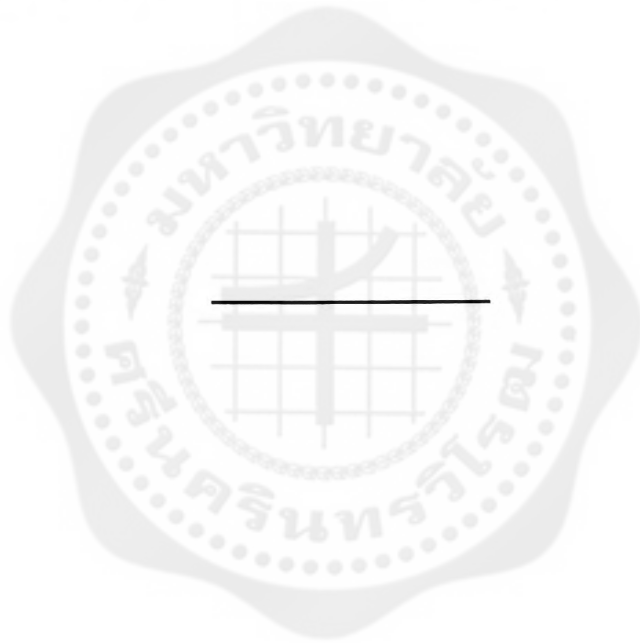
๑. กลางเมืองสุโขทัย มีวัดใหญ่ที่สุดวัดหนึ่ง ชื่อวัดมหาธาตุ สร้างสมัยสุโขทัย ราวรัชสมัยพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ และมีการบูรณะเรื่อยมา ภายในวัดมีพระพุทธรูปทอง พระพุทธรูปอัฐฐารศ ดังคำจารึกว่า “กลางเมืองสุโขทัยนี้มีพิหารมีพระพุทธรูปทองมีพระอัฐฐารศ มีพิหารอนนใหญ่มีพิหารอนนราม” (ด้านที่ ๒ บรรทัดที่ ๒๓-๒๖) และภายในวัด มหาธาตุนี้ มีพระเจดีย์มหาธาตุองค์ใหญ่ ดังคำจารึกว่า “๑๒๐๙ สกปีกรให้ขุดเอาพระธาตุ ออกทองหลายเหิน ตั้งวงยงผาล้อมพระมหาธาตุสามเข้าจึงแล้ว” (ด้านที่ ๔ บรรทัดที่ ๔-๘)

๒. ด้านทิศตะวันออกเมืองสุโขทัย มีวัดอยู่วัดหนึ่งซึ่งเป็นวัดใหญ่ เพราะมีปูครุ จำพรรษาอยู่ ปัจจุบัน คงเป็นวัดตระพังทอง บางท่านว่า เป็นวัดช้างล้อม ดังคำจารึกว่า “เบื้อง ทวนนอกเมืองสุโขทัยนี้มีพิหารมี ปูครุมีทเลหลวง” (ด้านที่ ๒ บรรทัดที่ ๓๓-๓๔)

๓. ด้านทิศใต้เมืองสุโขทัย มีวัดที่อยู่ติดกับท่านบพระร่วง ปัจจุบัน ชื่อวัด พระบาทใหญ่ ตั้งอยู่บนเขาสมนัญญ (เขาพระบาทใหญ่) มีพระพุทธรูปจำลองอยู่บนภูเขานี้ ซึ่งพระยาสิทธิทรงโปรดฯ ให้สร้างและประดิษฐานไว้ในปี พ.ศ. ๑๙๐๓ ดังคำจารึกว่า “เบื้อง หวนนอกเมืองสุโขทัยนี้มีภูติพิหารปูครุอยู่มีศรีตงส” (ด้านที่ ๓ บรรทัดที่ ๓-๕)

๔. ท่านทิศตะวันตกเมืองสุโขทัย มีวัดชื่อวัดอรุณฤๅก ปัจจุบัน ชื่อวัดสะพานหิน พระสังฆราชที่ทรงนิมนต์มาจากเมืองนครศรีธรรมราช จำพรรษาอยู่ในวัดนี้ ทั้งคำจารึกว่า “เบื้องตนตะวันตกเมืองสุโขทัยนี้มีอโรฤๅก ทุกคนลูกแก่เมืองศรีธรรมราชมา” (ด้านที่ ๒ บรรทัดที่ ๒๗-๓๑)

๕. ท่านทิศเหนือเมืองสุโขทัย มีวัด ปัจจุบัน ชื่อวัดศรีชุม บางท่านว่าคือวัดพระพายหลวง ภายในวัดมีพระพุทธรูปชื่อพระอจนะ ทั้งคำจารึกว่า “เบื้องต้นนอนเมืองสุโขทัยนี้มีตลาดปสานมีพระอนมีปราสาท” (ด้านที่ ๓ บรรทัดที่ ๑-๒)

สุภาษิตพระร่วง

กรมศิลปากร อธิบายไว้ว่า “สุภาษิตพระร่วงนี้ มีชื่อเรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า บัญญัติพระร่วง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสวไว้ในหนังสือปลุกใจเสือป่าว่า เป็นสุภาษิตของพระร่วงพ่อขุนรามคำแหง แต่สมเด็จพระมหาพรหมค้ำรงราชานุภาพ ทรงเขียนไว้ในคำปรารภหนังสือสุภาษิตทุกคศสอนบุตร, และในคำนำหนังสือไตรภูมิพระร่วงว่า เป็นสุภาษิตซึ่งคนภายหลังได้แต่งเป็นสำนวนใหม่เสียแล้ว อย่างไรก็ตามก็ด้อยสำนวนในสุภาษิตพระร่วงนั้น สักเกตดูเป็นคำพิน ๆ มีรูปประโยคคล้ายกันกับในศิลาจารึกบางตอนของพ่อขุนรามคำแหงมาก และเป็นสุภาษิตเก่าแก่ติดปากติดใจคนไทยมาช้านาน มีคำของผู้ศึกษาโบราณคดีลงท่านกล่าวว่า “สุภาษิตที่มีชื่อเสียงที่สุดและถือกันว่าเป็นสุภาษิตไทยแท้ คือสุภาษิตพระร่วง สุภาษิตพระร่วงนี้มีจารึกติดอยู่ที่วัดพระเชตุพน เช่นกัน”^๑

สุภาษิตพระร่วง แต่งเป็นคำประพันธ์ชนิดร้อยลิลิต มีโคลงกระทู้ตอนจบ ๑ บทดังนี้

สุภาษิตพระร่วง^๒

ปางสมเด็จพระร่วงเจ้า	แผ่แผ่นภพสุโขทัย
มลักเห็นในอนาคต	จึงผายพจนประภาษ
เป็นอนุสาสนกถา	สอนคนนานรชน
ท้าวราตลพิงเพียร	เรียนอาวุธผดุงอาตม์
อย่าเคลื่อนไหวคลาคลาถ้อย	เมื่อน้อยให้เรียนวิชา
ให้หาสินเมื่อใหญ่	อย่าไผ่เอาทรัพย์ท่าน
อย่าวิระรำนแก่ความ	ประพฤติดามบุรพอบ
เอาแต่ชอบเสียผิด	อย่าประกอบกิจเป็นพาล
อย่าอวดหาญแก่เพื่อน	เข้าเถื่อนอย่าลืมพริ้ว
หน้าศึกอย่าอนใจ	ไปเรือนท่านอย่านั่งนาน
การเรือนทนเร่งคิด	อย่านั่งชิตผู้ใหญ่
อย่าไผ่สูงให้พินศักดิ์	ที่รักอย่าตลก

^๑กรมศิลปากร เรื่องพระร่วง เที้ยวเมืองพระร่วง คำอ่านและคำแปลจารึกสุโขทัย สุภาษิตพระร่วง ไตรภูมิพระร่วง หน้า ๔๓๗

^๒ด. หน้า ๔๓๕-๔๔๔

ปลุกไมตรีอย่ารู้ร้าง
 อย่าโดยคำคนพลอด
 เป็นคนอย่าทำใหญ่
 คบขุนนางอย่าโหด
 อย่าคนึงถึงโทษท่าน
 เลี้ยงคนจักกินแรง
 อย่าไผ่ตนให้เกิน
 ใช้น้ำเซียวอย่าขวางเรือ
 จงเร่งระมัดฟันไฟ
 อย่าประมาทท่านผู้ดี
 ผู้เฒ่าสั่งจงจำความ
 ทำชั่วเรือกไว้กันตน
 ที่มีภัยพึงหลีกเลี่ยง
 ได้ส่วนอย่ามักมาก
 รักตนกว่ารักทรัพย์
 เห็นงามตาอย่าปอง
 ที่ทับบังมีไฟ
 ทางแถวเถื่อนไคลคลา
 โทษตนผิดพึงรู้
 รักดีอย่าด่วนเคียด
 ที่ผิดช่วยเตือนตอบ
 อย่าขอของรักมิตร
 พบศัตรูปากปราศรัย
 อย่ามัวเมาเนื่องนิจ
 พึงผันเผื่อต่อญาติ
 คนพาลอย่าพาลผิด

สร้างกุศลอย่ารู้โรย
 เห็นเรือทอดทางถนน
 ข้าคนไพร่อย่าไฟฟุ่
 โทษตนผิดรำพึง
 หว่านพืชจักเอาผล
 อย่าขัดแย้งผู้ใหญ่
 เดินทางอย่าเดินเปลี่ยว
 ที่สุมเสื่อจงประหยัด
 ตนเป็นไทยอย่าคบทาส
 มีสินอย่าอวดมั่ง
 ที่ชวากหนามอย่าเสียเกือก
 คนรักอย่าวางใจ
 ปลีกตนไปโดยด่วน
 อย่ามีปากกว่าคน
 อย่าไ้รับของเขมู
 ของฝากท่านอย่ารับ
 ที่ไปจงมีเพื่อน
 ครูมาสอนอย่าโกรธ
 สูเสียสินอย่าเสียศักดิ์
 อย่าเบียดเสียดแก่มิตร
 ที่ชอบช่วยยกยอ
 ชอบชิตมักจางจาก
 ความในอย่าไ้เขา
 คិតครองตริกทุกเมื่อ
 รู้ที่ชลาทที่หาญ
 อย่าผูกมิตรไมตรี

เมื่อพาที่พึ่งตอบ
 ช้างไล่เล่นเลี้ยงหลบ
 อย่ากอบจิตริษยา
 อย่าปลุกผีกลางคลอง
 พลันหนีหายวาม้วย
 จงยลเยี่ยงสัมฤทธิ์แตกมิตี
 ภายในอย่านำออก
 อาสาเจ้าจนตัวตาย
 ของแพงอย่ามักกิน
 โอบอ้อมเอาใจคน
 ท่านให้อาหมายโทษ
 ยอครูยอต่อหน้า
 ยอมิตรเมื่อลับหลัง
 เยี้ยวสะเทินจะอดสู
 ผิดอย่าเอาเอาแต่ชอบ
 เข้าออกอย่าวางใจ
 เยี้ยวผู้ซึ่งจะคอยโทษ
 ผิดผิดปลิดไปร้าง
 เครื่องสรรพยุทธอย่าวางจิต
 อย่าทำการที่ผิด
 ใต้ตอบอย่าเสียคำ
 พรรดพวกพ้องทำนุ
 ยลเยี่ยงไถ่นกกระทา
 ระเบิดระเบิดอย่าฟังคำ
 อย่าใช้คนบังบด
 ผากของรักจงพอใจ

จงนบนอบผู้ใหญ่
 สุวานขบอย่าขบตอบ
 เจริญตามคติ
 อย่าปองเรียนอาถรรพ์
 อย่ายลเยี่ยงถั่วแตกมิตี
 ลูกเมียอย่าวางใจ
 ภายนอกอย่านำเข้า
 อาสานายจงพอแรง
 อย่ายินคำคนโลภ
 อย่ายลเหตุแต่ใกล้
 คนโหดให้เอ็นดู
 ยอข้าเมื่อแล้วกิจ
 ลูกเมียยังอย่าสรรเสริญ
 อย่าซังครุซังมิตร
 นอบตนต่อผู้เฒ่า
 ระวังระไวหน้าหลัง
 อย่ากริ้วโกรธเนื่องนิจ
 ข้างตนไวอาวุธ
 คិតทุกข์ในสงสาร
 คิตชวนชวายุที่ชอบ
 คนขำอย่าร่วมรัก
 ปลุกเอาแรงทั่วตน
 พาลูกหลานมากิน
 การจะทำอย่าด่วนได้
 ทดแทนคุณท่านเมื่อยาก
 ฝ่าเท้าไวอย่าทรนง

อกก็ถึงอย่าเกียจ
 นอบนบใจใสสุทร
 อย่าถากคนด้วยตา
 อย่าเลียนครูเตือนท่า
 คนทรยศอย่าเชื่อ
 อย่าผูกมิตรคนจร
 ความชอบจำใส่ใจ
 เมตตาทอบต่อมิตร
 อย่างนินทาผู้อื่น
 คนจนอย่าดูถูก
 ตระกูลตนจงคำนับ
 ทำนรักตนจงรักตอบ
 ความแค้นให้ประหยัค
 อย่าดูถูกว่าน้อย
 อย่าปองภัยต่อท้าว
 อย่าเข้าแบกงาข้าง
 ปางมีชอบท่านช่วย
 ผิดจะบังบังจงลับ
 ผิดจะค้นค้นจงบาย
 ผิดจะแก้แก้จงบะจ่าง
 คิดข้างหน้าอย่าเบา
 เมื่อเข้าศึกกระวังตน
 จงยังผู้ผู้มีศักดิ์
 อย่าทิ้งให้แก่กา
 ใจอย่าเบาจนหนัก
 ข้าแก่ร้ายอดเอา

เจ้าเคียดอย่าเคียดตอบ
 อย่าชุกคนด้วยปาก
 อย่าพาผิดด้วยหู
 อย่าริกล่าวคำคด
 อย่าแผ่เพื่อความผิด
 ท่านสอนอย่าสอนตอบ
 ระวังระไวที่ไปมา
 คิดแล้วจึงเจรจา
 อย่างตืนยกยอตน
 ปลุกไมตรีทั่วชน
 อย่าจับลั่นแก่คน
 ท่านนอบตนจงนอบแทน
 เผาษัตริย์เพลิงงู
 หึงห้อยอย่าแข่งไฟ
 อย่ามกหัวพลันแตก
 อย่าออกก้างขุนนาง
 ปางป่วยท่านจึงชัง
 ผิดจะจับจับจงบั่น
 ผิดจะหมายหมายจงบ่
 อย่ารักห่างกว่าชิต
 อย่าถือเอาตนกว่าเล็ก
 เป็นคนเรียนความรู้
 อย่างก่งายมิตี
 อย่าตีปลาหน้าไซ
 อย่าตีสุนัขห้ามเห่า
 อย่ารักเหากว่าผม

อย่ารักลมกว่าน้ำ

อย่ารักเดือนกว่าตะวัน

ผู้เป็นปราชญ์พึงสลับ

โดยอรรถอันถ่องถ้วน

เลิศอ้างทางธรรม

บัณ เจตจำนงแจ่ม

ทิต ยบุลบรรหาร

พระ ปิ่นนักราชสถาน

ร่วง ราชนามนี้ได้

อย่ารักต่ำกว่าเรือน

ลบสิ่งสรรพโอวาท

รับทวิตรองปฏิบัติ

แถลงเลศเหตุเลือกถ้วน

แลนา ฯ

พิสการ ความเอย

เหตุไว้

อุกรสุข ไทยนา

กล่าวถ้อยคำสอน ฯ

สุภาษิตพระร่วง ถ้าศึกษาพิจารณาอย่างละเอียด จะเห็นว่า นอกจากเป็นสุภาษิตไทยแท้แล้ว บางสุภาษิตยังเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา ดังนั้น สุภาษิตพระร่วง จึงแบ่งออกได้ ๒ ชนิด คือ

๑. สุภาษิตไทยแท้

๒. สุภาษิตจากพุทธศาสนา

สุภาษิตไทยแท้ หมายถึงสุภาษิตดั้งเดิมของไทย เป็นคำสอนเกี่ยวกับการปฏิบัติตน มี ๕ ลักษณะคือ

๑. หลักปฏิบัติตนโดยทั่วไป เช่น

เมื่อน้อยให้เรียนวิชา

ให้หาสินเมื่อใหญ่

อย่าริระว่านแก่ความ

ประพฤติดามบุรพบอบ

เข้าเถื่อนอย่าลืมพรา

ช้างไล่เล่นเลี้ยงหลบ

สุวานขบอย่าขบตอบ

อย่าตึงให้แก่กา

อย่าตีปลาหน้าไซ

๒. หลักปฏิบัติตนต่อผู้สูงกว่า เช่น

อย่านั่งชิดผู้ใหญ่

อย่าขัดแย้งผู้ใหญ่

ครุบาสอนอย่าโกรธ

จงบนอบผู้ใหญ่

อาสาเจ้าจนตัวตาย อาสานายจงพอแรง

ยอกรยอต่อหน้า

๓. หลักปฏิบัติตนต่อผู้เสมอกัน เช่น

อย่าอวดหาญแก่เพื่อน

ยอมมิตรเมื่อลับหลัง

เมตตาทอตอบมิตร

๔. หลักปฏิบัติตนต่อผู้ต่ำกว่า เช่น

ข้าคนไพร่อย่าไฟฟน

ยอข้าเมื่อแล้วกิจ

คนจนอย่าดูถูก

๕. หลักปฏิบัติตนต่อผู้ที่ตนรัก เช่น

ที่รักอย่าดูถูก

คนรักอย่าวางใจ

ลูกเมียอย่าวางใจ

ลูกเมียยังอย่าสรรเสริญ

สุภาษิตจากพุทธศาสนา หมายถึงสุภาษิตที่เกี่ยวกับศาสนธรรม โดยมากนำมาจาก
พุทธศาสนสุภาษิต เช่น

๑. เอาแต่ชอบเสียผิด

ผิดอย่าเอาเอาแต่ชอบ

ทำ อดุเหยุย ยทปณณกั

สิ่งใดไม่ผิด ฟังถือเอาสิ่งนั้น

ขุ. ขา. ๑๒/๑

๒. อย่าประกอบกิจเป็นพาล

ปาปานิ ปริวชชเย

ฟังละเว้นกรรมชั่วทั้งหลาย

ขุ. ธ. ๒๕/๓๑

๓. ปลุกไมตรีอย่ารู้ร้าง
 โลโกปตฺตมฺภิกขา เมตฺตา
 เมตฺตาเป็นเครื่องค้าจุนโลก

ว. ว.

๔. สร้างกุศลอย่ารู้โรย
 อภิตฺตเวรธ กลฺยาณ
 พึงชวนชวายเป็นกรรมดี
 พุ. ธ. ๒๕/๓๐

๕. อย่าโดยคำคนพลอด
 นาสมฺเส อลิกวาทีเน
 ไม่ควรไวใจคนพูดพล่อยๆ
 พุ. ขา. ๒๗/๒๕๐

๖. โทษตนผิดรำพึง อย่าคั่นถึงโทษท่าน
 น ปเรสํ วิโลมานิ น ปเรสํ กตาทกํ
 อตฺตโนว อเวกฺเขยฺย กตานิ อกตานิ จ
 ไม่ควรใส่ใจถึงคำเสียชื่อเสียงผู้อื่น ไม่ควรคอยดูแต่การงานที่ทำแล้ว และยัง
 ไม่ได้ทำของผู้อื่น ควรพิจารณาดูแต่การงานที่ทำแล้วและยังไม่ได้ทำของตนเท่านั้น
 พุ. ธ. ๒๕/๒๑

๗. อย่าใฝ่สูงให้พ้นศักดิ์
 เป็นคนอย่าทำใหญ่
 อย่าใฝ่ตนให้เกิน
 อตฺตทานํ นาติวตฺเตยฺย
 บุคคลไม่ควรลืมนตน
 พุ. ขา. ๒๗/๕๐๓

๘. ที่มีภัยพึงหลีก ปลีกตนไปโดยด่วน
 ยตฺถ เวรี นิวิสฺสตี น วเส ตตฺถ ปณฺทิตโต
 ศัตรูอยู่ในที่ใด บัณฑิตไม่ควรอยู่ในที่นั้น
 พุ. ขา. ๒๗/๓๔

๙. ใ้ส่วนอย่ามกมาก

ยั ถทุธั เทน ทุฏฐัพพั
ไ้สิ่งใด พึงพอใจด้วยสิ่งนั้น

วิ. ภ. ๓/๕๖

๑๐. โทษตนผิกพึงรู้

ปฏิมัสเตมตตนา

พึงพิจารณาตนด้วยตนเอง

ขุ. ธ. ๒๕/๖๖

๑๑. อย่าเบียดเสียดแก่มิตร

มิตฺตทุพฺโภ หิ ปาปโก

ผู้ประทุษร้ายมิตร เป็นคนเลวแท้

ขุ. ขา. ๒๗/๒๕๓

๑๒. รักตนอย่ารักทรัพย์

สฺยเสยฺยสินอย่าเสยฺยศักดิ์

จเช ธนํ อํกวรสุสฺส เหตุ

องค์ ธนํ ชีวิตํ รกฺขมาโน

องค์ ธนํ ชีวิตญฺจาปี สพฺพํ

จเช นโร ฐมฺมมนุสฺสสรนฺโต

นรชนพึงสละทรัพย์เพราะเหตุแห่งอวยวะ

เมื่อรักษาชีวิต พึงสละอวยวะ เมื่อตาม

ระลึกถึงธรรม พึงสละอวยวะ ทรัพย์ และ

แม้ชีวิตเสียทุกอย่าง

ขุ. ขา. ๒๘/๑๔๑

๑๓. อย่าขอของรักมิตร

น ตํ ยาเจ ยสฺส ปิยํ ชีคิเส

ไม่ควรขอสิ่งที่รู้ว่าเป็นที่รักของเขา

วิ. มทา. ๑/๓๓๕

๑๔. อย่ามัวเมาเนืองนิจ

มา ปมาทมนุญเชถ

อย่ามัวประกอบความประมาท

ม. ม. ๑๓/๔๘๘

๑๕. คนพาลอย่าพาลผิด

อย่าผูกมิตรไมตรี

มาสุสุ พาเลน สงฺกฺจฺฉิ

อมิตฺเตเนว สพฺพทา

อย่าสมาคมกับคนพาล ซึ่งเป็นกัณฐักุ ทุกเมื่อ

ขุ. ขา. ๒๑/๕๕

๑๖. อย่ากอบจริยยา

อรติ โลกนาสิก

ความริษยา ทำให้โลกฉิบหาย

ว. ว.

๑๗. อย่ายินคำคนโลภ

นาสมเส อตฺตตฺถปญฺญมฺหิ

ไม่ควรไวใจคนที่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัว

ขุ. ขา. ๒๗/๒๕๐

๑๘. เข้าออกอย่าวางใจ ระวัจระไวหน้าหลัง

อุปฺปมาโท อมตํ ปทํ

ความไม่ประมาท เป็นทางไม่ตาย

ขุ. ข. ๒๕/๑๘

๑๙. อย่ากริ้วโกรธเนืองนิจ

มา โกรสฺส วสํ คมิ

อย่าลุอำนาจความโกรธ

ขุ. ขา. ๒๗/๖๕

๒๐. คิดทุกข์ในสงสาร

สงฺขารา ปฺรมา ทุกฺขา

สังขารเป็นทุกข์อย่างยิ่ง

ขุ. ข. ๒๕/๔๒

๒๑. อย่าทำการที่ผิด

อกทำ ทุกกฐ์ เสียโย

ความชั่วไม่ทำเสียเลยดีกว่า

ส. ส. ๑๕/๖๘

๒๒. คิถขวนขวยที่ชอบ

กตญูจ สุกทำ เสียโย

ความดีทำนั้นแล ดีกว่า

ส. ส. ๑๕/๖๘

๒๓. การจะทำอย่าท้อวนได้

นิสมุม กรณ เสียโย

ใคร่ควรวก่อนแล้วจึงทำ ดีกว่า

ว. ว.

๒๔. อย่าชุดคนด้วยปาก

มามนุญญ์ กุทาจน

ไม่ควรกล่าววาจาที่ไม่น่าพอใจ ในกาลไหน ๆ

ข. ขา. ๒๓/๑๐

๒๕. ท่านรักตนจงรักตอบ ท่านนอบตนจงนอบแทน

สกุทตฺวา สกุทโต โหติ วนฺทโก ปฏินฺทณ

คนทำสักการะย่อมได้รับสักการะ ผู้ให้ย่อมได้รับให้ตอบ

ข. ขา. ๒๘/๑๕๔

๒๖. คิถข้างหน้าอย่าเบา

รกุเขยยานาคติ ภย

พึงป้องกันภัยที่ยังไม่มาถึง

ข. ขา. ๒๓/๓๒, ๑๓๖

เรื่องนางนพมาศ^๑

เรื่องนางนพมาศ สมเด็จพระยาราชราชนฤพทุภะ ทรงอธิบายไว้ว่า

“หนังสือเรื่องนี้เรียกกันมาแต่ก่อน ๓ ชื่อ เรียกว่า เรื่องนางนพมาศ ชื่อ ๑ เรียกว่า เรื่องเรวดีนพมาศ ชื่อ ๑ เรียก คำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ชื่อ ๑ แต่ที่จริงก็หมายความว่าอันเดียวกัน เพราะผู้ที่แต่งหนังสือเรื่องนี้กล่าวว่าชื่อนางนพมาศ บิดาเป็นพราหมณ์รับราชการในตำแหน่งที่พระศรีมหาสมุทรนครสุโขทัยเป็นราชธานีของสยามประเทศ มารดาของนางนพมาศชื่อนางเรวดี บิดามารดาได้นำนางนพมาศถวายทำราชการในสมเด็จพระร่วงเจ้า ได้เป็นพระสนมเอกตำแหน่ง ท้าวศรีจุฬาลักษณ์อาศัยประวัติของนางที่ปรากฏกันนี้ จึงเรียกชื่อหนังสือนี้ต่าง ๆ กันดังกล่าวนมา

“ส่วนข้อความของหนังสือเรื่องนี้ ตอนต้นกล่าวด้วยมนุษยชาติและต่อมากล่าวแสดง เหตุที่บิดามารดานำเข้าไปถวายตัวเป็นพระสนม แล้วพรรณนาถึงหน้าที่ข้าราชการฝ่ายในตลอดไป จนแบบวิธี ๑๒ เดือน ซึ่งมีเป็นราชประเพณีในครั้งกรุงสุโขทัยเป็นที่สุด

“ว่าโดยทางโวหาร ใคร ๆ อ่านหนังสือเรื่องนี้ด้วยความสังเกตจะเห็นได้โดยง่าย ว่า เป็นหนังสือแต่งในครั้งกรุงรัตนโกสินทร์เอง แต่งในระหว่างรัชกาลที่ ๒ กับที่ ๓ ไม่ก่อนนั้น ขึ้นไปและไม่ใช่เป็นสำนวนภายหลังนั้นลงมาเป็นแน่ ถ้าจะหาพยาน จงเอาสำนวนหนังสือเรื่องนี้ ไปเทียบกับสำนวนหนังสือจารึกครั้งสุโขทัย หรือหนังสือซึ่งเชื่อว่าแต่งครั้งกรุงสุโขทัยเช่นหนังสือ ไตรภูมิพระร่วงเป็นต้น หรือแม้ที่สุดจะเอาไปเทียบกับหนังสือที่แต่งเพียงในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็น ราชธานี ก็จะได้เห็นได้แน่นอนว่า สำนวนหนังสือเรื่องนางนพมาศเป็นหนังสือแต่งใหม่เป็นแน่ และ ยังซ้ำมีความที่กล่าวผิด ที่จับได้โดยแจ่มแจ้งว่าเป็นของใหม่หลายแห่ง ยกตัวอย่างดังตรงว่าด้วย ชนชาติต่าง ๆ หนังสือนี้ออกชื่อฝรั่งหลายชาติซึ่งที่จริงไม่ว่าชาติใดยังไม่เข้ามาในประเทศนี้ เมื่อ ครั้งนครสุโขทัยเป็นราชธานีเป็นแน่ อีกข้อ ๑ ที่ว่าครั้งสุโขทัยมีปืนใหญ่นาคนับด้วยหลายหาบ ปืนใหญ่ในครั้งนั้นยังไม่เกิดขึ้นในโลก แต่ที่ผิดน่าพิศวงยิ่งกว่าอย่างอื่นนั้นมีแห่ง ๑ ที่ลงชื่อว่าชาติ ฝรั่งอเมริกันลงไว้ในนั้นด้วย ชาติอเมริกันพึงเกิดจะมีในครั้งพระร่วงอย่างไรได้ แม้แต่คำว่าอเมริกัน เองก็พึงเกิดขึ้นในครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เพราะฝรั่งช่างทำแผนที่คนหนึ่งไปทำแผนที่ให้ ปรากฏว่าได้ชักว่าเป็นทวีปหนึ่งต่างหาก มิใช่อินเดียฝ่ายตะวันตกดังเข้าใจกันมาแต่ก่อน จึงได้เรียก

^๑วรรณคดีเรื่องข้อ “เรื่องนางนพมาศ” ไม่ใช่ชื่อ “นางนพมาศ” ดู กรมศิลปากร เรื่องนางนพมาศ หน้า ๑

ทวีปนั้นว่าอเมริกา ตามชื่อช่างแผนที่ผู้ทีไปพบความข้อนี้ เมื่อสำนวนหนังสือเห็นได้ว่าเป็นหนังสือ
 ครึ่งกรุงรัตนโกสินทร์ ด้วยเหตุต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ประการ ๑ ยังซ้ำหนังสือเรื่องฉบับที่ข้าพเจ้า
 เคยได้พบมาแต่ก่อน ล้วนเป็นฉบับที่ผู้ร้ายในทางหนังสือได้แทรกแซงแปลงปลอมเสียจนละเอะ
 ค้วยอีกประการ ๑ แต่ก่อนมาข้าพเจ้าจึงมิได้มีความนิยมต่อหนังสือเรื่องนางนพมาศ จนถึงได้นำ
 ความกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในที่ประชุมโบราณคดีสโมสร ว่า
 ข้าพเจ้าไม่เชื่อหนังสือเรื่องนี้ ว่าเป็นหนังสือของนางนพมาศจริงทั้งอ้างไว้ในตัวเรื่อง พระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายว่า หนังสือเรื่องนี้ได้เคยทอดพระเนตร
 เห็นฉบับหลวง แต่ถึงฉบับหลวงก็เป็นหนังสือแต่งใหม่ในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์อย่างข้าพเจ้าคิดเห็น
 นั้นเป็นแน่ไม่มีที่สงสัย แต่ท่านผู้ศึกษาโบราณคดีแต่ก่อนมา มีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัวและกรมหลวงวงศาธิราชสนิทเป็นต้น ทรงนับถือหนังสือเรื่องนี้ ชะรอยเรื่องเดิมเขา
 จะมีอยู่บ้าง แต่ฉบับเดิมจะบกพร่องวิปลาสขาดหายไปอย่างไร จึงมีผู้ใดในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์
 แต่งใหม่ โดยตั้งใจจะปฏิสังขรณ์ให้เรียบร้อย แต่ผู้แต่งมิได้ถือเอาความจริงเท็จในพงศาวดารเป็น
 สำคัญอย่างนิยมนกันทุกวันนี้ แต่งแต่จะให้ไพเราะเพราะพริ้งเรียงลงไปตามความรู้ที่มีอยู่ในเวลาแต่ง
 หนังสือ เรื่องหนังสือจึงวิปลาสไป

“ได้ทราบกระแสพระราชดำริดังกล่าวมาแล้ว ข้าพเจ้ายังหาหนังสือเรื่องนางนพมาศ
 ที่เป็นฉบับที่ไม่ได้ จึงยังมิได้พิจารณาหนังสือเรื่องนี้ต่อมา จนเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้จัดหอพระสมุดวชิรญาณขึ้นเป็นหอสมุดสำหรับพระนคร เมื่อปี
 มะเส็ง พ.ศ. ๒๔๔๘ และโปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จดำรง
 พระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เป็นสมณายกของกรรมการ ได้หนังสือเก่ามา
 รวบรวมไว้ในหอพระสมุดวชิรญาณอีกมาก ในพวกหนังสือที่หาได้มีหนังสือเรื่องนางนพมาศนี้
 หลายฉบับ ฉบับหนึ่งเป็นของเจ้าพระยารัตนบดินทร แต่ยังเป็นเจ้าพระยาพลเทพ ซึ่งเชื่อได้ว่า
 พวกผู้ร้ายปลอมหนังสือยังมีได้จับต้อง มีอยู่เล่มสมุดไทย ๑ กับฉบับของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมหลวงวรเสรฐสุดา ทูลเกล้าฯ ถวายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้า
 บรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรินทร์ทรงค้นได้อีก ๓ เล่มซึ่งเป็นฉบับที่อย่างเดียวกัน และ
 บางทีจะเป็นฉบับเดียวกับเจ้าของพระยารัตนบดินทรด้วยซ้ำไป เพราะรวมเข้ากันได้พอเต็มเรื่องแต่
 ต้นจนปลายบริบูรณ์ ข้าพเจ้าจึงเอามาอ่านพิจารณาดูโดยถ้วนถี่เมื่อในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ

อ่านตลอดเรื่องแล้วคิดเห็นความจริงามจะเป็นอย่างกระแสนพระราชนิพนธ์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือหนังสือเรื่องนี้ของเดิมเขาจะมีจริง เพราะลักษณะพิธีของพราหมณ์ที่กล่าวไว้ในหนังสือเรื่องนี้ โดยมากเป็นตำราพิธีจริงและเป็นพิธีอย่างเก่า อาจจะใช้เป็นแบบแผนก่อนครั้งกรุงศรีอยุธยา ไม่ใช่เรื่องที่ผู้ใดจะมาคิดปลอมขึ้นใหม่ได้ทั้งหมด คือรายหนังสือเรื่องนางนพมาศนั้นของเดิมจะมาในจำพวกหนังสือตำราพราหมณ์ ซึ่งเขียนด้วยตัวหนังสือพราหมณ์เป็นภาษาไทยหนังสือจำพวกนี้แม่ในหอพระสมุดวชิรญาณทุกวันนี้ก็มีอยู่บ้าง หนังสือเรื่องนางนพมาศถ้ามาโดยทางตำราพราหมณ์ฉบับเดิมจะขาด ๆ วิน ๆ อยู่อย่างไร จึงมีผู้มาแต่งขึ้นใหม่เมื่อรัชกาลที่ ๒ หรือ ที่ ๓ ในกรุงรัตนโกสินทร์ดังกล่าวมาแล้ว

“พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ได้เคยทรงสลับกระแสนับสั่งในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ข้าราชการฝ่ายในที่เป็นผู้เฒ่าผู้แก่ รับราชการมาแต่ในรัชกาลที่ ๓ ได้เคยกราบบังคมทูล ว่าหนังสือเรื่องนางนพมาศนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์แทรกไว้ตอน ๑ เปรียบเทียบกิริยาอาการของข้าราชการฝ่ายในเป็นเชิงทรงบริภาษ แต่จะเป็นตรงไหนไม่ปรากฏเมื่อข้าพเจ้าได้ทราบความขอขึ้นมาตรวต้นฉบับดู เห็นความในตอนนางนพมาศเจรจากับบิณฑามารดาเมื่อก่อนจะเข้าไปรับราชการ คือตั้งแต่หน้า ๒๖ จนหน้า ๕๖ ในหนังสือที่พิมพ์ฉบับนี้เป็นความว่าเปรียบเทียบนิสัยหญิง และโอรสที่แต่งดีมาก ตอนนี้อาจจะเป็นพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ควรผู้อ่านจะสังเกตดู

“หนังสือเรื่องนางนพมาศนับว่าเป็นหนังสือสำคัญในภาษาไทยเรื่อง ๑ ด้วยเหตุดังกล่าวมาแล้ว และเป็นเรื่องโบราณคดีซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนิยม และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงอ้างอิงหนังสือเรื่องนางนพมาศนี้ไว้ในพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน หลายแห่ง หวังใจว่าจะเป็นที่พอใจแก่ผู้ที่ได้อ่านทั่วกัน ”

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีกระแสพระราชวิจารณ์ไว้ว่า “ข้อที่เรียกว่า นพมาศ เดิมเห็นจะหมายเพียงว่าพิธี ๙ เดือน คือเว้นพรรษา ๓ เดือน นอกจากนั้นพิธีพราหมณ์ทำตามตำราทุกเดือน จะมีใช้เป็นข้อคน ”

ผู้แต่งและสมัชที่แต่งในบานแผนกก่อนเริ่มเรื่อง มีโคลงสี่ ๑ บท และความร้อยแก้วบอกนามผู้แต่งและสมัชที่แต่งไว้

^๑ เรื่องนางนพมาศ ล.ด. หน้า คำนำ

^๒ ค. หน้า ข (คำนำ)

“นพมาศนามแม่นี้	เดิมมา
โปรดเปลี่ยนศรีจุฬา	ลักษณะล้ำ
อุทุมพรปรีชา	ชาญยิ่ง นแม่
หญิงภพไฉจก้า	กว่านฤมี ฯ

“ตำรับโบราณจารย์ พระศรีจุฬาลักษณ์ท่านกล่าวความสวัสดิ์เจริญของสตรีภาพ ผู้ประพดติดตามโอวาทแห่งท่านไว้ แต่สมัยจุลศักราชแรกตั้ง ครั้นแผ่นดินสมเด็จพระร่วงเจ้าโดยนิยมดังนี้”^๑

คำว่า แต่สมัยจุลศักราชแรกตั้ง คงไม่ใช่หมายถึงปีเริ่มตั้งจุลศักราช คือ พ.ศ. ๑๑๘๑ อย่างแน่นอนเพราะก่อนสมัยสุโขทัยหลายร้อยปี และเพราะจุลศักราช ตั้งขึ้นโดยพระเจ้าสังฆราชาหรือพระเจ้าสิงหนยศ แห่งรามัญประเทศ คงหมายถึงปีที่เริ่มใช้หรือปีที่เปลี่ยนจุลศักราชในสมัยสุโขทัย ตามหลักฐานสันนิษฐานกันไว้ ปีที่เปลี่ยนเป็นจุลศักราช ๑ ตรงกับ พ.ศ. ๑๘๖๖ ในรัชสมัยพระยาเลอไท^๒

ในเรื่องนางนพมาศ มีกล่าวถึงจุลศักราชอยู่ ๒ แห่งคือ นางเรวดีนำนางนพมาศเข้าถวายตัวเมื่อ “วันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๐ ค่ำ จุลศักราช ๖ ปีมะโรง ฉศก”^๓ ตรงกับ พ.ศ. ๑๘๗๑ และเมื่อ “ล่วงจุลศักราชไปได้ ๑๘ ปี โดยกำหนด”^๔ ตรงกับ พ.ศ. ๑๘๘๓ สมเด็จพระร่วงเจ้าประจวบ และคงสวรรคตในปีต่อมา ดังนั้น คำว่า สมเด็จพระร่วงเจ้าในเรื่องนางนพมาศนี้คงหมายถึงพระยาเลอไท นางนพมาศได้เป็นพระสนมเอกในสมเด็จพระร่วงเจ้า ตำแหน่งท้าวศรีจุฬาลักษณ์ (พระสนมเอก มี ๔ ตำแหน่ง คือ อินทรสุเรนทร อินทรเทวี ศรีสุตาจันทร์ และศรีจุฬาลักษณ์) นางนพมาศคงแต่งเรื่องนางนพมาศนี้ในปี พ.ศ. ๑๘๘๓-๑๘๘๔

เรื่องนางนพมาศ มีลักษณะคำประพันธ์เป็นร้อยแก้ว มีร้อยกรองสลับเล็กน้อย คือ มีโคลงสี่ บอกรามผู้แต่ง ๑ บท เพลงขับยอเกียรตินางนพมาศ กล้ายกลอนดอกสร้อย ๓ บท และเพลงขับถวายในงานพระราชพิธีจองเปรียง กล้ายกลอนดอกสร้อยเช่นกัน ๒ บท

^๑ เรื่องนางนพมาศ ล.ค. หน้า ๑

^๒ สันชัย กระบวนแสง ประวัติศาสตร์สุโขทัย หน้า ๒๘

^๓ เรื่องนางนพมาศ ล.ค. หน้า ๕๑

^๔ ล.ค. หน้า ๔๘

ด้วยเสาใต้ไฟที่ซุ้มทวาร มีศาลารายเป็นระยะตามขอบกำแพงชั้นนอก เป็นที่ประชุมบรรพชิต ซึ่งไปกระทำสักการบูชา ถูเคียรถวายเยี่ยงยศไปถวายเสนาสนะกุฏิสงฆ์ ล้วนกระทำด้วยอิฐปูนเป็น หมู่แถว มีทั้งที่จักรมที่สบายกลางคืนกลางวัน หอฉันหอปริตหอสังฆกรรมเพียร...”^๑

ศาสนประวัติ นางนพมาศ ได้กล่าวถึงความเจริญรุ่งเรืองแห่งพุทธศาสนาไว้ว่า “อนึ่ง อันว่าพระกุลบุตร พุทธชินรสสังฆรัตน์ ความวสีอริยญวาสีสิ้นทั้งมวล ล้วนแต่ปฏิบัติตาม พระวินัยบัญญัติประเสริฐด้วยศีลคุณ ธุระคุณ กิจจะสมณคุณ ต่างเล่าเรียนคันถธุระ วิปัสณา ธุระ ที่มีพระวรราชาอายุเป็นพระมหาเถรท่านรอบรู้ในข้อวัตรปฏิบัติ ก็ได้เป็นพระอุปัชฌาย์ อาจารย์สั่งสอนภิกษุสามเณร มีอันเฝ้าสีกัสถกิจวิหาริกนบด้วยสัพพัญญูเป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะ... บรรพชากุลบุตรในตระกูลทั้งปวง ก็ออกบรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนาเป็นอันมากทุกเดือน ปีมิได้ขาด ชนมธุจกาศิขุบัติบ้างก็เลื่อมใสมานับถือพระรัตนัตถยาธิคุณเป็นที่พึ่ง ให้บุตรนาคา ออกบวชเป็นภิกษุสามเณรก็โดยมาก อันพระบวรพุทธศาสนานี้รุ่งเรือง พระรัตนตรัยกับบริบูรณ์ ด้วยเครื่องสักการบูชา และจุบจิบจยซึ่งทานทายก มีพระมหาภิกษุตรี เป็นต้น บริจาคทรัพย์ ถวายทานถวายไว้ในพระอารามใหญ่น้อยทั่วไป มิให้พระภิกษุสามเณรได้รับความลำบากขัดสนด้วย กับป่วยของฉันทโรรวิรรและบริวารต่าง ๆ”^๒

ศาสนธรรม พระศรีมโหสถ ได้ทกลองปัญญาของนางนพมาศ ก่อนนำไปถวายเป็น พระสนม ได้เล่าเรื่องนกเบญจวรรณว่างามด้วยสีห้าสีจึงเป็นที่รักของมวลชน นางนพมาศได้ กล่าวถึงข้อปฏิบัติ ๕ ข้อ อันเปรียบด้วยสีห้าสีของนกเบญจวรรณว่า “ข้าน้อยก็สนองคำบิดาว่า นกเบญจวรรณ ปราศจากปามาอยู่ด้วยมนุษย์ หม่อมมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมเป็นที่จำเริญใจจำเริญตา ในนกเบญจวรรณอันงามด้วยสีห้าสี อันตัวข้าน้อยนี้จากญาติพงศ์พันธุ์ไปอยู่ในพระนิเวศน์เรือน หลวง ก็จะประพฤตินให้ต้องด้วยคำสุภาษิตท่านไว้ทั้งห้าอย่าง คือ

(๑) จะประพฤติวจาให้อ่อนหวานมิได้เกินเลยแก่ท่านผู้ใดผู้หนึ่ง ที่จะควรเรียกแม่ก็ จะเรียกว่าแม่ ควรจะเรียกว่าพี่ว่าน้องว่าอา ก็จะเรียกว่าพี่ว่าน้องว่าอา มิให้ท่านผู้ใดรำคาญ เคืองโศตด้วยวาทจาวิธ กังนี้ อย่างหนึ่ง

^๑ เรื่องนางนพมาศ ด.ด. หน้า ๕

^๒ ด.ด. หน้า ๑๑

(๒) อนึ่ง ข้าน้อยจะประพฤติกายให้ละมุนละม่อมมิได้เยื่อหยิ่งกรุยกรายผ่าน่งห่มให้เสียสัท้านผู้ใดและจะมีไ้ดัดจริตเล่นตัวให้เคื่องระคายฉันท่านทั้งหลาย ด้วยกำเริบกายดังนี้ อย่างหนึ่ง

(๓) ประการหนึ่ง ข้าน้อยจะประพฤติน้ำจิตมิได้มีความอิจจาวิษยาพยาบาท ปองร้ายหมายมาดหมิ่นแคลนท่านผู้ใด ให้น้ำจิตเป็นแวรแก่กันเลยดังนี้ อย่างหนึ่ง

(๔) ประการหนึ่ง ถ้าท่านผู้ใดมีน้ำใจเมตตากรุณาข้าน้อยนี้โดยฉันทุจริต ข้าน้อยก็จะผูกพันรักใคร่มีกินແ່ນง ประพฤติตามคฤโราณ ท่านยอมว่าถ้าใครรักให้รักตอบดังนี้ อย่างหนึ่ง

(๕) ประการหนึ่ง ถ้าข้าน้อยเห็นท่านผู้ใด ทำความดีความชอบในราชกิจก็ดี และทำถูกต้องด้วยขนบธรรมเนียมคฤโราณก็ดี ข้าน้อยก็ถือเอาเป็นเยี่ยงอย่าง กระทำสิ่งที่ดีก็ตามท่าน ให้สมด้วยคำโราณ ว่าถ้าใครทำชอบให้ทำตาม จะประพฤติดังนี้ อย่างหนึ่ง”

นางนพมาศ ได้กล่าวถึงการรักษาศีลอุโบสถ ๖ ชนิด ในระยะเข้าพรรษา ว่า “แล้วมหาชนชายหญิงต่างตั้งปัญจกประคิษฐ์สมาทานอุโบสถศีลอันมีองค์แปด ในสำนักพระมหาเถระเจ้าทั้งหลาย

- (๑) บ้างก็ออกวจีเภทว่าข้าพเจ้าจะรักษาศีลอุโบสถเป็นปาฏิหาริยะปักขอุโบสถสันตสนทนากุตุสเถื่อน
- (๒) บ้างก็สมาทานเป็นเทมาสกนิพัทธอุโบสถ คือรักษาศีลในพระพรรษาสันไตรมาสสามเดือน
- (๓) บ้างก็สมาทานเป็นเอกมาสกนิพัทธอุโบสถ คือรักษาศีลตั้งแต่เพ็ญเดือน ๑๑ ไปจนถึงเพ็ญเดือน ๑๒ เสมอทุกวัน
- (๔) บ้างก็สมาทานเป็นอัฏฐมาสกนิพัทธอุโบสถ คือรักษาศีลเสมอทุกวันในศุภกบักษกาปักษกั้งเดือน
- (๕) บ้างก็รักษาศีลแต่ปักติอุโบสถเดือนละแปดวันพระ
- (๖) บ้างก็สมาทานเป็นปฐิชากระอุโบสถมีวันรับส่งเดือนหนึ่งรักษาศีลสิบเก้าวัน”^๒

^๑ เรืองนางนพมาศ ถ.ศ. หน้า ๒๖-๒๗

^๒ ถ.ศ. หน้า ๘๐

ศาสนพิธี นางนพมาศ ได้กล่าวถึงศาสนพิธี ๔ อย่าง คือ

๑. พิธีจองเปรียง “พอถึงการพระราชพิธีจองเปรียง ในวันเพ็ญเดือน ๑๒ เป็นนักขัตฤกษ์ชักโคมลอยโคม บรรดาประชาชนชายหญิงต่างตกแต่งโคมชักโคมแขวนโคมลอยทุกตระกูลทั่วทั้งพระนคร แล้วก็ชวนกันเล่นมหรสพ สันสามราตรีเป็นเยี่ยงอย่าง แต่บรรดาข้าเฝ้าฝ่ายราชบุรุษนั้นต่างทำโคมประเทียบบริวารวิจิตรด้วยลวดลายวาดเขียนเป็น รูปและสัตว์ฐานต่าง ๆ ประกวดกัน มาชักมาแขวนเป็นระเบียบเรียบร้อยตามแนวโคมชัยเสาระหงตรงหน้าพระที่นั่งชลพิमान ถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ทรงพระราชอุทิศสักการบูชาพระมหาเศวตฉัตรจุฬามณีในชั้นดาวดึงส์ ฝ่ายพระสนมกำนัลก็ทำโคมลอยร้อยด้วยบุปผชาติเป็นรูปต่าง ๆ ประกวดกัน ถวายให้ทรงอุทิศบูชาพระบรมพุทธรบาท ซึ่งประดิษฐานยังนันทมทานทีแต่คำโลกสมมุติเปลี่ยนชื่อเรียกว่า ลอยกระทงทรงประทับ”^๑

๒. พิธีวิสาขบูชา “ครั้นถึงวันวิสาขบูชาพุทธศาสน์ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินและราชบริรักษ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน ทั้งอาณาประชาราษฎร์ทั่วทุกนิคมคามชนบทก็ประดับพระนครและพระราชวังข้างหน้าข้างใน จวนตำแหน่งท้าวพระยาพระหลวงและเศรษฐีไพร่าหมณ บ้านเรือน โรงร้านพ่วงแพชนประชาชายหญิง ล้วนแต่แขวนโคมประทีปชวาลาสว่างไสว ห้อยย้อยพวงบุปผชาติ ประพรมเครื่องสุคันธธรส อุทิศบูชาพระรัตนตรัยสันสามทิวาราตรี....”^๒

๓. พิธีเข้าพรรษา “ครั้นเดือน ๘ ถึงนักขัตฤกษ์บูชาใหญ่การพระราชพิธีอาษามมาส พระวรบุตรพุทธิโนรสในพระศาสนา จะจำพระวรราชาเป็นมหาสันนิบาตทุกพระอาราม ฝ่ายพราหมณาจารย์ก็จะเข้าพรต สมทานศีลบริโภคระยาบวชบูชาคุณพระพุทธเจ้าอยู่หัวจึงดำรัสสั่งนายนักการให้ตกแต่งเสนาสนะทุกพระอารามหลวง แล้วทรงถวายบริหารสมณะเป็นต้นว่าเตียงตั้งที่นั่งนอนเสื่อสาครลาดปูเป็นสังฆทาน และผ้าวรชวาสิกพัศตร์สลาภัตถิกลานภัตถ์ทั้งประทีปเทียนจำนำพระวรราชาพระบรมธาตุพระพุทธรูปปฏิมากรพระปริยัติธรรม สันไตรมาส ถวายรูปเทียนชวาลาน้ำมันตามไส้ประทีป แก่พระภิกษุสงฆ์บรรดาจำพระวรราชาในพระอารามหลวงทั้งในกรุงนอกกรุงทั่วถึงกันตามลำดับ”^๓

^๑ด. หน้า ๕๕-๖๐

^๒ด. หน้า ๑๕

^๓ด. หน้า ๑๘

๔. พิธีถวายเทียนพรรษา “ฝ่ายมหาชนชายหญิงในตระกูลต่าง ๆ ทัวไปทั้งพระราชอาณาเขตชอบขันตสมา ประชุมกันเป็นพวกเป็นเหล่าตามวงศ์ญาติและมิตรต่างตงแต่งกรัษกาย ประกวดกัน แห่เทียนจำนำพรรษาของตง ๆ ไปทางบกบ้างเรือบ้าง เสียงพิณพาทย์ฆ้องกลองสนั่นไปทุกแห่งทุกตำบล เอิกเกริกด้วยประชาชนคนแห่คนดูทั้งทางบกทางน้ำเป็นมหานกัษัตถุภษในวันพระราชพิธีอาสาฬหมาสบูชาใหญ่ ครั้นถึงอาวาสอารามของผู้ใดก็เลี้ยงดูกัน แล้วเชิญเทียนประทีปจำนำพรรษาเข้าตั้งในอุโบสถพิหาร จุกตามบูชาพระรัตนตรัยสิ้นไตรมาส สามเดือนทุกอารามราษฎร”^๑

ตัวอย่างที่ยกมาประกอบใน ๔ ลักษณะที่เร่องนางนพมาศเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาไม่ได้แปลความไว้ เพราะเห็นว่าภาษาที่ใช้ไม่ยากนัก และบางตอนในหนังสือก็ได้อธิบายความไว้อย่างชัดเจน

ไตรภูมิพระร่วง

ไตรภูมิพระร่วง ถือกันว่าเป็นวรรณคดีเล่มแรกในประเภทหนังสือและเป็นวรรณคดีที่เกี่ยวกับพุทธศาสนาในด้านศาสนธรรมโดยตรง ไตรภูมิพระร่วง เดิมมี ๓ ชื่อ คือ หน้าคาถา นมัสการ เขียนว่า เทภูมิกถา ในบานแพนกเดิม เขียนว่า ไตรภูมิกถา และก่อนเริ่มเรื่อง เขียนว่า เทภูมิกถา ทั้ง ๓ ชื่อ แปลได้ความอย่างเดียวกันว่าเรื่องภูมิสาม หรือเรื่องสามภูมิ ในบานแพนกไตรภูมิพระร่วง ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ พ.ศ. ๒๔๕๕ มีคำอธิบายว่าสมเด็จพระมหาพรหมเจ้าราชูปถัมภ์ ทรงเปลี่ยนชื่อเป็นไตรภูมิพระร่วง เพื่อเป็นคู่กับสุภาวดีพระร่วง

ไตรภูมิพระร่วง เป็นพระราชนิพนธ์ในพระมหากษัตริย์ไทย กษัตริย์รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงสุโขทัย สันนิษฐานกันว่า พระยาลิไทยทรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วงในราว พ.ศ. ๑๘๘๘ ขณะทรงดำรงตำแหน่งมหาอุปราชครองเมืองศรีสัชนาลัย พระราชประสงค์ในการพระราชนิพนธ์ มีในบานแพนกเดิมว่า “ใส่เพื่อมีอรรถพระอภิธรรมและไกรเทศนาแก่พระมารดาท่านหนึ่งจะไกรจำเริญพระอภิธรรมโศก” พระราชประสงค์ที่ว่าไกรเทศนาแก่มารดา คงทรงปฏิบัติตามพระยุคลบาทพระพุทธเจ้าที่เคยไปทรงแสดงอภิธรรมปิฎกโปรดเทพบุตรพุทธมารดาบนชั้นดาวดึงส์เทวโลก

ต้นฉบับไตรภูมิพระร่วงที่กรมศิลปากรใช้เป็นแบบฉบับพิมพ์เผยแพร่ เป็นฉบับใบลานอักษรขอมจำนวน ๑๐ ผูก ผูกละ ๒๔ ลานที่พระมหาช่วยวัดกลางปากน้ำ จังหวัดสมุทรปราการ เป็นผู้จารคือผู้เขียนหรือผู้คัดลอก บอกชื่อผู้จารและปีที่จารไว้ตอนท้ายว่า “พระมหาช่วยจានพระไตรภูมิกถาที่วัดปากน้ำ ชื่อวัดกลาง แล้วแต่ในเดือน ๔ ปีจอ วันอาทิตย์เมื่อเวลาวันบ่าย ๓ โมงเศษ เมื่อพระพุทธศักราชล่วงได้ไปแล้ว ๒๓๒๑ พระวรวงษา”

คัมภีร์พุทธศาสนาที่พระยาลิไทยทรงนำข้อธรรมมาพระราชนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วง มีบอกไว้ ๒ แห่ง คือ

๑. ในบานแพนกเดิมตอนต้นว่า “พระธรรมไตรภูมิกถานี้เอาออกมาแต่พระคัมภีร์ใดบ้างเล่า เอามาแต่ในพระอรรถกถาพระจุตราคณะก็มีบ้าง ในอรรถกถาฎีกาพระอภิธรรมวาทะก็มีบ้าง พระอภิธรรมสังคหะก็มีบ้าง ในพระสมังควลลสินีก็มีบ้าง ในพระปปัญจสูทนีก็มีบ้าง ในพระสารัตถทีปภาสินีก็มีบ้าง ในพระมนโรดปรุณีกัมมก็มีบ้าง ในพระติโนโรดปรุณีกัมมก็มีบ้าง

ในพระอรรถกถาฎีกาพระวินัยก็มีบ้าง ๖ ในพระธรรมบทก็มีบ้าง ๖ ในพระธรรมมหากาถาก็มีบ้าง ๖ ในพระมธุรัตตปฐกวีลาลินีก็มีบ้าง ๖ ในพระธรรมชาดกก็มีบ้าง ๖ ในพระชินาลังการก็มีบ้าง ๖ ในพระสารัตถทีปนีก็มีบ้าง ๖ ในพระพุททวงศ์ก็มีบ้าง ๖ ในพระสารสังคหก็มีบ้าง ๖ ในพระมิลินทปัญหาก็มีบ้าง ๖ ในพระปาเลยยกะก็มีบ้าง ๖ ในพระมหานิทานก็มีบ้าง ๖ ในพระอนาคทองษ์ก็มีบ้าง ๖ ในพระจริยาปิฎกก็มีบ้าง ๖ ในพระโลกบัญญัติก็มีบ้าง ๖ ในพระมหากัลป์ก็มีบ้าง ๖ ในพระอรุณวัตติก็มีบ้าง ๖ ในพระสมันตปาสาทิกาก็มีบ้าง ๖ ในพระจักษณภิกขธรรมก็มีบ้าง ๖ ในพระอนุฎีกาหิงสธรรมก็มีบ้าง ๖ ในพระสาริริกวิจิณยก็มีบ้าง ๖ ในพระโลกุปลัตติก็มีบ้าง ๖ และพระธรรมทั้งหลายนั้นเอาออกมาแลแห่งแล่น้อยและเอามาผสมกัน จึงสมมุติชื่อว่าไตรภูมิภาณ ๖”

๒. ในตอนท้ายว่า “อันว่าไตรภูมิภาณนั้นเอาออกแต่อัฐกถาฎีกาพระจุลมรรคนี้แลเล็กน้อย ๖ อัฐกถาฎีกาพระอภิธรรมวาทาร อัฐกถาฎีกาพระอภิธรรมตตสงเคราะห์ ในคัมภีร์ผู้หนึ่ง พระมัจฉลวิลาสนี้ พระปัญจสุทนี พระสารัตถปกาสนี พระมนโรตฺตปนี พระนิลมาตตปกาสนี อัฐกถาฎีกาพระวินัยปิฎก พระธัมมมหารคคา พระธัมมวรัตตวิลาสนี้ พระธาเตการตกคา พระชินาลังกา พระไพธวษ์ พระสารสังคห พระอภิธัมมตตสังคห พระอภิธัมมวาทาร พระมิลินท พระธัมมททย พระมหานิทาน พระพุททวงศ์ พระอนาคทองษ์ พระจริยาปิฎก พระธัมมบท พระโลกบัญญัติ พระมหากัลป์ พระอรุณวัตติสุตฺร พระสพนปาสาทิกา พระวิสุทฺธิมรรค พระลักขณภิกขธรรม พระอนุปติกา พระโลกุปลัตติ พระสาริริกพิณิสย ๖ พระธรรมผู้หนึ่งเอาออกแต่ละอันละน้อยมาผสมกันจึงขึ้นชื่อไตรภูมิ”

ชื่อคัมภีร์พุทธศาสนาตามที่ยกมาทั้ง ๒ ตอนนี้ จะเห็นว่า เขียนเหมือนกันก็มี เขียนคล้ายกันก็มี เขียนต่างกันก็มี ที่เป็นเช่นนี้ คงเนื่องมาจากไตรภูมิพระร่วงมีการคัดลอกต่อ ๆ กันมา จึงวิปาสคลาดเคลื่อนรายละเอียดเกี่ยวกับคัมภีร์เหล่านี้ โปรดดูบทที่ว่าด้วยคัมภีร์พุทธศาสนาในที่นี้ ขอสันนิษฐานและเปรียบเทียบโดยสังเขป ดังนี้

ตอนต้น	ตอนท้าย	คำอธิบาย
๑. อรรถกถาพระจุตราค	อัฐกถาฎีกาพระ จุลมรรค	คงหมายถึงปกรณวิเศษชื่อจุตรารักษา ว่าด้วย อารักขกรรมฐาน ๔ พระพุทฺธโฆษาจารย์ แต่ง ส่วนคัมภีร์อัฐกถาอธิบายคัมภีร์นี้ พระญาณมงคลเถร แต่ง อนึ่ง อาจหมายถึง คัมภีร์ที่อธิบาย จตุรรรค คืออริยมรรค ๔ แต่ไม่มีชื่อคัมภีร์

ตอนต้น	ตอนท้าย	คำอธิบาย
๒. อรรถกถาฎีกาพระ อภิธรรมมาการ	อรรถกถาฎีกาพระ อภิธรรมมาการ อภิธรรมมาการ	ชื่อปกรณ์พิเศษ เขียนตามบาลีไทยว่า อภิธัมมมาการ สันสกฤตไทยว่า อภิธรรมมาการ ว่าด้วยอภิธรรม ๗ คัมภีร์ พระพุทธทศเถระ แต่ง มีคัมภีร์ อธิบายคือ โบราณฎีกาอภิธัมมาการ พระสารีบุตรเถระ แต่ง อนุฎีกาชื่ออภิธัม มัตถวิภาสินี พระสมุญจลเถระ แต่ง คันทิ ชื่อสันตตอภิธัมมาการ และคันทิชื่อ หัตถสาร
๓. อภิธรรมสังคห	อรรถกถาพระอภิธรรมมัตถ สงเคราะห์ อภิธัมมัตถสังคห	ชื่อปกรณ์พิเศษ เขียนตามบาลีไทยว่า อภิธัมมัตถสังคหะ สันสกฤตบาลีไทยว่า อภิธรรมมัตถสังคหะ พระอนุรุทธเถระ แต่ง มีคัมภีร์อธิบายคือ ฎีกา ชื่อ อภิธัมมัตถวิภาวินี พระสมุญจลเถระ แต่ง อนุฎีกาชื่อปรมัตถมัญจุลา
๔. สมุญจลวิลาสินี	มัจจลวิลาสินี	สมุญจลวิลาสินีชื่อคัมภีร์อรรถกถาที่หมินกาย ในสุตตันตปิฎก พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง
๕. ปปัญจสุทนี	ปปัญจสุทนี	ชื่อคัมภีร์อรรถกถาหมินกาย ในสุต- ตันตปิฎก พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง
๖. สารัตถปกาสินี	สารัตถปกาสินี	ชื่อคัมภีร์อรรถกถาสังยุตตนิกาย ในสุต- ตันตปิฎก พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง
๗. มโนรตปฐนี	มโนรตปฐนี	มโนรตปฐนี ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอังคุตตร นิกายในสุตตันตปิฎก พระพุทธ- โฆษาจารย์ แต่ง
๘. สีนโรตปกาสินี	นิตยลัตถปกาสินี	สันตตปกาสินี ชื่ออนุฎีกาอภิธรรมปิฎก

ตอนต้น	ตอนท้าย	คำอธิบาย
๙. อรรถกถาฎีกาพระวินัย	อรรถกถาฎีกาพระวินัยปิฎก	คัมภีร์อรรถกถาและฎีกาวินัยปิฎก มีหลายคัมภีร์ เช่น สมันตปาสาทิกา อรรถกถาวินัยปิฎก สารัตถทีปนี ฎีกา วินัยปิฎก
๑๐. ธรรมบท	ธัมมบท	ชื่อคัมภีร์ ๑ ใน ๑๕ ของขุททกนิกาย ในสุตตันตปิฎก เขียนตามบาลีไทยว่า ธรรมบท สันสกฤตไทยว่าธรรมบท
๑๑. ธรรมมหากถา	ธัมมมหารถกถา	คงหมายถึงคัมภีร์ที่อธิบายพระไตรปิฎก เขียนตามบาลีไทยว่า มหาอรรถกถา สันสกฤตไทยว่า มหาอรรถกถา ภิกษุ ชาวลังกา แต่งก่อนคัมภีร์อรรถกถา ฎีกาอื่น หรืออาจหมายถึงคัมภีร์ อรรถกถาธัมมบท เขียนตามภาษาบาลี ว่า ธัมมปทฎีกา เขียนตามสันสกฤต ไทยว่า ธรรมปทรรถกถา
๑๒. มรุตตปฺรณวิลาสินี	ธัมมรุตตวิลาสินี	มรุตตวิลาสินีชื่อคัมภีร์อรรถกถา พุทธวงศ์
๑๓. ธรรมชาตก	ธาทะการตกถา	ชาตกชื่อคัมภีร์ ๑ ใน ๑๕ ของ ขุททกนิกาย ในสุตตันตปิฎก ชาตก ฎีกา ชื่อคัมภีร์อรรถกถาชาตก พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง
๑๔. ชินาลังกา	ชินาลังการ	ชินาลังการ ชื่อปกรณ์พิเศษ พระ พุทธรักษิตเถร แต่ง มีคัมภีร์ฎีกาชิ นาลังการด้วย

ตอนนั้น	ตอนท้าย	คำอธิบาย
๑๕. สารัตถที่ปนี	—	ชื่อคำคมกัมมวิภาวินัยปิฎก
๑๖. พุทธวงษ์	พุทธวงษ์	ชื่อคำคมกัมม ๑ ใน ๑๕ ของขุททกนิกาย ในสุตตันตปิฎก เขียนตามบาลีไทยว่า พุทธวงษ์ สันสกฤตไทยว่า พุทธวงศ์
๑๗. —	โพธิวงษ์	ชื่อปกรณ์พิเศษเขียนตามบาลีไทยว่า โพธิวงษ์ สันสกฤตไทยว่าโพธิวงศ์
๑๘. สารสังคห	สารสังคห	สารัตถสังคหะชื่อปกรณ์พิเศษ พระ นันทาจารย์แต่งที่เมืองเชียงใหม่
๑๙. มลिनทปปัญหา	มลินท	มลินทปัญหาชื่อปกรณ์พิเศษ พระ มหาติปิฎกจุฬารักษ์เถร แต่ง
๒๐. ปาเลยยกะ	—	คงหมายถึงชื่อเรื่องปาเลยยกะว่าตัว เรื่องข้างชื่อปาเลยยกะกับลิงอุปัฏฐาก พระพุทธเจ้าขณะเสด็จอยู่ในป่าลำพัง พระองค์
๒๑. —	ธัมมทัก	แปลว่าหัวใจของธรรมคงหมายถึง ปกรณ์พิเศษชื่อธัมมสมุหะว่าตัว ธรรมคุณ
๒๒. มหานิทาน	มหานิทาน	ชินมหานิทานชื่อปกรณ์พิเศษ
๒๓. อนาคทวงษ์	อนาคทวงษ์	ชื่อปกรณ์พิเศษเขียนตามบาลีไทยว่า อนาคทวงษ์ สันสกฤตไทยว่าอนาคทวงศ์
๒๔. จริยาปิฎก	จริยาปิฎก	ชื่อคำคมกัมม ๑ ใน ๑๕ ของขุททกนิกาย ในสุตตันตปิฎก
๒๕. โลกบัญญัติ	โลกบัญญัติ	โลกบัญญัติชื่อปกรณ์พิเศษ
๒๖. มหากัลป	มหากัลป	มหากัลปโลกสัจฐานบัญญัติ ชื่อปกรณ์ พิเศษ

ตอนต้น	ตอนท้าย	คำอธิบาย
๒๗. อรุณวัตติ	อรุณวตีสสูตร	อรุณวตีสสูตรชื่อปกรณ์พิเศษ
๒๘. สมณปาสาทิกา	สปนปาสาติกา	สมณปาสาทิกาชื่อคัมภีร์อรรถกถาวิเนย ปิฎก พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง
๒๙. —	วิสุทธีมรรค	ชื่อปกรณ์พิเศษ พระพุทธโฆษาจารย์ แต่ง
๓๐. จักษณนิกรรม	ลักขณนิกรรม	คงเป็นชื่อเรื่องลักขณนิกรรมใน อภิธรรมปิฎก
๓๑. อนุกูกาหิงสธรรม	—	ถ้าเป็นชื่อคัมภีร์คงหมายถึงคัมภีร์อนุกูกา อภิธรรม คำว่าหิงสธรรม แปลว่า ธรรม คือการเบียดเบียน ไม่ใช่เป็นชื่อคัมภีร์
๓๒. สาริริกวินิจย	สาริริกพิณิสย	สาริริกวินิจย ชื่อปกรณ์พิเศษว่าด้วย การวินิจย เกี่ยวกับส่วนที่มีอยู่ใน ร่างกาย
๓๓. โลกุปปัตติ	โลกุปปัตติ	โลกุปปัตติชื่อปกรณ์พิเศษว่าด้วยเหตุ เป็นที่บังเกิดขึ้นแห่งโลก
๓๔. —	อนุปติกา	คงเป็นชื่อเรื่องอนุப்புพิทกา ว่าด้วยทาน ศีล สวรรค์ โทษของกามและอนิสงส์ ของการออกจากกาม

พระยาสิทธิไทย ทรงศึกษาพุทธศาสนาจากสำนักพระมหาเถระและราชบัณฑิตในเมือง
สุโขทัยและทรงศึกษาทางพระราชสารจากพระมหาเถระเมืองหริภุญชัย มีบอกไว้ในบานแพนงเดิม
ตอนต้นว่า “พระธรรมทั้งหลายนี้เจ้าพระยาสิทธิไทย อันเป็นกระษัตริย์พงษ์ ดังถูกละมาอาจุ๊กพระ
คัมภีร์ไตรภูมิถาบันได้ไ้ เพราะเหตุท่านนั้นทรงพระปิฎกไตรธรรม ะได้ฟังได้เรียนแต่สำนัก
พระสงฆ์เจ้าทั้งหลาย คือว่ามหาเถรนั้นฟังเป็นอาทิครูเรียนแต่พระอนิมทสส์และพระมหาเถรธรรม
ปาตเจ้าบ้างพระมหาเถรสิทธัฐเจ้าบ้างพระมหาเถรพงษ์เจ้าบ้าง พระมหาเถรปัญญาทนต์
เรียนแต่ราชบัณฑิตยผู้ ๑ ชื่ออุปเสนราชบัณฑิตยผู้ ๑ ชื่อทนายราชบัณฑิตย เรียนแต่ใกล้ด้วยสาร
พิไลยแต่พระมหาเถรพุทธโฆษาจารย์ในเมืองหริภุไชย ฯ” และในตอนท้ายว่า “ว่าพระธรรมนี้พระ

เจ้าลัทธยเป็นกระษัตริย์พงษ์ หากเป็นครูเรียนในสำนักนี้พระมหาเถรโณมทัสสี เรียนในพระมหา
ธัมมบาล เรียนในพระมหาเถรศรีทศเรียนในมหาเถรฌีวันช เรียนในจารชญาณทัสสเถร เรียนใน
อุปเสนราชบัณฑิตย เรียนแต่ไกลด้วยสารภิชัยในมหาเถรพุทธโฆสจารย์ผู้อยู่ในเมืองทริภุชชัย”

ชื่อพระมหาเถระและราชบัณฑิต ตามที่ยกมาทั้ง ๒ ตอนนี้ มีทั้งเขียนเหมือนกันและ
ต่างกัน พอเปรียบเทียบกันได้ดังนี้

ตอนต้น	ตอนท้าย	คำอธิบาย
๑. มหาเถรมุนีฟังเป็นอาทิครู	—	บางแห่งเขียนมุนีวงศ์ มุนีพงศ์ คำว่า เป็นอาทิครูแปลว่า เป็นครูเบื้องต้น
๒. พระอโนมทัสสี	พระมหาเถรโณมทัสสี	
๓. พระมหาเถรธรรมपालเจ้า	พระมหาเถรธัมมบาล	
๔. พระมหาเถรสิทธิภูเจ้า	พระมหาเถรศรีทศ	บางแห่งเขียน สิทธิทัตถ
๕. พระมหาเถรพงษ์เจ้า	มหาเถรฌีวันช	
๖. พระมหาเถรปัญญาญาณทันธส	จารชญาณทัสสเถร	บางแห่งเขียน ปัญญาญาณทัสส
๗. อุปเสนราชบัณฑิตย	อุปเสนราชบัณฑิตย	
๘. อทรายราชบัณฑิตย	—	บางแห่งเขียนทวายราชบัณฑิตย
๙. พระมหาเถรพุทธโฆสจารย์	มหาเถรพุทธโฆสจารย์	

คาถานมัสการ

ก่อนบานแพนงเดิมมีคาถานมัสการ (บทไหว้ครู) แต่งเป็นภาษาบาลีด้วยคาถาปฐยา
วัตถันท์จำนวน ๑๒ คาถา พิศุระห์ถ้อยคำมีคลาดเคลื่อนมาก ขอถือโอกาสแปลเฉพาะคาถา
แรก ดังนี้

วณฺทิตฺวา สิริสา พุทฺธํ สหสฺส ฐมฺมํ คณฺมุทฺตมํ

อิทํ ทิสฺส เขป ปวกุขามิ กถํ อิท ๖

ข้าพเจ้า (พระยาสิทธิไทย) ขอกราบไหว้พระพุทธเจ้า

พระธรรมและพระสงฆ์ ผู้สูงสุด ด้วยเศียรเกล้า แล้ว

จักกล่าวไตรภูมิภคานี้ โดยสังเขป ณ ที่นี้

คาถาที่เหลือนอกนั้น ถือเอาความโดยย่อได้ว่า ข้าพเจ้า (พระยาลิไทย) เป็นกษัตริย์กรุงศรีสัตนาลัยสุโขทัยประกอบด้วยคุณมีทาน ศีล ปัญญา ความแกล้วกล้า กตัญญูต่อบิพการหาได้แต่งไตรภูมิคาถา เพื่อให้ประชาชนสนใจและเข้าใจพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง

ศาสนธรรม

ศาสนธรรมในไตรภูมิพระร่วง เป็นธรรมชั้นสูง ส่วนใหญ่เป็นอภิธรรม และบางตอนก็ลอกมาจากลาคเคลื่อนมากจึงยากแก่การศึกษาค้นคว้า ในที่นี้ ขอนำมาเฉพาะที่เห็นว่าใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้ ดังนี้

“อันว่าสัตว์ทั้งหลายย่อมจะเวียนวนไปมาและเกิดในภูมิ ๓ อันนี้แล” คือ

๑. กามภูมิ แดนที่ขังอยู่ด้วยความรักโลภโกรธหลง มี ๑๑ ภูมิ คือ

๑.๑ อบายภูมิ หรือทุคติภูมิ แดนชั่ว มี ๔ คือ

- (๑) นรกภูมิ แดนนรก
- (๒) เปตภูมิ แดนเปรต
- (๓) อสุรกายภูมิ แดนอสุรกาย
- (๔) ทิรัจฉานภูมิ แดนสัตว์เดรัจฉาน

๑.๒ สุขคติภูมิ แดนดี มี ๗ คือ

- (๑) มนุสสภูมิ แดนมนุษย์
- (๒) สวรรคภูมิ แดนสวรรค์ มี ๖ ชั้น คือ
 - จาตุมหาราช
 - ดาวดึงส์
 - ยามา
 - ทูลิต
 - นิมมานรดี
 - ปรณิมิตตวสวัตตี

๒. รูปภูมิ แดนพรหมมีรูป เรียกว่า พรหมโสฬส แปลว่า พรหม ๑๖ ชั้น แบ่งตามผู้สำเร็จรูปฌาน ๔ เมื่อตายแล้วไปเกิดในรูปภูมินั้น ๆ ดังนี้

๒.๑ ปฐมณานุมิ แตนสำหรับผู้สำเร็จงานที่ ๑ อย่างหยาบ อย่างกลาง และ
อย่างละเอียด ทายแล้วไปเกิดในภูมิต่ำสูงตามลำดับ ๓ ภูมิ คือ

- (๑) พรหมบาริษัชา
- (๒) พรหมปุโรหิตา
- (๓) มหาพรหมา

๒.๒ ทุตติยานุมิ แตนสำหรับผู้สำเร็จงานที่ ๒ อย่างหยาบ อย่างกลางและ
อย่างละเอียด ทายแล้วไปเกิดในภูมิต่ำสูงตามลำดับ ๓ ภูมิ คือ

- (๑) ปรีตทากา
- (๒) อัปปมาณากา
- (๓) อาภัสสรา

๒.๓ ตติยานุมิ แตนสำหรับผู้สำเร็จงานที่ ๓ อย่างหยาบ อย่างกลาง และ
อย่างละเอียด ทายแล้วไปเกิดในภูมิต่ำสูงตามลำดับ ๓ ภูมิ คือ

- (๑) ปรีตตสุภา
- (๒) อัปปมาณสุภา
- (๓) สุภิกิณหา

๒.๔ จตุตถยานุมิ แตนสำหรับผู้สำเร็จงานที่ ๔ อย่างหยาบ อย่างกลาง และ
อย่างละเอียด ทายแล้วไปเกิดในภูมิต่ำสูงตามลำดับ ๗ ภูมิ คือ

- (๑) เวหปผลา
- (๒) อสญญีสัตตา
- (๓) อวิหา
- (๔) อตปโป
- (๕) สุทัสสา
- (๖) สุทัสสี
- (๗) อกนิฏฐา

๓. อรูปภูมิ แตนพรหมไม่มีรูป มี ๔ ชั้น แบ่งตามผู้สำเร็จรูปฌาน ๔ เมื่อตายแล้วไปเกิดในอรูปภูมิ ๔ เรียกชื่อตามรูปฌาน ๔ ดังนี้

- ๓.๑ อากาสนัญจายตนภูมิ แตนสำหรับผู้สำเร็จอากาสนัญจายตนฌาน
- ๓.๒ วิญญาณัญจายตนภูมิ แตนสำหรับผู้สำเร็จวิญญาณัญจายตนฌาน
- ๓.๓ อากิญจัญญายตนภูมิ แตนสำหรับผู้สำเร็จอากิญจัญญายตนฌาน
- ๓.๔ เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ แตนสำหรับผู้สำเร็จเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน

“สัตว์ทั้งหลายอันจักเอาโยนิปฏิสนธิเกิดใน ๓ ภูมินี้ มีโยนิ กำเนิด ๔ อัน” คือ

- ๑. อันทชะ คือ “สัตว์อันเป็นแต่ไข่ เป็นต้นว่างและไก่และนกและปลาทั้งหลาย”
- ๒. ชลาพชะ คือ “สัตว์อันเป็นแต่ปมเปือกและมีรกอันหุ้มห่อนั้น เป็นต้นว่าช้างและม้าวัวควายแล (มนุษย์)”
- ๓. สังเสทชะ คือ “สัตว์อันเป็นแต่ใบไม้และละอองดอกบัวแลหญ้าเหิน นอเหิน เหงื่อไคลนั้น เป็นต้นว่าหนอนแลแมลงบุงรังยุงปลาแล”
- ๔. โอปปาติกะ คือ “สัตว์อันเกิดผุดขึ้นเป็นตัวเป็นตนใหญ่แล้วที่เดียวนั้น เป็นต้นว่าเทพยดาและพรหมและสัตว์แห่งนรกนั้นแล”

ต่อจากนั้น ไตรภูมิพระร่วง ได้อธิบายเกี่ยวกับภูมิ ๓ อย่างพิสดาร และอธิบายเรื่องอื่น ๆ อีก โดยแบ่งเป็นกัณฑ์ (ตอน) ๑๑ กัณฑ์ ดังนี้

กัณฑ์ ๑

นรกภูมิ

นรก หรือ นิรย แปลว่า ไม่มีความเจริญ นรกใหญ่มี ๘ ชุม ตามคาถาภาษาบาลีว่า

สญชีโว กาลสสุโต จ สงฆาโฏ โรรุโว ตตา
มหาโรรุตาโป จ มหาตาโป จาติวิจิโย ฯ

๑. สญชีพนรก ๒. กาลสสุตนรก ๓. สังฆานรก

๔. โรรุวนรก ๕. มหาโรรุวนรก ๖. ตาปนรก

๗. มหาตาปนรก ๘. มหาอเวจีนรก

ไตรภูมิพระร่วง กล่าวถึงลักษณะของนรก ๘ ชุม ไว้ว่า “ผุ้่นนรกใหญ่ ๘ อันนี้ ย่อมเป็น ๔ มุม และมีประตูอยู่ ๔ ทิศ พื้นหนต่ำก้นเหล็กแดง และฝาอันปิดเบื้องบนก้นเหล็กแดง และนรกผุ้่นนั้น โดยกว้างและสูงเท่ากันเป็นจตุรัส และด้านละ ๑,๐๐๐ โยชน์ ด้วยโยชน์ ๘,๐๐๐ วา โดยหนาทั้ง ๔ ด้านก็ตี พื้นเบื้องต่ำก็ตี ฝาเบื้องบนก็ตีย่อมหนาได้ละ ๔ โยชน์ ฯ นรกใหญ่ ๘ อันนั้น มีนรกใหญ่อยู่รอบแล ๑๖ อัน อยู่ทุกอันแลอยู่ละด้าน ๔ อันแล นรกบ่าว ๔ ผุ้่นนั้นยังมีนรกเล็กน้อยรอบนั้นมากนักจะนับมิถ้วนได้เลย ประตูที่บ้าน ๆ นอก และในเมือง ๆ มนุษย์เรานี้แล ฯ”

เหตุอันทำให้สัตว์ไปเกิดในนรก มี ๓ คือ

๑. โลกเหตุ เพราะความโลภ
๒. โทสเหตุ เพราะความโกรธ
๓. โมหเหตุ เพราะความหลง

เหตุ ๓ ประการนี้ทำให้สัตว์ประกอบกรรมชั่ว ๑๐ อย่าง คือ

๑. ประกอบกรรมชั่วทางกาย เรียกว่า กายทุจริต มี ๓ คือ *ฉวนภิม*

- (๑) ปาณาติบาต ชำสัตว์
- (๒) อทินนาทาน ลักทรัพย์
- (๓) กาเมสุมิฉฉาจาร ประพฤติผิดในกาม

๒. ประกอบกรรมชั่วทางวาจา เรียกว่า วาจาทุจริต มี ๔ คือ

- (๑) มุสาวาท พูดเท็จ
- (๒) ผรุสวาท พูดคำหยาบ
- (๓) ปิสุณวาจา พูดส่อเสียด
- (๔) สัมผัปปลาป พูดเพ้อเจ้อ

๓. ประกอบกรรมชั่วทางใจ เรียกว่า มโนทุจริต มี ๓ คือ

- (๑) อภิชฌา ออยากได้ของเขา
- (๒) พยาบาท ปองร้ายเขา
- (๓) มิจฉาทิฎฐิ เห็นผิดจากความเป็นจริง

ไตรภูมิพระร่วง ได้กล่าวถึงนรกภูมิอย่างละเอียด และบอกด้วยว่าทำกรรมอะไร ไปเกิดใน
นรกภูมิไหน และได้รับการลงโทษอย่างไร ขอยกตัวอย่างนรกบริวารที่อยู่รอบสถูปนิพนธ์ อันดับ
ที่ ๑๕ ดังนี้

“นรกบ่าวถัดนั้นอันคำรบ ๑๕ ชื่อโลหสิมพลินรค ผงคนอันทำชั่วด้วยเมียวทำนก็ตี และ
ผู้หญิงอันมีผิวแล้ว แลทำชู้จากผิวก็ตี คนผ่องนั้นตายไปเกิดในนรกนั้น ๆ มีป่าไม้จ้าวป่า ๑ หลายต้น
นัก แลต้นจวนนั้นสูงได้แลโยชน์แลหนามจวนนั้นเกี่ยวล้อมเหล็กแดงเป็นเปลวลุกอยู่ แลหนามจวนนั้น
ยาวได้ ๑๖ นิ้วมือ เป็นเปลวไฟลุกอยู่บนหอนจะรู้ดับสักคาบแล ในนรกนั้นเกี่ยวล้อมผู้หญิงผ่อง
ชายหลายแล คนผ่องนั้นเขาได้รักใคร่กันดังกล่าวมาคุดก่อนนั้นแล ลางคาบผู้หญิงอยู่บนปลายจ้าว
ผู้ชายอยู่ภายใต้ ผงยมบาลเขาก็เอาหอกคาบแหลนหลาวอันคมเกี่ยวล้อมเหล็กแดงแทงตีผู้ชายนั้น
จำให้ขึ้นไปหาผู้หญิงของส่อนอยู่บนปลายจ้าวไฟเร็วอย่าอยู่ แลผู้หญิงทนเจ็บมิได้จึงขึ้น
ไปบนต้นจวนนั้น ครั้นว่าขึ้นไปไต่หนามจวนนั้นบาดทั่วตนเขาขาดทุกแห่งแล้วเป็นเปลวไฟไหม้ตน
เขา ๆ อดบมิได้จึงป่ายหัวลงมา ผงยมบาลก็เอาหอกแทงซ้ำแล้ว ร้องว่าสเร่งขึ้นไปหาชู้ที่อยู่บน
ปลายจ้าวไฟ สเร่งลงมาเยียดไต่แล้ว เขาเถียงยมบาลว่า ตูมิขึ้นไป เขาก็ขึ้นไปแลหนามจวนบาดทั่ว
ทั่วตัวเขา ๆ เจ็บปวดทนทุกข์ใจเขาจะขาดตาย แลเขากลับผ่องยมบาลเขาจึงขึ้นไปถึงปลายจวนนั้น
ครั้นจะไต่ถึงผู้หญิงนั้นไต่ก็แลเห็นผู้หญิงนั้นกลับลงมายู่ภายใต้ ยมบาลหมู่ ๑ แทะตี
ผู้หญิงให้ขึ้นไปหาผู้ชายผู้เป็นส่อนอยู่บนปลายจวนนั้นแล้ว แล้วเมื่อเขาขึ้นเขาลงหากันอยู่จวนนั้น
เขามิได้พบกัน ยมบาลขับผู้หญิงผู้ชายจำให้ขึ้นไปลงหากันดังนั้นหลายคาบหลายคราลำบาก
นักหนาแล ฯ”

กณฑ์ที่ ๒

ไตรจรรย์ภูมิ

ไตรจรรย์ แปลว่า สัตว์ไปตามขวาง “มีอาทิชื่อว่าครุฑแลนาคสิงห์ช้างม้าวัวควายเนื้อดี
ทุกสิ่ง เบ็ดและห่านไก่และนกและสัตว์ทั้งหลาย ผงนี้สิ่งอันมี ๒ ตีนกิติ ๔ ตีนกิติ หลายตีนกิติ
เกี่ยวล้อมเดินไปมาและขว้ามอกลงเบี่ยงท่า”

สัตว์ไตรจรรย์ มีสัญญาคือความสำนึก ๓ อย่าง คือ

๑. กามสัญญา ความสำนึกทางกาม ได้แก่ การรู้จักสืบทพันธุ์
๒. อาหารสัญญา ความสำนึกเรื่องอาหาร ได้แก่ การรู้จักแสวงหาอาหาร
๓. มรณสัญญา ความสำนึกเรื่องมรณะ ได้แก่ การรู้จักตายและกลัวความตาย

สัตว์เทวเจ้านต่างจากมนุษย์ เพราะไม่มีธรรมสัญญา คือความสำนึกรู้ผิดชอบชั่วดี ส่วนมนุษย์มีสัญญา ๔ คือ

๑. กามสัญญา ๒. อาหารสัญญา ๓. มรณสัญญา ๔. ธรรมสัญญา

กัณท์ ๓

เปตภูมิ

เปต ภาษาบาลี หรือ เปต ภาษาสันสกฤต แปลว่า ผู้ล่วงลับคือตายไปแล้ว หมายถึง ผีที่เคยเป็นมนุษย์มาก่อนทำกรรมชั่วมีโทษไม่ถึงตกนรก ตายแล้วยังไม่ได้ไปถือกำเนิดอื่น ไตรภูมิพระร่วงใช้คำว่า ผี บ้าง ผีเสื้อ บ้าง ปีศาจ บ้าง เปตอยู่ในที่ต่าง ๆ กัน บางจำพวกอยู่ที่ยมโลก บางจำพวกอยู่กลางสมุทร บางจำพวกอยู่เหนือเขา บางจำพวกอยู่กลางเขา เปตมีรูปร่างลักษณะต่าง ๆ กัน เช่น “เปตกลางจำพวกตัวเขาใหญ่ปากเขาน้อยเท่ารูเข็มนี้ก็มี ๖ เปตกลางจำพวกผอมนักหนาเพื่ออาหารจะกินบมิได้ แม้ว่าจะขอเอาเนื้อน้อย ๑ กัถิ เลือดหยด ๑ กัถิบมิได้เลย เท่าว่ามีแต่กระดูกแลหนังพอกกระดูกภายนอกอยู่ใส หนังท้องนั้นเหี่ยวติดกระดูกสันหลัง แลตานั้น ลึกและกลวงดังแสงควักเสีย ผมเขานี้ยุ่งร่ายลงมาปกปากเขา มาตราว่าผ้ารายน้อย ๑ กัถิแลจะมีปกกายเขานักหามมิได้เลย เทียรย่อมเปลือยอยู่ชั่วตน ตัวเขานี้เหม็นสาบพึงเกลียดนักหนาแล้ว”

บาปกรรมที่ทำให้ไปเกิดเป็นเปต มีดังนี้

๑. ลักขโมยของสงฆ์
๒. นิินทาพระสงฆ์และครูบาอาจารย์
๓. ยุยงสงฆ์ให้แตกกัน
๔. ให้ยาหึงมีครรรค์ เพื่อทำลายเด็กในครรรค์
๕. คำสาป
๖. ตระหนี่และห้ามไม่ให้ผู้อื่นให้ทาน
๗. ข่ายข้าวสับ หรือข้าวปั้นเกลบ
๘. ทำร้ายบิดามารดา
๙. เป็นพรานเนื้อ
๑๐. พุกเทิจ กินสินจ้าง ตัดสินความไม่ยุติธรรม
๑๑. เอาอาหารเป็นเดนถวายพระสงฆ์

๑๒. ช่มเหลงรังแกคนยากจน
 ๑๓. เฒ่าบ้า ทำลายป่า
 ๑๔. เป็นเจ้านายไม่ยุติธรรม กินสินบน
 ๑๕. พุทเทจและคำผู้เฒ่าผู้แก่และผู้มีศีล

กัณฑ์ที่ ๔

อสุรกายภูมิ

อสุรกาย อสุรกาย แปลว่า หม่มมนุษย์ที่เป็นศัตรูเทวดา มาจากคำว่า สุร สุร – เทวดา อสุร อสุร – ไม่ใช่เทวดา เป็นศัตรูเทวดา อสุรกายได้แก่ยักษ์ มาร หรือผีที่เป็นอกุศลสมานกาย (มีกายไม่ปรากฏ) ตรงกับผีไม่มีชื่อที่เกี่ยวข้องหลอกมนุษย์ให้ตกใจกลัว ไตรภูมิพระร่วง แบ่งอสุรกายออกเป็น ๒ พวก คือ

๑. กาลกัญชาสุรกาย อสุรกายที่ได้รับความทุกข์ยากลำบากตลอดเวลา “อันว่า กาลกัญชาสุรกายนี้มีตนสูงได้ถึงคาพยุต ๑ ฉะนั้นจะคำนวณด้วยวามนุษย์ได้ ๒,๐๐๐ วา และมีตัวนั้นผอม นึกหนา มาตราว่าเนื้อน้อยหนึ่งกิติ เลือคน้อยหนึ่งกิติก็ตีกันได้ในตัวเขานั้นแล ตัวเขานั้นจึงไปไม่ อันแห่งนั้นแล มีตาอันน้อยดังตาปูแล ตาเขานั้นขึ้นไปตั้งอยู่เหนือกระหม่อมแลปากเขานั้นน้อย ๆ เพ่ารูเข็มแล ปากนั้นอยู่เหนือกระหม่อมโสด ฉิแลว่าเขาเห็นสิ่งอันใดแลเขาจะใคร่เอากินได้ ก็แย ย่อมบักห้วงเอาดินชั้นขึ้นจึงได้กิน แลที่เขาอยู่ใส่เทียรย่อมอยู่ถือสาทุกเมื่อ แลฝูงกัญชาสุรกายนี้หาความสุขมิได้ยากเย็นเห็นใจนักหนาว่าอสุรกายฝูงอื่นแล ฯ”

กาลกัญชาสุรกาย คงจะเป็นผีประเภทที่เกี่ยวข้องหลอกมนุษย์ให้ตกใจกลัว

๒. ทิพพอสสุรกาย อสุรกายที่เป็นทิพย์ มีที่อยู่เรียกว่า อสุรพิภพ มีพญาอสุรครอบครอง ทิพพอสสุรบางจำพวกเจ้าชู้ เช่น รามาสูร บางจำพวกโหดร้าย เช่น อสุรินทรายุ

ไตรภูมิพระร่วงไม่ได้บอกไว้ว่า ทำกรรมอะไรจึงไปเกิดในอสุรกายภูมิ

ข้อเปรียบเทียบระหว่างสัตว์นรกเปรตอสุรกายกับมนุษย์ มีดังนี้

๑. สัตว์นรก เหมือนนักโทษถูกลงโทษอยู่ในที่คุมขัง
๒. เปรต เหมือนคนตกทุกข์ได้ยาก อดอยาก หาเลี้ยงปากเลี้ยงท้องไม่ได้โดยฝีมือตัวเอง หากินในทางเที่ยวขอทาน
๓. อสุรกาย เหมือนคนอดอยากอย่างนั้นแล้วเที่ยวลอบทำโจรกรรมในคำคืน ตลอดจนการหลอกลวงเอาทรัพย์สินของผู้อื่น

กณฑ์ที่ ๕

มนุสฺสญมิ

มนุษย์ ขณะปฏิสนธิในครรภ์มารดา มีลักษณะตามลำดับ ดังนี้

สัปดาห์ที่ ๑ เป็นกลละ แปลว่า เบียดกลม หมายถึงเซลล์ มีประมาณเท่าน้ำหนักที่ติดอยู่ปลายขนเนื้อทรายที่สลัดแล้ว ๗ ครั้ง ประกอบด้วยธาตุ ๔ คือดิน น้ำ ลม ไฟ เจริญเติบโตตลอด ๗ วัน

สัปดาห์ที่ ๒ เป็นอัมพุทะ แปลว่า มีน้ำ ให้น้ำ มีลักษณะคล้ายน้ำล้างเนื้อ เจริญเติบโตตลอด ๗ วัน

สัปดาห์ที่ ๓ เป็นเปสิ แปลว่า ชื้นเนื้อ เหมือนตะกั่วหลอมอยู่ในหม้อหยก เจริญเติบโตตลอด ๗ วัน

สัปดาห์ที่ ๔ เป็นขมะ แปลว่า ก้อน เหมือนไข่ไก่ เจริญเติบโตตลอด ๗ วัน

สัปดาห์ที่ ๕ เป็นปัญจสาขา แปลว่า มีปุ่ม ๕ ปุ่ม คือเกิดเป็นมือ ๒ เท้า ๒ และศีรษะ ๑ เจริญเติบโตอยู่หลายสัปดาห์

จากนั้น จึงเป็นปริปากะ คือเจริญเติบโตเต็มที่จนมีอายุการครบ ๓๒ อยู่ในครรภ์มารดาประมาณ ๗ เดือนบ้าง ๘ เดือนบ้าง ๙ เดือนบ้าง ๑๐ เดือนบ้าง ๑๑ เดือนบ้าง ๑ ปีบ้างจึงคลอด

บุตรผู้คลอดจากครรภ์มารดา มี ๓ ประเภท คือ

๑. อวชาตบุตร บุตรเลวกว่าบิดามารดา
๒. อนุชาตบุตร บุตรดีเสมอบิดามารดา
๓. อติชาตบุตร หรืออภิชาตบุตร บุตรดีกว่าบิดามารดา

ไตรภูมิพระร่วง แบ่งมนุษย์ออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. มนุสฺสเนรียโก คนนรก “ฝูงคนอันที่ฆ่าสิ่งสัตว์อันรู้กระทำการอันเป็นบาปนั้นมาถึงตน แลท่านได้ตัดสิน สิ้นมือแลทุกข์โศกเวทนานักหนาตั้งเรียกชื่อว่าคนนรกแล”
๒. มนุสฺสเปโต คนเปรต “จำพวกหนึ่งคนอันหาบุญจะกระทำมิได้ แลแต่เมื่อก่อนแลเกิดมาเป็นคนเข็นจวนักหนาแลจะมีผ้าแลเสื้อรอบตัวนั้นหาบมิได้ อยู่หาอันจะกินบมิได้ หยากเผ็ดเร็ดไร้นักหนาแลมีรูปโฉมโนมพรรณนั้นกับมิงาม คนหมิ่นชื่อว่าเปรตมนุษย์แล”

๓. มนุสฺสติรจุฉาโน คนเฝ้าเจ้านาน “คนอันนี้ที่มีรู้ว่าเป็นบาป ย่อมเจรจาที่อันหาความเมตตาการุณยามีได้ ใจกล้าหาญแข็งบมิรู้ยำเกรงท่านผู้เฒ่าผู้แก่ บมิรู้ปฏิบัติพ่อแม่แลครุบาธยายบมิรู้รักพี่รักน้อง ย่อมกระทำให้บาปทุกเมื่อ คนผู้ซึ่งชื่อว่าติรจฉานมนุษย์แล”

๔. มนุสฺสสมนุสฺโส คนมนุษย์ “คนอันนี้ที่รู้จักผิดแลชอบแลรู้จักที่อันเป็นบาปแลบุญแลรู้จักประโยชน์ในชั่วนี้ชั่วหน้า แลรู้จักตัวแก่บาปแลเลอาบายบาป รู้จักว่ายากว่าง่าย แลรู้จักพี่รักน้องแลรู้เอ็นดูกรุณาคนเข็ญใจ แลรู้ยำเกรงพ่อแม่ผู้เฒ่าผู้แก่สมณพราหมณาจารย์อันอยู่ในสิกขาบทของพระพุทธเจ้าทุกเมื่อ แลรู้จักคุณแก้ว ๓ ประการได้ แลคนผู้ซึ่งนี้แลชื่อว่ามนุษย์ธรรมแล”

กณฑ์ที่ ๖

ฉกามาวจรภูมิ

ฉกามาวจร แปลว่า เทวดาผู้ยังเกี่ยวข้องกับตัวยกาม ๖ ชั้น มาจากคำว่า ฉ-หก กาม อวจร-เกี่ยวข้องกับ ฉกามาวจรภูมิ ได้แก่สวรรค์ หรือ เทวโลก ๖ ชั้น สวรรค์หกชั้นนี้ตั้งอยู่ในกามภูมิ เพราะยังมีความรักโลกิยโอรสหลงแต่เป็นสุคติภูมิ เนื่องจากเป็นแดนที่มีความสุข

ไตรภูมิพระร่วง แบ่งเทวดาออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. สมมุติเทวดา เทวดาโดยสมมุติ “ผู้ทำแล้วพระญาณในแผ่นดินเรา นี้ ผิดแล้วรู้หลัก แลรู้บุญรู้ธรรม แลกระทำโดยพิรชาธรรมทั้ง ๑๐ ประการดังนั้น ท่านเรียกชื่อว่าสมมุติเทพยดาแล”

๒. อุบัติเทวดา เทวดาโดยการเกิด “แต่ปากชั้นฟ้าเบื้องบนชื่อฉกามาวจร เท้าถึงพรหมโลกเบื้องบนนี้ ชื่ออุบัติเทพยดาแล”

๓. วิสสุทธิเทวดา เทวดาโดยความบริสุทธิ์ “พระพุทธบิณฑกโพธิเจ้าพระอรหันตาศีนาศพสาวกเจ้า แต่เสร็จเข้าสู่นิพพานดังนั้นได้ เรียกชื่อว่า (วิสสุทธิ) เทพยดาแล”

อุบัติเทวดา ในฉกามาวจรภูมิ มี ๖ ชั้น คือ

๑. จาตุมหาราชิกภูมิ แดนของท้าวมหาราชโลกบาลทั้ง ๔ ทิศ อยู่รอบเขาพระสุเมรุ ดังนี้

๑.๑ ท้าวธตรฐ เป็นใหญ่ในพวกคนธรรพ์ อยู่ทิศตะวันออก

๑.๒ ท้าววิรุพหก เป็นใหญ่ในพวกกุมภภณฑ์ อยู่ทิศใต้

๑.๓ ท้าววิรูปักษ์ เป็นใหญ่ในพวคนาค อยู่ทิศตะวันออก

๑.๔ ท้าวไพศพ หรือท้าวกุเวร หรือท้าวเวสสุวรรณ เป็นใหญ่ในพวักษ
อยู่ทิศเหนือ

๒. ท้าวถึงสมัย หรือไตรตรึงษ์ แดนของเทวดาผู้เป็นสหายนกันครั้งเป็นมนุษย์ ๓๓ คน
มาจากคำว่า ทาวตีส (ป.) ทฺริตีส (ส.) แปลว่า ๓๓ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์มีพระอินทร์เป็นหัวหน้า

๓. ยามายุมิ แดนของเทวดาผู้มีแต่ยามคือเวลาที่ดิสว่างไสวด้วยรัศมีแก้วและรัศมีแห่ง
กายตนตลอดเวลา มีสุยามเทวราชเป็นหัวหน้า

๔. ทุสิตยุมิ แดนของเทวดาผู้ยินดี เป็นที่อยู่ของเทวดาที่บำเพ็ญบารมีเพื่อตรัสรู้เป็น
พระพุทธเจ้า เช่น พระโพธิสัตว์ เป็นต้น มีสันตุสิตเทวราชเป็นหัวหน้า

๕. นิมมานรติยุมิ แดนของเทวดาผู้ยินดีในการเนรมิต เช่น ต้องการสิ่งใด ก็เนรมิต
ได้ตามใจที่ปรารถนา มีนิมมานรติเทวราชเป็นหัวหน้า

๖. ปรนิมมิตวสวัตติยุมิ แดนของเทวดาผู้มีอำนาจในสิ่งที่เทวดาอื่นเนรมิต หมายความว่า
ต้องการสิ่งใด ก็เนรมิตเองได้ และให้เทวดาอื่นเนรมิตให้ก็ได้ มีปรนิมมิตวสวัตติเทวราชเป็น
หัวหน้า

ไตรภูมิพระร่วง กล่าวถึงบุญที่ทำให้ไปเกิดในสวรรค์ ๖ ชั้น ว่า “ผู้ใดแลจะปรารถนา
ไปเกิดในเมืองสวรรค์ได้ อย่าได้ประมาทลืมนอน ควรเร่งชวนชวายกระทำการกุศลบุญธรรมให้ทาน
รักษาศีล เมตตากวณนาอุปฐากรักษาศีลบิณฑามารดาผู้เฒ่าผู้แก่ครูอุปัชฌาย์อาจารย์แลสมณพราหมณ์
ผู้มีศีลได้ ก็จะได้ไปเกิดในสวรรค์แล”

กณฑ์ที่ ๗

รูปาวจรภูมิ (รูปภูมิ)

รูปาวจร แปลว่า ผู้เกี่ยวข้องกับรูป หมายถึงรูปพรหม ๑๖ ชั้น เรียกว่า พรหมโสฬส
ผู้จะไปเกิดในรูปพรหม ๑๖ ชั้นได้ต้องสำเร็จรูปฌาน ๔ คือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และ
จตุตถฌาน วิธีบำเพ็ญเพื่อให้ได้ฌานจะกล่าวข้างหน้า ส่วนพรหมโสฬส พรหม ๑๖ ชั้นได้กล่าว
แล้วในเรื่องรูปภูมิข้างต้น

กณฑ์ที่ ๘

อรุปาวจรภูมิ (อรุปภูมิ)

อรุปาวจร แปลว่า ผู้ไม่เกี่ยวข้องด้วยรูป หมายถึงผู้สำเร็จอรุปฌาน ๔ เมื่อตายแล้วจะไปเกิดในอรุปภูมิ ๔ อรุปภูมิ ๔ ได้กล่าวแล้วในเรื่องอรุปภูมิข้างต้น ส่วนวิธีบำเพ็ญเพื่อให้ได้อรุปฌานจะกล่าวข้างหน้า

กณฑ์ที่ ๙

อวินิพโกรูป

อวินิพโกรูป แปลว่า สิ่งที่ยกออกจากกันไม่ได้ มี ๘ อย่าง คือ

๑. ปฐวี ดิน
๒. อาปะ น้ำ
๓. เตชะ ไฟ
๔. วายะ ลม
๕. วัณณะ สี
๖. คันธะ กลิ่น
๗. รสะ รส
๘. โอชา สิ่งที่ทำให้เกิดรส

สิ่งเหล่านี้ประกอบกันขึ้นเป็นสสารบุคคลหรือสิ่งของ แต่ไม่สามารถจะแยกออกจากกันได้ ถ้าสิ่งเหล่านี้ถูกแยกออกจากกัน สสารบุคคลหรือสิ่งของย่อมตั้งอยู่ไม่ได้

อวินิพโกรูป แม้ไม่สามารถจะแยกออกจากกันได้ แต่สิ่งเหล่านี้ย่อมตกอยู่ในอนิจลักษณะคือความไม่เที่ยง ไตรภูมิพระร่วง สรุปไว้ว่า “อันว่าแผ่นดินก็ดี แม่น้ำก็ดี ภูเขาที่ดี ผงไม้ไผ่อันมีพรรณใหญ่แลสูงงามดังกล่าวมานี้แล ฯ อันว่าหาจิตรแลชีวิตร์บมิได้ดังนี้ก็ดี เท่าว่ามีแต่อวินิพโกรูป ๘ อัน คือปถวีอาปะเตชวายวัณณคันธรสโอชา ก็ยังว่าถึงที่อันรู้จบหายบ่อนอยู่ยมนั่นคงตรงเที่ยงได้เลย อย่าว่าแก่ฝูงสัตว์อันมีจิตรแล้วจะตั้งอยู่ยมนั่นคงตรงเที่ยงได้เลยแล”

กณฑ์ที่ ๑๐

โอกาสสมหากัลปสฤณยูตา

โอกาสสมหากัลปสฤณยูตา แปลว่า ความสูญเสียแห่งโอกาสและมหากัป สิ่งต่าง ๆ ในโลก ย่อมสูญเสียไปเพราะไฟ น้ำ และลม ไตรภูมิพระร่วง ระบุว่า “อันว่าฝูงคนทั้งหลายในโลกนี้ นั้บมิเที่ยงนั้บมิแท้แลแปรปรวนไปมาดังกล่าวมานี้แล ฯ ลางปางเป็นดีแล้วเป็นร้าย ๆ แล้วเป็น ดีบ่ห่อนเที่ยงสักคาบแล ฯ อันว่าคนในโลกนี้นั้บมิเที่ยงเลย ฯ คนผู้มีปัญญาควรเอาอาการดังนี้ ใส่ใจแลรำพึงถึงอนิจจังสารแลเร่งกระทำบุญและธรรมจงนัก ให้พ้นจากสงสารอันมิเที่ยงแล ฯ ให้พ้นพลันถึงสมบัติคือมทานครนิพพาน อันนั้นอันมิไหวบมิรู้ฉิบหายบมิรู้ตายบมิรู้จากที่ ลางที่ดี ยิ่งกว่าสมบัติทั้งหลายอันมีในไตรโลกนั้แล ฯ ”

กณฑ์ที่ ๑๑

นิพพาน

ไตรภูมิพระร่วง กล่าวถึงวิธีปฏิบัติเพื่อล่วงพ้นการเวียนว่ายตายเกิดในไตรภพ เรียกว่า ปฏิบัติกรรมฐานอันเป็นวิธีการนำไปสู่นิพพานคือความดับกิเลสและกองทุกข์ ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีก

กรรมฐาน คือที่ตั้งแห่งการกระทำเพื่อบรรลุธรรมชั้นสูง มี ๒ ประการ คือ

๑. สมถกรรมฐาน กรรมฐานเป็นอุบายสงบใจ
๒. วิปัสสนากรรมฐาน กรรมฐานเป็นอุบายเรื่องปัญญา

กรรมฐาน มีอารมณ์สำหรับเพ่งและพิจารณา ๔๐ ชนิด คือ

๑. กสิณ สิ่งที่ทำเป็นทรงกลมเพื่อเพ่ง ๑๐ ได้แก่

- (๑) ปฐวีกสิณ เพ่งดิน
- (๒) อาโปกสิณ เพ่งน้ำ
- (๓) เตโชกสิณ เพ่งไฟ
- (๔) วาโยกสิณ เพ่งลม
- (๕) นิลกสิณ เพ่งสีเขียว
- (๖) ปีตกสิณ เพ่งสีเหลือง

- (๗) โลหิตกสนิม เฟ่งสีแดง
 (๘) โอทาทกสนิม เฟ่งสีขาว
 (๙) อากาสกสนิม เฟ่งความว่าง
 (๑๐) อาโลกกสนิม เฟ่งแสงสว่าง
๒. อสุภะ ซากศพที่ไม่สะอาด ๑๐ ได้แก่
- (๑๑) อุทรมาทกอสุภะ ศพที่ขึ้นพอง
 (๑๒) วินีลกอสุภะ ศพที่ขึ้นเขียว
 (๑๓) วิปุกกอสุภะ ศพที่ขึ้นเหลือง
 (๑๔) วิจนิทกอสุภะ ศพที่ขาดเป็นท่อน
 (๑๕) วิกขยิตกอสุภะ ศพที่สัตว์กัดกิน
 (๑๖) วิกขิตกอสุภะ ศพที่ทิ้งไว้
 (๑๗) หตวิกขิตกอสุภะ ศพที่ถูกตัดทิ้งไว้
 (๑๘) โลหิตกอสุภะ ศพที่มีโลหิตไหล
 (๑๙) ปุพฺพกอสุภะ ศพที่มีหนอน
 (๒๐) อฏฐิกอสุภะ ศพที่มีแต่กระดูก
๓. อนุสสติ การระลึกถึงอารมณ์ ๑๐ ได้แก่
- (๒๑) พุทธานุสสติ ระลึกถึงคุณพระพุทธรเจ้า
 (๒๒) ธัมมานุสสติ ระลึกถึงคุณพระธรรม
 (๒๓) สังฆานุสสติ ระลึกถึงคุณพระสงฆ์
 (๒๔) สีลानุสสติ ระลึกถึงศีลของตน
 (๒๕) จาคานุสสติ ระลึกถึงทานที่ตนบริจาคแล้ว
 (๒๖) เทวตานุสสติ ระลึกถึงคุณที่ทำบุญคลให้เป็นเทวดา
 (๒๗) มรณัสสติ ระลึกถึงความตายที่จะมาถึงตน
 (๒๘) กายคตาสติ ระลึกทั่วไปในกายตนให้เห็นว่าไม่งามน่าเกลียด
 (๒๙) อานาปานัสสติ ตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก
 (๓๐) อุปสมานุสสติ ระลึกถึงคุณของนิพพานอันเป็นที่ดับกิเลสและ
 กองทุกข์

๔. ถักปมัญญา เจริญพรหมวิหารหาประมาณมิได้ ๔ ได้แก่

(๓๑) เมตตา	ความรักใคร่ปรารถนาให้สัตว์มีสุข
(๓๒) กรุณา	ความสงสารต้องการให้สัตว์พ้นทุกข์
(๓๓) มุทิตา	ความพลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี
(๓๔) อุเบกขา	ความวางเฉยเมื่อไม่สามารถช่วยสัตว์ที่ถึงความวิบัติ

๕. (๓๕) อาหารปฏิกุศลัญญา พิจารณาอาหารที่กลืนเข้าไปว่าน่าเกลียด

๖. (๓๖) จตุธาตุวรัถาน กำหนดธาตุ ๔ คือดินน้ำไฟลมที่ประชุมเป็นร่างกาย

๗. อรูปกรรมฐาน กรรมฐานไม่มีรูป ๔ ได้แก่

(๓๗) อากาสนัญญาขณะ	มีอากาศไม่มีที่สูกเป็นอารมณ์
(๓๘) วิญญานัญญาขณะ	มีวิญญาณไม่มีที่สูกเป็นอารมณ์
(๓๙) อากิญจัญญาขณะ	มีสิ่งไม่มีอะไรเหลือสักเส้าน้อยเป็นอารมณ์
(๔๐) เนวสัญญานาสัญญาขณะ	มีความรู้สึกทั่วทั้งมิใช่และหาความรู้สึกทั่วมิได้ก็มิใช่เป็นอารมณ์

เมื่อผู้บำเพ็ญกรรมฐาน พะง์หรือพิจารณาอารมณ์กรรมฐาน ๔๐ ชนิดนี้ ชนิดใดชนิดหนึ่งจะเกิดนิมิต คือเครื่องหมายกรรมฐาน ๓ อย่าง คือ

๑. บริกรรมนิมิต นิมิตในการบริกรรม หมายความว่า ผู้ปฏิบัติกรรมฐานหรือพิจารณาอารมณ์กรรมฐาน ๔๐ ชนิดนั้น ชนิดใดชนิดหนึ่ง อาการที่ผู้ปฏิบัติกรรมฐานพะง์หรือพิจารณาเรียกว่า บริกรรม อารมณ์ที่ผู้ปฏิบัติกรรมฐานพะง์หรือพิจารณา จัดเป็นบริกรรมนิมิต

๒. อุกกหนิมิต นิมิตกิตตา หมายความว่า ผู้ปฏิบัติกรรมฐานพะง์หรือพิจารณาอารมณ์กรรมฐานจนติดตาเมื่อหลับตาก็เห็นอารมณ์กรรมฐานนั้น จัดเป็นอุกกหนิมิต

๓. ปฏิภาณนิมิต นิมิตเทียบเคียง หมายความว่า ผู้ปฏิบัติกรรมฐานอาจเฝ้าขยายหรือย่อส่วนแห่งอุกกหนิมิตนั้นให้สมรูปสมสัณฐานเดิมของอุกกหนิมิต จัดเป็นปฏิภาณนิมิต

ขณะผู้ปฏิบัติกรรมฐาน พะง์หรือพิจารณาอารมณ์กรรมฐานจนนิมิตต่าง ๆ ปรากฏนั้น จิตของผู้ปฏิบัติกรรมฐานย่อมสงบกาย ความสงบแห่งจิตนั้น เรียกว่า ภาวนา หรือสมาธิ ภาวนา หรือสมาธิ มี ๓ คือ

๑. บริกรรมสมาธิ สมาธิในการบริกรรม หมายความว่า จิตสงบขณะเพ่งหรือพิจารณาบริกรรมนิมิต จักเป็นสมาธิเบื้องต้น เรียกว่า บริกรรมภาวนา บ้าง

๒. อุปจารสมาธิ สมาธิเฉียด หรือสมาธิใกล้เข้าไป หมายความว่า จิตสงบขณะอุคคหนิมิตปรากฏ จักเป็นสมาธิขั้นรอง หรือสมาธิขั้นกลาง คือเกือบเป็นสมาธิอย่างแท้จริง เรียกว่า อุปจารภาวนา บ้าง

๓. อัปปนาสมาธิ สมาธิแน่วแน่ หมายความว่า จิตสงบขณะปฏิบัติภาวนานิมิตปรากฏ จักเป็นสมาธิอย่างแท้จริง เรียกว่า อัปปนาภาวนา บ้าง สมาธิขั้นนี้เป็นสมาธิขั้นสูงได้แก่ฌาน
ตัวอย่างการบำเพ็ญกรรมฐานที่มีปฏิวิกิจสติเป็นอารมณ์

ผู้ต้องการบำเพ็ญกรรมฐานโดยมีปฏิวิกิจสติเป็นอารมณ์ พึงนำจิตเห็นอย่างใดมาทำเป็นรูปทรงกลมขนาดฝ่าบาตรมีก้านหน้าและก้านหลังเรียบเหมือนแผ่นกระดาน ดินนี้เรียกว่า ดวงกสิณ แล้วนำดวงปฏิวิกิจสตินั้นไปวางไว้ห่างจากผู้บำเพ็ญกรรมฐานประมาณหนึ่งวาหรือสองวาท่าให้ไกลกว่านั้นหรือไกลกว่านั้น จะทำให้เพ่งดวงกสิณไม่ทั่วหรือเห็นดวงกสิณไม่ชัด จากนั้น ผู้บำเพ็ญกรรมฐานพึงเพ่งมองดวงกสิณ พร้อมกับบริกรรมว่า ปฏิวิ ปฏิวิ หรือบริกรรมเป็นภาษาไทยว่า ดิน ดิน จนจิตสงบ ดวงกสิณนั้น เรียกว่า บริกรรมนิมิต จิตสงบในขณะนั้น เรียกว่า บริกรรมสมาธิ

จากนั้น ผู้บำเพ็ญกรรมฐานเพ่งมองดวงกสิณนั้นจนติดตา เมื่อหลับตาก็มองเห็นดวงกสิณนั้นได้อย่างชัดเจน ตอนนั้นดวงกสิณนั้น จักเป็นอุคคหนิมิต จิตสงบในขณะนั้น จักเป็นอุปจารสมาธิ

แต่นั้น ผู้บำเพ็ญกรรมฐานสามารถขยายดวงกสิณที่หลับตามองเห็น (อุคคหนิมิต) ให้โตหรือเล็กลงได้ตามต้องการ ดวงกสิณที่ขยายไถ่นั้น จักเป็นปฏิบัติภาวนานิมิต จิตสงบในขณะนั้น จักเป็นอัปปนาสมาธิ

ผู้บำเพ็ญกรรมฐานเมื่อได้อัปปนาสมาธิ ชื่อว่าได้บรรลุฌาน ถ้าประกอบด้วยองค์ ๕ คือวิทก การตรึก วิจาร การตรอง ปีติ ความอิ่มใจ สุข ความสบายใจ และเอกัคคตา ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว ชื่อว่าได้บรรลุปฐมฌาน ถ้าประกอบด้วยองค์ ๓ คือปีติสุขและเอกัคคตา ชื่อว่าได้บรรลุทุติยฌาน ถ้าประกอบด้วยองค์ ๒ คือสุขและเอกัคคตา ชื่อว่าได้บรรลุตติยฌาน และถ้าประกอบด้วยองค์ ๒ คืออุเบกขา ความวางเฉย และเอกัคคตา ชื่อว่าได้บรรลุจตุตถฌาน รวมเรียกว่า รูปฌาน

จากนั้น ผู้บำเพ็ญกรรมฐานพิจารณาเห็นปฏิภาณนิมิตแห่งดวงกลืนจนเป็นอากาศคือ
วางเปล่า เรียกว่า เพิกกสณ แล้วคำนึงเป็นอารมณ์ว่าอากาศหาที่สุดมิได้ ชื่อว่าได้บรรลุอากาศ
สถานัญญาตนณาน ในลำดับนั้นล่องเลยอากาศ ถือเอาวิญญาณเป็นอารมณ์ว่าวิญญาณหาที่สุดมิได้
ชื่อว่าได้บรรลุวิญญาณัญญาตนณาน จากนั้น ล่องเลยวิญญาณ ถือเอาความไม่มีอะไรเหลือสัก
เล็กน้อยเป็นอารมณ์ ชื่อว่าได้บรรลุอากิญญาญญาตนณาน แต่นั้น ล่องเลยอารมณ์เกือบไม่มีอะไร
เหลือสักเล็กน้อย จนเป็นผู้มีความรู้สึกตัวก็มีใช่และหาความรู้สึกมิได้ก็มีใช่ ชื่อว่าได้บรรลุเนวสัญญานา
สัญญญาตนณาน รวมเรียกว่าอรุปณาน รุปณานและอรุปณาน เป็นโลกิยธรรม คือธรรม
อันข้องอยู่ในโลก เพราะผู้บรรลุรูปณาย่อมไปเกิดในรูปภูมิ ผู้บรรลุอรุปณาย่อมไปเกิดในอรุปภูมิ

เมื่อผู้บำเพ็ญกรรมฐานบรรลุอุปปนาสมมธิ และทำให้จนชำนาญแล้ว กระแสจิตย่อม
ดำเนินเข้าสู่โลกุตระธรรมคือธรรมอันอยู่เหนือโลก ได้แก่ มรรค ๔ และผล ๔ คือ

๑. โสคาปัตติมรรค โสคาปัตติผล คำว่า มรรค หมายถึงทางที่นำไปสู่การละกิเลส
ผลหมายถึงการเสวยความสุขจากการละกิเลส ผู้บรรลุโสคาปัตติมรรคและโสคาปัตติผลเป็นพระ
อริยบุคคล เรียกว่า พระโสคาบัน ละกิเลสได้ประมาณ ๒๕%

๒. สกทาคามิมรรค สกทาคามิผล แปลว่า มรรคผลของผู้จะกลับมาอีกครั้งเดียว
หมายความว่าผู้บรรลุมรรคผลขั้นนี้จะกลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีกครั้ง แล้วสำเร็จเป็นพระ
อรหันต์ ผู้บรรลุสกทาคามิมรรคและสกทาคามิผล เป็นพระอริยบุคคล เรียกว่า พระสกทาคามี
ละกิเลสได้ประมาณ ๕๐% มรรคผลขั้นนี้บางแห่งเรียกว่า สกิทาคามิมรรค สกิทาคามิผล และพระ
สกิทาคามี

๓. อนาคามิมรรค อนาคามิผล แปลว่า มรรคผลของผู้ไม่กลับมาอีก หมายความว่า
ผู้บรรลุมรรคผลขั้นนี้จะไม่กลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีก เมื่อละจากโลกนี้แล้วไปเกิดในรูปภูมิ ๕
ชั้นสุทธาย เรียกว่า ชั้นสุทธาวาส แปลว่า ที่อยู่ของผู้บริสุทธิ์ คือ อวิหา อตปปา สุตัสสา
สุทัสสี และอนนิฏฐา แล้วสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในชั้นสุทธาวาสนั้น ผู้บรรลุอนาคามิมรรคและ
อนาคามิผลเป็นพระอริยบุคคล เรียกว่า พระอนาคามี ละกิเลสได้ประมาณ ๗๕%

๔. อรหัตตมรรค อรหัตตผล แปลว่า มรรคผลแห่งความเป็นผู้ไกลจากกิเลส หมาย
ความว่า ผู้บรรลุมรรคผลขั้นนี้ละกิเลสได้หมด ๑๐๐% ผู้บรรลุอรหัตตมรรคและอรหัตตผล เป็น
พระอริยบุคคล เรียกว่า พระอรหันต์

พระอรหันต์ เป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงสุด ถือว่าเป็นผู้บรรลุนิพพาน คือการดับกิเลส และกองทุกข์ทั้งหมด ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีก นิพพานมี ๒ คือสุตูปาติเสตนิพพาน และอนุปาติเสตนิพพาน ความหมายและรายละเอียดเกี่ยวกับนิพพานได้กล่าวไว้ในบทว่าด้วยพุทธปรัชญา

ไทรภูมิพระร่วง ได้กล่าวถึงคุณของนิพพานไว้ว่า “การสับบรูษทั้งหลาย เร่งพิจารณา เห็นซึ่งอนิจสังขารสภาพ^๕แล ระลึกตรึกเอาใจใส่เร่งกระทำบุญให้ท่านรักษาศีลเมตตาภาวนาเอา อาตมไปสู่อมตมหานครนิพพานนั้น อันปราสจากทุกข์ ปราสจากโศก ปราสจากโรคแผลไภยบมิใช่ บมิเจ็บแผลบมิเฝ้าบมิรู้แก่บมิรู้ตายบมิรู้ฉิบหาย ความสบายรอดได้จอตที่นิพพานอันสนุกนี้สุขแสนต์ ยืนยงมั่นคงตรงเที่ยงแท้สฐานนิพพาน^๕ ดีหลืทุกเมื่อแล”

ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง

ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง มีอยู่ ๔ หลัก คือจารึกสุโขทัยหลักที่ ๔ หลักที่ ๕ หลักที่ ๖ และหลักที่ ๗ กรมศิลปากรให้คำอธิบายโดยสังเขปไว้ว่า

“หลักที่ ๔ เรียกกันว่าศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง เป็นภาษาเขมร สมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จไปพบและโปรดเกล้าฯ ให้นำลงมากรุงเทพฯ ๖ พร้อมกับหลักที่ ๑ ไม่ทราบปีจารึกที่แน่นอน แต่เข้าใจว่าได้จารึกราว พ.ศ. ๑๙๐๕ ในรัชกาลพญาลิไทย คือพระมหารัชมรรชาเหมือนกัน ความโดยมากเป็นเรื่องขอพระเกียรติพญาลิไทย และชักชวนให้ประกอบการกุศลมีบางตอนชำรุดจนเหลือที่จะอ่านได้ ศิลาจารึกหลักนี้ มีคำแปลของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ อยู่นานแล้ว แต่ศาสตราจารย์ เซเจส์ ได้สอบคำแปลกับตัวจารึกดู เห็นว่ามีผิดพลาดจึงแปลใหม่

“หลักที่ ๕ เรียกกันว่าศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง พระยาโบราณราชธานินทร์ ไปพบที่วัดใหม่ (ปราสาททอง) ในเขตอยุธยา เป็นศิลาจารึกของพระธรรมราชาที่ ๑ (ลิไทย) เหมือนกัน จารึกเป็นภาษาไทย ข้อความตรงกันกับหลักที่ ๔ ภาษาเขมร จึงเข้าใจว่าคงทำเป็น ๒ หลักคือไทยหลักหนึ่ง เขมรหลักหนึ่ง ข้อความต้อกัน แล้วตั้งไว้คู่กัน

“หลักที่ ๖ เรียกกันว่าศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง เป็นอักษรขอม ภาษามคธ พระยารามราชภักดี (ใหญ่ ศรีลัมพ์) ขุดพบที่วัดมะม่วง เมืองสุโขทัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ เป็นเรื่องพระธรรมราชาที่ ๑ (ลิไทย) เสด็จออกทรงผนวชเมื่อวันพุธ แรม ๘ ค่ำ เดือนสิบสอง พ.ศ. ๑๙๐๕ ศิลาจารึกหลักนี้ชำรุดมาก ด้าน ๔ ทั้งด้านชำรุดจนอ่านไม่ออกเลย

“หลักที่ ๗ เรียกว่าศิลาจารึกวัดป่ามะม่วงเหมือนกัน พระยารามราชภักดี ส่งลงมากรุงเทพฯ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ เป็นเรื่องพระธรรมราชาที่ ๑ (ลิไทย) ทรงสร้างถาวรวัตถุต่าง ๆ ในป่ามะม่วง ในปีที่ทรงผนวชในป่ามะม่วง”

ถ้าพิจารณาอย่างละเอียดเกี่ยวกับสภาพของศิลาจารึกวัดป่ามะม่วงทั้ง ๔ หลักนี้ตามที่ปรากฏอยู่ในหนังสือของกรมศิลปากร^๒ มีดังนี้

^๑กรมศิลปากร เรื่องพระร่วง เทวเมืองพระร่วง คำอ่านและคำแปลจารึกสุโขทัย สุภานุวงศ์พระร่วง ใทรภูมิพระร่วง หน้า ๓๒๗-๓๒๘

หลักที่ ๔ ด้านที่ ๑ มี ๕๖ บรรทัด บางบรรทัดพอแปลได้ แต่บางบรรทัดชำรุดจนแปลไม่ได้ คือบรรทัดที่ ๑๔-๔๗ ด้านที่ ๒ มี ๕๖ บรรทัด ชำรุดบ้าง แต่พอแปลได้ความ นับว่าเป็นด้านที่มีสภาพดีที่สุด ด้านที่ ๓ ชำรุดจนแปลไม่ได้ ด้านที่ ๔ มี ๑๖ บรรทัด บางบรรทัดแปลได้เพียง ๒ คำ

หลักที่ ๕ ด้านที่ ๑ มี ๓๕ บรรทัด ชำรุดบ้าง แต่พออ่านได้ บางตอนมีข้อความเหมือนศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง เช่น เห็นเข้าท่านบ่ใคร่พิน เห็นสินท่านบ่ใคร่เดือด (บรรทัดที่ ๑๗-๑๘) ด้านที่ ๒ มี ๓๘ บรรทัด บรรทัดที่ ๑-๕ ชำรุดจนอ่านไม่ได้ บรรทัดที่ ๖ อ่านได้เพียงอักษร ๓ ตัว บรรทัดที่ ๗ อ่านได้ ๔ ตัว ตั้งแต่บรรทัดที่ ๘-๓๘ อ่านได้ความสมบูรณ์เพียง ๔ บรรทัด คือบรรทัดที่ ๑๙ ๒๐ ๒๑ และ ๒๔ ด้านที่ ๓ มี ๔๒ บรรทัด ชำรุดบ้างแต่พออ่านได้ความ นับว่าเป็นด้านที่มีสภาพดีที่สุด ด้านที่ ๔ ชำรุดจนอ่านไม่ได้

หลักที่ ๖ คำแปลเป็นภาษาไทย ของพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักขมณ) ด้านที่ ๑ คำแปลอ่านได้ความค่อนข้างสมบูรณ์ ด้านที่ ๒ เขียนไว้ว่า ชำรุดเสียหมด ด้านที่ ๓ เขียนไว้ว่า ศิลากร่อนหักบรรทัดทุกบรรทัด จะแปลเอาความจริงไม่ได้ ด้านที่ ๔ ชำรุดจนแปลไม่ได้

หลักที่ ๗ ด้านที่ ๑ ชำรุดจนอ่านไม่ได้ ด้านที่ ๒ มี ๔๔ บรรทัด ชำรุดบ้างแต่พออ่านได้ ด้านที่ ๓ ชำรุดจนอ่านไม่ได้ ด้านที่ ๔ มี ๕๕ บรรทัดบางบรรทัดพออ่านได้ บางบรรทัดอ่านได้เพียงอักษร ๒ ตัว ตั้งแต่บรรทัดที่ ๕๑-๕๕ ชำรุดอ่านไม่ได้

เมื่อศิลาจารึกวัดป่ามะม่วงทั้ง ๔ หลัก ชำรุดมาก หลักที่ ๔ และหลักที่ ๖ แปลได้บ้าง แปลไม่ได้บ้าง และหลักที่ ๕ หลักที่ ๗ อ่านได้บ้าง อ่านไม่ได้บ้าง จึงเห็นว่าไม่ควรจัดเป็นวรรณคดีในที่นี้จึงไม่ได้อธิบายว่า ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง มีความสัมพันธ์กับพุทธศาสนา ในแง่ไหนอย่างไร

การที่บางท่านกล่าวว่า ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วงเป็นวรรณคดีด้วยนั้น ไม่ทราบว่ามีหมายถึง ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วงหลักไหน ละเพราะเหตุใด จึงจัดเป็นวรรณคดี แต่ถ้ากล่าวว่า ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วงทั้ง ๔ หลัก เป็นวรรณกรรมสุโขทัย ย่อมเป็นที่ทราบกันทั่วไป

หนังสือและเอกสารอ้างอิง

- ฉลบท บุญลอย, ร.อ. ประวัติวรรณคดีบาลี เลียงเชียงจงเจริญ ๒๕๑๖
- ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ ทวาทศมาสโคลงคันธี ศิริมิตรการพิมพ์ ๒๕๑๒
- ตำราฐานภาพ, สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทาน
เพลิงศพ ร้อยเอกอนันต์ ชูเอม ๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๓
- ทวีศักดิ์ ญาณประทีป วรรณกรรมศาสนา มหาวิทยาลัยรามคำแหง ๒๕๑๘
- นักศึกษาคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ศิลารักษ์พ่อขุนรามคำแหง เอกสารประกอบ
นิทรรศการ ๑๘-๒๒ สิงหาคม ๒๕๒๐ (อัดสำเนา)
- ประคอง นิมนานเหมินทร์ และทรงศักดิ์ ปรารักษ์วัฒนากุล ถิ่นนาไทยคดี เจริญวิทย์การพิมพ์
๒๕๒๑
- ประเสริฐ ณ นคร, ดร. โคลงนิราศหริภุญชัย พระจันทร์ ๒๕๑๖
- พิฑูรย์ มลิวัลย์ “ข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับภาษาในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง” วารสารธรรมศาสตร์
เล่มที่ ๒ ปีที่ ๗ ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๒๐ หน้า ๑๓๕-๑๔๙
- มานพ พลไพรินทร์ ประมวลระเบียบและแบบธรรมเนียมการปกครองคณะสงฆ์ โรงเรียน
ช่างพิมพ์เพชรรัตน์ ๒๕๑๗
- ราชบัณฑิตยสภา นิบาตชาดก เล่ม ๒๓ โสณพิพรรฒธนากร ๒๔๗๔
- ราชบัณฑิตยสถาน พจนานุกรม พ.ศ. ๒๔๕๓
- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา พุทธศาสนสุภาษิต มหามกุฏราช
วิทยาลัย ๒๔๘๘
- _____ นวโกวาท มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๐๐
- _____ ธรรมวิภาค มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๔๙๗
- วารสารสมุดไทย ไกรจารึกศิลาลักษณ์ที่ ๑ ฉบับที่ ๑ ปีที่ ๑ มิถุนายน ๒๕๒๐ หน้า ๔-๑๓
- ศิลปากร, กรม จินตามณี ศิลปบรรณาการ ๒๕๑๒
- _____ ปัญญาชาดก ศิลปบรรณาการ ๒๔๙๙

ศิลปากร, กรม ประวัติและโคลงกำสรวลศรีปราชญ์ ศิลปাবรรณาการ ๒๕๑๓

_____เรื่องพระร่วง เทียบเมืองพระร่วง คำอ่านและคำแปลจารึกสุโขทัย
สุภายิตพระร่วง ไตรภูมิพระร่วง ศิลปাবรรณาการ ๒๕๐๔

_____เรื่องนางนพมาศ พิมพ์ในงานฉาปนกิจศพ นางสาวพะเยาว์ เสนาจักร์ ๒๖
ธันวาคม ๒๔๙๖

ศึกษาธิการ, กระทรวง โคลงนิราศนรินทร์ กุรุสภาลาตพรวัว ๒๕๑๘

สังวรสมาธิวัตร, พระครู บทเรียน ไตรภูมิพระร่วง โรงพิมพ์ลูกกำพร้าว ๒๕๑๐

สินชัย กระบวนแสง ประวัติศาสตร์สุโขทัย พิมพ์เนศ ๒๕๒๐

เสนีย์ ปราโมช, ม.ร.ว. ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง ปาฐกถาที่หอประชุมคุรุสภา ๒๕

ธันวาคม ๒๕๐๘

หอพระสมุดวชิรญาณ บัญชี คัมภีร์ภาษาบาลีแลภาษาสันสกฤต โสภณพิพรรฒนาการ
๒๔๖๔

_____ประชุมพงษาวดาร ภาคที่ ๑ โรงพิมพ์ไทย ๒๔๕๗

อารีย์ สหชาติโกสัย วรรณคดีเกี่ยวกับพุทธศาสนา ๒๕๑๔ (อัคราณา)

หนังสือภาษาบาลี

พระไตรปิฎก ฉบับพิมพ์อักษรไทย

อรรถกถาและฎีกา ฉบับพิมพ์อักษรไทย

Coedes, George, Inscription du Roi Rama Gamhen de Sukhodaya, trans. by

H.R.H. Prince Wan Waithayakon. Thailand, Pracandra Press Bangkok,

1965. 12 p.

